

KRONIKA
ČASOPIS ZA
SLOVENSKO
KRAJEVNO
ZGODOVINO

LETO VIII. **2**

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

VIII. letnik Ljubljana 1960 2. zvezek

Vsebina drugega zvezka:

- T. Ferenc: Zaključne operacije za osvoboditev naše domovine —
Stran 65
- M. Britovšek: Razkroj fevdalne agrarne strukture in prehod na
individualizirano kmetijstvo na Kranjskem — Stran 81
- V. Valenčič: Ljubljanska učna stolica za kmetijstvo — Stran 91
- R. Savnik: Iz zgodovine Postojnske jame II. — Stran 99
- I. Komelj: Gotska arhitektura v Sloveniji II. — Stran 111
- J. Šedivý: Borba za ustanovitev mariborske klasične gimnazije —
Stran 123
- R. Ogrin: Felice Salimbeni — Stran 129
- I. Voje: Dr. Gregorju Čremošniku v spomin — Stran 130

ZGODOVINSKO BRANJE:

- K. Dobida: Zgodovina ljubljanske mestne hiše — Stran 133
- J. Mal: Dr. Hans Aurenhammer, Anton Dominik Fernkorn —
Stran 135
- J. Šorn: Celjski zbornik 1959 — Stran 135
- J. Mal: Vera Raupach, Probleme der älteren slow. Geschichte —
Stran 136
- J. Vavken: Srednjeveške freske — Stran 156
- J. Šorn: Komunalna banka Ljubljana 1955—1960 — Stran 156
- J. Šorn: 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega — Stran 136

Na ovitku:

Kranj (Foto Nace Šumi)

Ureja uredniški odbor
Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino. Predstavnik Jože Šorn. Tiska tiskarna »Toneta Tonsiča« v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/II (Mestni arhiv). Tekoči račun pri Mestni hranilnici ljubljanski št. 600-12/606-1-3-75. Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 din

Objavljamo drugi članek, posvečen petnajsti obletnici naše osvoboditve; podaja pregled zaključnih vojaških operacij nekako v poslednjih desetih mesecih borb na vsem ozemlju okupirane Jugoslavije.

Uredništvo

ZAKLJUČNE OPERACIJE ZA OSVOBODITEV NAŠE DOMOVINE

TONE FERENC

Jugoslovanski komunisti so se spomladi 1941 začeli pripravljati na upor proti okupatorju v najneugodnejših pogojih, saj sta si nacistična Nemčija in fašistična Italija podvrgli že večino držav na evropski celini. Imeli so le bogate izkušnje ilegalnega dela med množicami, nekaj orožja, ki so ga zbrali ob razpadu stare jugoslovanske vojske, močno prepričanje, da osvobojenje ljudstva leži na njegovih lastnih ramenih in pričakovali so, da mora prej ali slej priti do velikega spopada med fašizmom in Sovjetsko zvezo. Ko se je to zgodilo, so pozvali ljudstvo na oborožen upor in upali, da bo ta zmagoviti boj kratek; saj nihče ni takrat mislil, da bo trajal še cela štiri leta. Toda jugoslovanski narodi so pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije v tem boju ne le vzdržali, temveč tudi opravili tri velike stvari, brez katerih bi ne bilo narodnega in socialnega osvobojenja. Zgradili so močno armado, ki je zlomila nešteto sovražnikovih napadov, in končno ustvarila pravo fronto na Balkanu. Zgradili so novo ljudsko oblast in znali boj proti fašističnim osvajalcem združiti z bojem za svojo socialno osvoboditev. Dosegli so mednarodno priznanje, ne da bi se morali odreči kakršnikoli revolucionarni pridobitvi svojega osvobodilnega boja. Tako so do jeseni 1944 ustvarili vse pogoje, da so lahko z lastnimi močmi pregnali sovražnika iz domovine in jo popolnoma osvobodili.

Ta članek naj v glavnih obrisih prikaže potek operacij Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije oziroma Jugoslovanske armade za osvoboditev naše domovine.

I. OSVOBODITEV SRBIJE, MAKEDONIJE, CRNE GORE IN DALMACIJE

Razmere na frontah poleti 1944. Jeseni 1944 je bila Nemčija politično in gospodarsko že popolnoma osamljena, strateško pa docela obkoljena, saj so se armade protihitlerjevske koalicije od vseh strani bližale njenim mejam. Nemci so se na vseh frontah

sicer obupno branili, da bi zavlekli dan svojega popolnega zloma — brezpogojne vdaje, ki so jo zavezniki že nekaj časa vztrajno zahtevali. Toda nemška vojska je doživljala poraz za porazom. Na vzhodni fronti je utrpela enega najmočnejših udarcev, ko je Rdeča armada v ofenzivi v Beli Rusiji konec junija in začetek julija 1944 uničila nemško armadno skupino »Sredina« in dosegla reko Vislo. Ta poraz je našel svoj odmev v atentatu na Hitlerja 20. julija 1944. Čeprav je bil to največji poraz nemške vojske v drugi svetovni vojni, pa ni bil tako viden, ker je v tem času divjala bitka v Normandiji. Tudi ta se je končala s porazom VII. nemške armade pri Falaisu v začetku avgusta 1944. Sredi avgusta so se zavezniki izkrcali še v južni Franciji in že čez deset dni osvobodili Pariz. V Italiji se je nemška vojska po izgubi Rima neprestano umikala in se ustavila šele na »gotški črti« med Florenco in Bologno.

Kljub tem porazom in povsem neznatnim možnostim, da bi podaljševanje vojne moglo prinesiti kakšen uspeh, je Hitler še dalje vztrajal pri svojem sklepu, da vodi vojno do konca. Upal je na neizbežen spor med zavezniki in na odločilne uspehe pri uporabi novega orožja (V₁ in V₂). Do ustvaritve večjih uspehov pa bi morali vzdržati za vsako ceno. Zato je odločno odbijal predloge svojih poveljnikov, ki so mu predlagali kakšen umik in zahteval, da se morajo boriti za vsako ped zemlje do poslednjega človeka in strogo kaznoval neizpolnjevanje tega povelja. Proglasil je vojno za totalno in ukazal ustanoviti tako imenovani Nemški Volkssturm, ki bi naj bil začetek splošnega odpora nemškega prebivalstva proti armadam protihitlerjevske koalicije na nemških tleh. To pa je bil začetek konca nemške katastrofe v drugi svetovni vojni.

Razmere na jugoslovanskem bojišču. Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije je do jeseni 1944 narasla na 12 korpusov (1. proletarski v Sandžaku, 2. udarni v Črni gori,

3., 5. in 12. udarni v Bosni, 4., 6., 8., 10. in 11. na Hrvaškem, 7. in 9. v Sloveniji) in nekaj samostojnih divizij (od tega 5 v Srbiji) in brigad (od tega 5 v Makedoniji), skupaj 39 divizij z okoli 350.000 borci. Vse do jeseni 1944 se je ta vojska borila brez vsake operativne zveze z zavezniškimi armadami, oddaljena nekaj tisoč kilometrov od zavezniških front, brez kakšne posebne zavezniške pomoči, globoko v sovražnikovem zaledju in je vezala nase znatne nemške, italijanske, bolgarske in madžarske sile. Ker se je borila pod najtežjimi pogoji s številčno in tehnično znatno močnejšim sovražnikom, si je pridobila velik ugled in priznanje pri zaveznikih.

Njen najmočnejši sovražnik je bila prav gotovo nemška vojska, ki je imela nalogo odbijati napade Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije in onemogočiti morebitno izkrcanje zapadnih zaveznikov na grških otokih ali jadranski obali. Poveljeval ji je vrhovni poveljnik za jugovzhod (Oberbefehlshaber »Südost«) generalfeldmaršal von Weichs v Beogradu, ki je bil obenem poveljnik armadne skupine F (Heeresgruppe F), podrejena mu je bila še armadna skupina E (Heeresgruppe E) pod poveljstvom generalnega polkovnika von Löhra v Solunu, dalje II. tankovska armada pod poveljstvom generala De Angelisa na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, Črni gori in Albaniji ter enote vojaškega poveljnika Srbije generala Felberja. V Istri in Slovenskem Primorju je bil 97. armadni zbor pod poveljstvom generala Küblerja, medtem ko so bile enote v Sloveniji podrejene poveljstvu XVIII. vojnega področja Salzburg.

Osvoboditev Srbije. Približevanje Rdeče armade proti Balkanu je ogrozilo položaj Romunije in Bolgarije in dalo slutiti njun hitri zlom. Med nemškimi silami v Grčiji in Panonski nižini bi nastala velika luknja. Nemci bi bili prisiljeni umakniti svojo vojsko iz Grčije in napraviti novo fronto na jugoslovansko-romunski in jugoslovansko-bolgarski meji. Ta nevarnost za Nemce je vse bolj večala strateški pomen Srbije.

Vrhovni komandant Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije maršal Josip Broz-Tito je že spomladi 1944 ukazal prenesti težišče vojaških operacij iz Črne gore in vzhodne Bosne v Srbijo. To so pričakovali tudi Nemci in napravili nekaj ofenzivnih akcij proti narodnoosvobodilni vojski v Srbiji, vzhodni Bosni in Črni gori. Najprej so z ofenzivnima akcijama »Trumpf« (10.—19. julij) in »Halali« (19. julij do 5. avgust) skušali uničiti štiri srbske divizije na planinah Petrovac, Radan in Majdan, z operacijo »Draufgänger« (18. julij—1. avgust) razbiti 2. udarni korpus

v dolini reke Lim, nato pa z akcijo »Rübezahl« (3.—28. avgust) v dolinah reke Pive in Tare in na planini Sinjajevini vreči sile 1. in 2. korpusa na Durmitor in jih tam uničiti. Toda sovražniku ni uspelo uničiti nobene enote in edini njegov uspeh je bil, da je za nekaj dni zadržal pohod narodnoosvobodilne vojske v Srbijo.

Pohod tako imenovane operativne skupine divizij (17., 2. in 5.) v Srbijo se je začel 28. julija zvečer s področja vzhodno od Ivanograda v treh kolonah, ki so v začetku avgusta prišle na planino Kopaonik. Kmalu je na Zlatibor prišel še 1. proletarski korpus, na planino Taro pa 12. udarni korpus. Tu so enote dočakale pomembne dogodke.

23. avgusta sta II. in III. ukrajinski front Rdeče armade po treh dneh hudih bojov prebila romunsko fronto pred Jassyjem in Kišinjevim, Romunija je izstopila iz Trojnega pakta in 25. avgusta napovedala Nemčiji vojno. Že drugi dan nato je Bolgarija objavila svojo nevtralnost in umaknila iz Srbije svoj okupacijski korpus. Tako je med Donavo in Grčijo nastala velika praznina in Hitler je ukazal, naj se armadna skupina E pripravi za umik proti severu, da bo vzpostavila fronto na črti Djerdap—Skopje—severna Albanija.

Maršal Tito je že 17. avgusta ukazal vsem enotam narodnoosvobodilne vojske, naj od 1. do 7. septembra rušijo prometne zveze, v začetku septembra pa 1. in 12. korpusu ter operativni skupini divizij, naj prodirajo iz zahodne Srbije proti Beogradu. Ti so res do 20. septembra v hudih bojih s četniki prišli na črto Arandjelovac—Lazarevac—Valjevo—Krupanj.

Ko je Bolgarija 9. septembra začela vojno proti Nemčiji in se je Rdeča armada bližala bolgarsko-jugoslovanski meji, je maršal Tito menil, da je prišel čas za osvoboditev Srbije. Zato je sredi septembra okrepil 1. in 12. korpus, ki sta odtlej sestavljala tako imenovano I. armadno skupino pod poveljstvom generala Peka Dapčevića. Njena naloga je bila osvoboditi zahodno Srbijo, Šumadijo in Beograd. 13. in 14. korpus, ki so ju ustanovili 6. septembra 1944 iz petih srbskih divizij, sta postala tako imenovana II. armadna skupina pod poveljstvom generala Koče Popovića. Dobila je nalogo osvoboditi južno in vzhodno Srbijo.

Tudi Nemci so v drugi polovici septembra reorganizirali svojo vojsko v Srbiji. Ko se je armadna skupina E začela umikati iz Grčije, so iz vseh enot v Srbiji ustanovili armadno skupino Felber (Armeegruppe Felber), ki naj brani Srbijo vse do prihoda armadne skupine E. Da bi laže poveljeval,

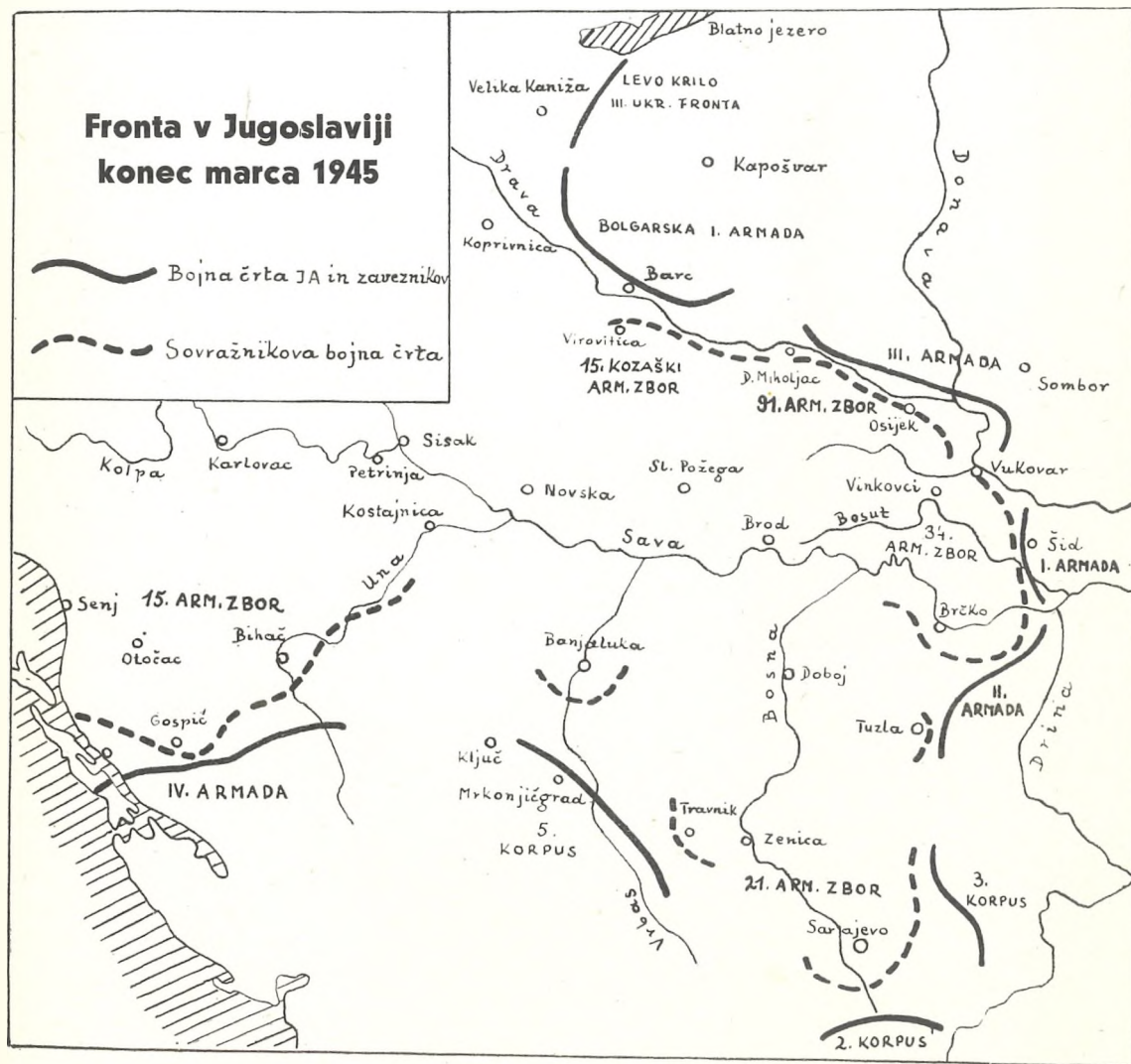
je general Felber združil vse enote v vzhodni Srbiji v posebni armadni zbor »Müller«.

Tako je trikotnik Beograd—Niš—Negotin postal težišče nemške obrambe na Balkanu in njegov padec bi odprl vrata v Panonsko nižino. Zato so 1. oktobra začeli prihajati čez romunsko-jugoslovansko mejo deli II. ukrajinskega fronta, čez bolgarsko-jugoslovansko mejo pa 68. korpus III. ukrajinskega fronta in nato skupaj z našim 14. korpusom osvobajati vzhodno Srbijo. V desetih dneh so jo dokončno osvobodili in 68. korpus je pri Veliki Plani dosegel Veliko Moravo ter dobil neposredni stik z enotami I. armadne skupine v zahodni Srbiji. Ko je razbiti armadni zbor »Müller« 13. oktobra izgubil neposredni stik z armadno skupino Felber, so ga preimenovali v 34. armadni zbor s sedežem v Kraljevu in podredili armadni skupini E.

Ker so se nemške enote bojevale v vzhodni Srbiji, je general Felber poslal iz Šumadije

v Niš 7. SS-divizijo »Prinz Eugen«, da bi obranila ta prostor in vzpostavila stik z armadno skupino E. Ker je sovražnik s tem ogrozil osvoboditev Beograda, je maršal Tito ukazal 13. korpusu, naj čimprej osvobodi Niš. 7. oktobra so zastopniki III. ukrajinskega fronta, II. bolgarske armade in 13. korpusa NOVJ napravili načrt za osvoboditev Niša. Že drugi dan so začeli ofenzivo in 11. oktobra osvobodili Leskovac, 14. pa Niš ter tako Nemcem dokončno onemogočili unik iz Grčije po moravski dolini in jim je ostala le še pot po dolini Vardarja in Ibra.

V takih razmerah je vrhovni poveljnik za jugovzhod hotel organizirati nadaljnji odpor v širšem prostoru Beograda in tako dobiti čas, da bi se armadna skupina E zbrala v prostoru Kragujevca in napravila preboj proti Beogradu. Tako bi skrajšal in utrdil fronto od Donave po dolini V. Morave, preko spodnjega toka Z. Morave, Sandžaka in Črne

gore do Jadranskega morja. V okviru tega načrta je general Felber moral še naprej braniti prostor južno od Beograda, vse do prihoda tistih enot, ki so se umikale iz vzhodne Srbije, in do spojitve s silami armadne skupine E, ki so bile na mostobranu Kraljevo—Kragujevac (34. arm. zbor). Sredi oktobra so od Skopja preko Uroševca proti Kosovski Mitrovici začeli prihajati iz Grčije prvi oddelki von Löhrove vojske.

Da bi onemogočila izvedbo teh načrtov, sta I. armadna skupina NOVJ in 4. mehanizirani korpus Rdeče armade začela beograjsko operacijo. Za obrambo Beograda je imel sovražnik tri obrambne črte: prvo na Avali z naslonom na Donavo in Savo, drugo v starih mestnih utrdbah, tretja pa je obsegala vse velike zgradbe sredi mesta ter železniško postajo. Ker je sam položaj mesta onemogočal njegovo obkolitev, je maršal Tito sklenil, da ga napade frontalno. Glavni napad naj bi šel v smeri Banjički Vis—Avtokomanda—Slavija—Nemanjina ulica—Savski most. Na ta način bi naj sovražnika razdvojili in ločeno uničili. Do 12. oktobra je 4. mehanizirani korpus osvobodil Topolo in Mladenovac, v noči na 14. oktober pa še Avalo, ta dan je bil osvobojen tudi Obrenovac. Napad na Beograd so 14. oktobra začele štiri kolone. Prva je bila 12. korpus, ki je prodiral v smeri Banovo Brdo—železniška postaja—savsko pristanišče, druga kolona je bila 6. divizija, ki je napadala v smeri Topčider—vojaška bolnica—Gornji grad, v tretji je bila 1. proletarska divizija, ki je napadala v smeri Banjica—Dedinje—Kalemegdan, četrta kolona — 5. divizija — je prodirala v smeri Bulevar Revolucije—ulica Cara Dušana—Donji grad. Boji so bili zelo hudi, ker so se Nemci branili do zadnjih meja svojih moči. Njihova 1. planinska divizija je trikrat zaman poskušala prodrati iz Smedereva proti Beogradu. Po petih dneh hudih bojev je bil sovražnik zbit na tretjo obrambno črto: železniška postaja—hotel »Moskva«—palača »Albanija«—Kalemegdan. Zadnji boji so bili okoli univerze, posebno v zgradbi Uprave grada Beograda, ki so jo morali borci požgati in porušiti. Ponoči na 20. oktober se je sovražnik začel umikati čez Savo. Zjutraj je 3. brigada 1. proletarske divizije zavzela Kalemegdan, 4. mehanizirani korpus pa je po uspešnih bojih ob Savi zavzel savski most.

Nemci so po umiku čez Savo poskusili organizirati obrambo na njenem levem bregu, naslanjajoč se na Zemun in Bežanisko Koso. To pa jim ni uspelo, ker so jim bile enote 6. proletarske divizije in 4. mehaniziranega korpusa takoj za petami. Že 21. oktobra zju-

traj so bili izgnani iz Zemuna in so se umaknili proti Stari Pazovi.

Tako je bila ob osvoboditvi Beograda osvobojena že vsa Srbija, razen Kosova in Metohije in doline Z. Morave od Kraljeva proti zahodu. Ker Nemci niso mogli vzpostaviti fronte v prostoru Beograda, je Hitler ukazal, naj armadna skupina E organizira novo fronto na levem bregu Drine in jo zveže s sremsko fronto.

Armadna skupina E se je ta čas umikala čez Črno goro, Kosovo in Metohijo in Sandžak proti zahodni Srbiji. Tu se je morala braniti na dveh straneh: pred 13. korpusom NOVJ in II. bolgarski armadi na vzhodu in v prostoru Kraljevo—Kragujevac na severu. Boji so prenehali šele proti koncu leta, ko se je armadna skupina E umaknila na levi breg Drine. Tedaj je Vrhovni štab NOVJ ukinil 13. in 14. korpus ali tako imenovano II. armadno skupino in iz petih divizij (23., 25., 45., 17. in 28.) ustanovil Južno operativno skupino divizij. Dobila je nalogo, naj odide na levi breg Drine in prodira v smeri Zvornik—Tuzla—Doboj in pri Brčkem zapre pot armadni skupini E. Divizije so se res druga za drugo do konca decembra premestile na levi breg Drine in se tam tesno zvezale s 3. korpusom NOVJ.

Tako je Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije do konca leta 1944 popolnoma osvobodila Srbijo.

Osvoboditev Makedonije. 25. avgusta 1944 so v Makedoniji ustanovili prvo makedonsko divizijo — 41. divizijo. Proti nji je bila cela bolgarska V. okupacijska armada, ki so jo Bolgari tudi po umiku svoje vojske iz Srbije držali še naprej v Makedoniji, na katero je še kar naprej računala tedanja bolgarska vlada. Ko pa je 9. septembra prišla na oblast vlada Domovinske fronte, so bile bolgarske sile v Makedoniji pred odločitvijo: ali skupaj z Narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije ali pa v nemško ujetništvo. Konec avgusta 1944 je Vrhovni štab NOVJ ukazal svojim enotam v Makedoniji, naj dobijo stik z bolgarskimi enotami in skupaj začno boj proti Nemcem. Toda bolgarski oficirji so se raje sporazumeli z nemškim generalom Scheuerleinom, ki ga je von Löhr konec avgusta 1944 postavil za komandanta Makedonije. Od vseh bolgarskih enot v Makedoniji se je le pilepska posadka priključila 41. makedonski diviziji. Nemci pa so razorožili glavnino V. bolgarske armade in le 17. diviziji se je zaradi slabe budnosti partizanskih enot in odsotnosti nemške vojske v bregalniški in strumiški dolini posrečil nemoten umik v Bolgarijo.

Po kapitulaciji Bolgarije je Vardarska Makedonija prišla v roke Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. Pritok novih borcev, zaplenjeno orožje in večje osvobojeno ozemlje so omogočili ustanovitev novih divizij — 42., 48., 49., 50., 51. in Kumanovske divizije.

Novo ustanovljene makedonske divizije so se bojevale predvsem z desno pobočnico in zaščitnico armadne skupine E. Von Löhr je že v začetku septembra poslal eno divizijo v smeri Solun—Djevdjelija—Veles, sredi meseca pa še drugo v smeri Dojran—Strumica—Štip, da bi zavaroval desni bok armadne skupine E. Ker so bile partizanske sile šibkejše od nemških, je Glavni štab Makedonije sklenil, da se ne bo spuščal v frontalne boje, temveč z napadi na prometne naprave oviral nemški umik iz Grčije. Res so bili septembra na nekaterih mestih hudi boji, ki pa niso mogli preprečiti prehoda nekaterih najboljših nemških enot iz Grčije v južno Srbijo. Von Löhru je zaradi neaktivnosti nove bolgarske vojske, ki so jo ravno tedaj reorganizirali, uspelo, da je konec septembra in v začetku oktobra pospešil umik svoje vojske proti severu. Tako se je ta čas ogromna vojska z vsemi mogočimi prometnimi sredstvi valila preko Makedonije. Bilo je okrog 350.000 vojakov, združenih v 68. arm. zboru (iz Aten), 91. gorskem arm. zboru (iz Soluna), 22. gorskem arm. zboru (iz Janjine), v komandi Vzhodnega Egeja in komandi posadk na Kreti — vsega skupaj sedem divizij in osem samostojnih trdnjavskih brigad, medtem ko se je 21. gorski arm. zbor (iz Tirane) z dvema divizijama umikal čez Črno goro.

Sredi oktobra so vseh sedem makedonskih divizij združili v tri korpuse — 15., 16. in Bregalniško-strumiški. Po tej reorganizaciji in uspešno zaključenih pogajanjih z novo bolgarsko vlado o udeležbi bolgarske vojske v boju proti Nemcem je Glavni štab Makedonije sklenil začeti operacije za dokončno osvoboditev Makedonije. 15. in 16. korpusu je ukazal, naj operirata v Pelagoniji in vardarski dolini, Bregalniško-strumiškemu pa, naj skupaj z bolgarsko I. in IV. armado osvobodi vzhodno Makedonijo (med Vardarjem in bolgarsko mejo).

Ko sta se Bregalniško-strumiški korpus in I. bolgarska armada zbrala v krivoreškem prostoru, sta ogrozila vardarsko-ibarsko pot, ki so ji Nemci posvečali posebno pozornost. Tu je mesec dni besnela huda bitka in Nemci so bili že skoraj obkoljeni v Stracinu in Kumanovu, a so se zaradi počasnega napada bolgarske vojske umaknili v Skopje. Hudi boji so bili tudi ob Bregalnici, posebno za Štip, ki so ga naši osvobodili 8. novembra. Prve dni novembra so bili tudi boji za Strumico, ki so jo osvobodili 5. novembra.

15. korpus je 29. oktobra začel osvobajati Pelagonijo z napadom na Prilep, ki ga je osvobodil šele po tretjem napadu v noči na 2. november, čez dva dni je njegova 49. divizija osvobodila Bitolj, ker so se Nemci umaknili v Ohrid. Nemške sile, ki so se umaknile iz Prilepa in Bitolja, so se ustavile v Ohridu, da bi ga branile. Postal je pomemben za umik tistih enot, ki so zaradi napadov na Prilep in Bitolj morale zaviti proti Albaniji. Ohrid sta 7. novembra napadli 48. in 49. di-

Tauki IV. armade prodirajo proti Trstu

vizija in ga drugi dan osvobodili. Ta dan je 42. divizija 16. korpusa napadla Veles, iz katerega so se Nemci umaknili v Skopje. Tako je bilo 11. novembra Skopje zadnja nemška postojanka v Makedoniji. Večino sil za obrambo mesta so imeli na desnem bregu Vardarja in v južnem delu mesta. Posebno utrjeno je bilo učiteljišče, železniška postaja, oficirski dom, banka, banovina in osnovna šola »Car Dušan«. Napadli bi naj 42. in 50. divizija; ker pa se je zadnja prepočasi bližala mestu, je štab 16. korpusa poslal v napad samo 42. divizijo. Ta je 13. novembra po kratkih uličnih bojih na desnem bregu Vardarja pregnala Nemce proti Kačaniku, dalj časa so se upirali v oficirskem domu in banki, najdalje pa v učiteljišču, od koder so se umaknili šele 14. novembra popoldne.

Ko se je 16. korpus pripravljal za napad na Skopje, je 15. korpus dobil nalogo, naj očisti prostor Kičevo — Gostivar oboroženih balistov. To sta izvedli 48. in 41. divizija in osvobodili najprej Kičevo (15. novembra), nato pa še Gostivar (18. novembra) in Tetovo (19. novembra).

Tako je narodnoosvobodilna vojska do druge polovice novembra povsem osvobodila vso Makedonijo.

Osvoboditev Črne gore. Po durmitorski operaciji proti 1. in 2. korpusu avgusta 1944 so Nemci v Črni gori ostali v defenzivi in se zadovoljili le s tem, da so držali prometne zveze in večja mesta ter ohranili stik med 5. SS-gorskim arm. zborom v južni Dalmaciji in 21. gorskim arm. zborom v Albaniji.

Ko so enote 1. gorske divizije in 7. SS-divizije odšle v Srbijo, je 3. divizija NOVJ avgusta osvobodila Kolašin, kar je Nemce iznenadilo. Zbrali so sile in jo napadli, a se je umaknila na Bjelasico in sredi septembra znova osvobodila Kolašin in še Andrijevo. 29. hercegovska divizija pa je v noči na 2. september osvobodila Avtovac in Gacko, nato pa je težišče napadov prenesla v severno Hercegovino.

Sredi septembra sta se v osvobojeni del Črne gore zabila dva sovražnikova klina — prvi v dolini Zete do Nikšiča, drugi pa ob srednji Morači do Mateševa. Zato je štab 2. korpusa sklenil napasti in uničiti obe postojanki. Toda sovražnik je v noči na 18. september sam izpraznil celo Nikšič, v noči na 7. oktober pa še Mateševo.

Ker je bilo na jadranski obali med ustjem Neretve in Bojane nekaj močnih sovražnih postojank, je Vrhovni štab NOVJ ukazal 2. korpusu, naj osvobodi to področje. Štab korpusa je za to določil Primorsko operativno skupino, štabu 29. hercegovske divizije

pa je ukazal, naj težišče napadov prenese v južno Hercegovino. Najprej je napadla Bileče, ki je sovražniku služilo za zavarovanje Trebinja in Dubrovnika, in je bilo zato močno utrjeno. Boji zanj so trajali od 25. septembra do 2. oktobra, ko so borci v boju na nož uničili več kot polovico posadke in osvobodili mesto. Nato je korpus napadel Trebinje. Nemški komandant mesta je v boju požgal vojašnice in se s posadko umaknil proti Dubrovniku. Z osvoboditvijo Trebinja 8. oktobra je bila odprta smer proti jadranski obali in je Vrhovni štab NOVJ ukazal korpusu, naj skupaj s 26. divizijo 8. korpusa osvobodi Dubrovnik in Črnogorsko Primorje z zaledjem. Res je bil 18. oktobra osvobojen Dubrovnik, deset dni nato Hercegnovi, v večdnevni hudih bojih od 6. do 12. novembra Cetinje, od 21. do 26. novembra pa še Budva, Bar in Ulcinj.

V tem času se je preko Črne gore umikal 21. gorski arm. zbor iz Albanije. Glavna smer umika je bila Podgorica—Danilovgrad—Nikšič—Mostar in 181. divizija bi mu morala zavarovati umik. 2. udarni korpus je dobil nalogo, naj ovira umik in sredi novembra je njegova Primorska operativna skupina pri Danilovgradu nekaj dni zadrževala 181. divizijo v predhodnici in spravila 21. gorski arm. zbor v težak položaj. Njegova glavnina je bila zbrana v prostoru Danilovgrad—Podgorica—Skadar, kjer sta jo obkoljevali 5. in 6. albanska divizija. Zato je 22. novembra priletel von Löhr iz Sarajeva v Podgorico, proučil položaj in spremenil smer umika. Nato se je sovražnik umikal v smeri Podgorica—Kolašin—Prijepolje, a je moral vzdržati še nekaj močnih napadov 3. divizije na mostobranu pri Biočah in na Vjetarniku.

Konec novembra so enote 2. udarnega korpusa začele poslednji napad na preostale sovražne postojanke v Črni gori. 9. decembra so osvobodile Danilovgrad, 16. Spuž, 18. Podgorico, ki je bila že do temeljev porušena, 29. pa še Kolašin. Do 10. januarja so osvobodile še Prijepolje in Priboj.

Osvoboditev Dalmacije. V strahu pred zavezniškim izkrcanjem na dalmatinski obali so Nemci držali v Dalmaciji močne sile — 5. SS-gorski arm. zbor in 15. gorski arm. zbor — čeprav jim jih je primanjkovalo v Srbiji in Makedoniji. Nasproti njim so stale enote 8. korpusa NOVJ.

Po avgustovskih dogodkih v Romuniji in Bolgariji je Vrhovni štab NOVJ dal 8. korpusu navodila, naj začne ofenzivni pohod proti sovražnim postojankam v Dalmaciji, silam v notranjosti Dalmacije (9., 19. in 20. divizija), da naj uničujejo postojanke na kop-

nem in presekajo prometne zveze, ki vodijo na obalo, 26. divizija pa naj operira na otokih in se nato izkrca na obalo.

Po povelju Vrhovnega štaba NOVJ se je bilo treba najprej izkrcati na otok Brač, omajati sistem nemške obrambe in nato osvoboditi druge otoke. To je v noči na 12. september storila 26. dalmatinska divizija, ki je v naslednjih dneh osvobodila še Korčulo in Pelješac, medtem ko je Mljet osvobodil domači partizanski odred. Nato je sledila osvoboditev Šolte, Drvenika in Hvara (od 21. do 23. septembra) in s tem je bila zaključena osvoboditev dalmatinskih otokov.

Ker je bil v začetku oktobra armadni skupini E onemogočen umik po vardarsko-moravski dolini, je Vrhovni štab NOVJ računal, da se bo del njenih sil umikal preko Črne gore in južnega Primorja v Bosno. Zato je ukazal 8. korpusu, naj preseka vse prometne zveze med Dalmacijo in Bosno, 29. hercegovaška divizija pa naj s pomočjo dveh brigad 26. dalmatinske divizije osvobodi Dubrovnik.

Ko se je 8. korpus pripravljal na to operacijo, je Hitler sprejel predlog komandanta II. tankovske armade, da se njegove sile umaknejo z obale. Komandant armade general De Angelis je namreč sklenil napraviti novo fronto na Dinari z glavnima postojan-

kama v Mostarju in Kninu. Toda še preden je v njih zbral ustrezne sile, jih je 8. korpus že zdesetkoval. Najprej je 26. divizija v tridnevnem boju osvobodila Ston, 29. hercegovaška divizija pa isti dan Dubrovnik.

Nato je prišla na vrsto osvoboditev srednje Dalmacije. 26. divizija se je v noči na 19. oktober izkrcala med Makarsko in Splitom in v treh dneh osvobodila Omiš in Makarsko, do 24. oktobra je prišla pred Klis in se zvezala z 20. divizijo, ki je bila določena, da napada s severozahodne strani. Tako je bila ta dan vzpostavljena zvezana fronta pred Sinjem in Splitom. Ko je sovražnik videl, da mu je po padcu Sinja 25. oktobra zvečer odrezana pot za nemoten umik, je ponoči sam izpraznil Split. Z osvoboditvijo Splita in velikega prostora v srednji Dalmaciji je bila ustvarjena dobra osnova za osvoboditev severne Dalmacije.

V severni Dalmaciji je bilo treba najprej osvoboditi Benkovac, ki je bil pomemben za nadaljevanje operacij v dveh smereh — proti zahodu (Velebitskemu Kanalu) in proti vzhodu (prometnim zvezam med severno Dalmacijo in Liko). Osvobodila ga je 19. divizija, ki je uspela šele v tretjem napadu 7. oktobra, 30. oktobra je osvobodila še Zadar. Nato je 26. divizija napadla in osvobodila Šibenik 3. novembra, ko so Nemci poto-

Osvoboditev Ljubljane 9. maja 1945

pili ladje in vrgli v zrak večji del pristaniških naprav. Umaknili so se proti Drnišu, a so bili na poti popolnoma uničeni, drniška posadka pa se je drugi dan sama umaknila iz mesta. Tako so bili ustvarjeni zadnji pogoji za zadnje boje v Dalmaciji — za kninsko operacijo. V tem času je 20. divizija osvobodila cetinsko dolino, 9. divizija pa Duvno.

Knin je bil za sovražnika pomembna postojanka na delu novo osnovane fronte med severnimi obronki Dinare in reko Zrmanjo. V prostoru okrog Knina je zbral okoli 12.500 vojakov, da bi 8. korpusu onemogočil prodiranje proti severu (v Liko in Banijo) in vzhodu (v Bosansko Krajino) in združitve z 11. in 4. korpusom. Boji za osvoboditev Knina so trajali od 26. novembra do 4. decembra. Po petih dneh hudih bojov je 8. korpus stisnil sovražnika na prostor v obliki 8 km dolge in 14 km široke elipse. Sovražnik je hotel na vsak način odbiti napad in obdržati prost prehod za umik proti Gračcu. 1. decembra je korpus začel splošni napad, da bi z 20. in 26. divizijo razdvojil in uničil sovražne sile na levem bregu Krke in da bi jim z 19. divizijo na desnem bregu onemogočil umik. Po dveh dneh srditih bojov se je sovražnik 3. decembra umaknil iz mesta. V naglici je pri železniški postaji pustil v predoru, kjer je uničil svoje skladišče streliva, 500 svojih ranjencev, ki jih enote 8. korpusa zaradi ognja in eksplozij niso mogle več rešiti.

S kninsko operacijo je bila končana osvoboditev Dalmacije.

II. USTANOVITEV IN USTALITEV FRONTE V JUGOSLAVIJI

Za konec leta 1944 je značilen kratek zastoj pri prodiranju armad protihitlerjevske koalicije. Konec septembra so se zavezniki ustavili na »gotški črti« med Florenco in Bologno in iz proglasa maršala Aleksandra italijanskim partizanom v začetku novembra, naj prenehajo z večjimi napadi, se je dalo razbrati, da zavezniki ne nameravajo pozimi napraviti nobene večje ofenzive. Na zahodni fronti pa so Nemci sredi decembra celo napravili močno ofenzivo v Ardenih.

V Jugoslaviji se je po osvoboditvi Srbije, Makedonije, Črne gore in Dalmacije ustvarila prava fronta, ki je ob Novem letu 1945 tekla od madžarske meje po Dravi in dalje po Donavi do Vukovarja, od koder je zahodno od Šida stekla na Savo in Drino do njenega zgornjega toka. Od tu je šla čez Hercegovino na planine Vranico, Radušo, Mosor in Staretino ter preko Knina in Karlobaga na Jadransko morje.

Fronto ob Dravi in Donavi do Vukovarja je od srede decembra držal 12. korpus NOVJ (Bačko in Baranjo so že sredi novembra osvobodili deli 52. sovjetskega korpusa in 51. divizija NOVJ), ki je 1. januarja 1945 postal *III. armada*. Ta je za štab dobila dotedanji Glavni štab NOV Vojvodine. Imela je tri divizije: 16., 36. in 51., ki so se do srede januarja premestile na desni breg Drave (na levem bregu sta ostali 11. in 12. bolgarska pehotna divizija) in pri Virovitici ustvarile mostobran. Zadnjih deset dni v januarju so si zaman prizadevale, da bi ga razširile.

Nasproti *III. armadi* je stal nemški 91. gorski arm. zbor s tremi divizijami, ki je v času priprav na veliko ofenzivo armadne skupine »Jug« v Madžarski potisnil *III. armado* nazaj na levi breg Drave. Imel je nalogo, da v začetku ofenzive prekorači Dravo in se nato vključi v južno udarno skupino, ki bo prodirala iz prostora Kapošvar. Štab arm. zbora je za prehod preko Drave določil odsek D. Miholjac-Valpovo. Napad je začel v noči na 6. marec. Dve diviziji sta prekoračili Dravo pri D. Miholjcu nasproti I. bolgarski armadi, ena pa pri Valpovem, nasproti *III. jugoslovanski armadi*, medtem ko dveh divizij zaradi poslabšanja razmer okrog Mostarja in v Slavoniji niso mogli uporabiti. Pri Valpovem je sovražnik na levem bregu Drave napravil mostobran v dolžini 7 km in širini 8 km, ki ga je po zlomu ofenzive v Madžarski spet izgubil. Tako je vse do srede aprila ostala fronta na Dravi. Okrog 10. aprila je 91. gorski arm. zbor odšel v Karlovac, fronto ob Dravi pa je prevzel 4. arm. zbor.

Fronto v Sremu od Vukovarja do izliva Drine v Savo je držal 1. proletarski korpus NOVJ, ki so ga 1. januarja 1945 reorganizirali v *I. armado*. Tedaj je imela pet divizij: 1. in 6. proletarsko ter 5., 11. in 21. divizijo. Na drugi strani je bil sprva 68. nemški arm. zbor, ki je že v prvi polovici decembra odšel na Madžarsko in ga je zamenjal 34. arm. zbor. Ko so sprednji deli *I. armade* v prvi polovici januarja 1945 že ogrožali železnico Vinkovci—Brčko, jih je ta v hudih bojih 17. in 18. januarja odrinil nazaj na črto Mohovo—Šid—Batrovci, ki je ostala vse do aprila.

Fronto ob Drini je držala Južna operativna skupina divizij (23., 25., 45., 17. in 28.), ki je do konca decembra prišla iz Srbije v vzhodno Bosno in imela svoj štab v Tuzli. 1. januarja 1945 so jo preimenovali v *II. armado* in ji je bil podrejen tudi 3. korpus, ki je že prej operiral v širšem prostoru Tuzle. Imela je nalogo, da razširi osvobojeno ozem-

lje v vzhodni Bosni, preseka prometne zveze v dolini Drine in nato prenese težišče svojih napadov v dolino reke Bosne. Do aprila se je stalno bojevala okrog Vlasenice in Bijeljine.

V Hercegovini ni bilo neke povezane bojne črte kot ob Dravi in v Sremu. Tu je sovražnik držal le nekaj postojank, med njimi najvažnejšo Mostar. Ta je z oporiščema Široki Brijeg in Nevesinje zapiral smeri, iz katerih bi naše sile iz Hercegovine in južne Dalmacije lahko ogrožale levo krilo armadne skupine E. Konec januarja je sovražnik začel iz njega delati ofenzivne izpade proti Ljubuškemu in Čapljini ter Metkoviću. Zato je Vrhovni štab NOVJ 30. januarja ukazal štabu 8. korpusa, pod katerega je prišla tudi 29. hercegovaška divizija, naj se iz prostora Knin—Zadar—Šibenik premesti v prostor Vrgorac—Imotski in osvobodi preostali del Hercegovine, nato pa se naj usmeri proti severozahodu, da osvobodi Liko. Štab korpusa je poslal v Hercegovino dve diviziji in dve brigadi in 6. februarja z napadom na Široki Brijeg začel boje za osvoboditev Mostarja. Ko je drugi dan oporišče Široki Brijeg padlo, je korpus zasedel položaje severno, zahodno in južno od Mostarja. Komandant 9. ustaško-domobranske divizije je že hotel umakniti svoje enote proti Sarajevu, a so Nemci to onemogočili in ga odstavili, iz Sarajeva pa poslali še okrepljeni polk. 13. februarja zjutraj so štiri divizije 8. korpusa začele napadati Mostar. Uspelo jim je preprečiti porušenje mostov in drugi dan zvečer osvoboditi mesto. Sovražnik se je umaknil v Sarajevo.

Tako so vse tri armade in 8. korpus NOVJ do konca marca ustanovile in ustalile fronto, ki je tekla od Barča na Dravi po reki Dravi in Donavi do Vukovarja, skozi Srem (vzhodno od vasi Tovarnik in zahodno od Šida), skozi vzhodno Bosno, čez Sarajevo in Banjaluko, po zgornjem toku Une, južno od Dolnjega Lapca in Gospiča do Karlobaga. Rovi so bili samo v Sremu, južno od Save pa je bil le sistem samostojnih postojank na prometnih vozlih. Glede na fronto v Madžarski je bila sremska fronta preveč izbočena. Toda Nemci so jo držali zato, da bi zapirali savsko smer in zaradi pomembnosti Broda, preko katerega se je z jugovzhoda po dolini reke Bosne umikala von Löhrova vojska. S postojankami Banjaluka, Bihać, Gospić in Karlovac pa so bočno zavarovali savsko smer.

V začetku aprila je v Sloveniji nastala fronta na reki Muri in v Medjimurju. 23. marca je III. ukrajinski front začel ofenzivo med Blatnim in Velenckim jezerom, drugi dan pa še II. ukrajinski front med Velenc-

kim jezerom in Estergomom. Nemška in madžarska vojska sta se umikali in se 28. marca ustavili na Nežiderskem jezeru, na zadnji obrambni črti pred Dunajem. Napad na jugu je potisnil sovražnika s petrolejskega polja pri Veliki Kaniži in iz Prekmurja. Tako je od 1. aprila dalje tekla fronta po Muri od Radgone do Kotoribe in dalje po Dravi. 5. aprila sta ju Rdeča armada in bolgarska vojska premaknili v Medjimurje na črto Razkrižje—Gomila—Sv. Bolfenk na Kogu — Središče na Dravi. Isti dan je neka enota Rdeče armade prodrla na desni breg Mure in pri Veržeju ustvarila mostobran, ki pa ga je nemška vojska v treh dneh popolnoma uničila. Ta fronta je ostala vse do kapitulacije nemške vojske, ker je Rdeča armada prodirala predvsem proti Dunaju.

III. OSVOBODITEV HRVATSKE, BOSNE IN SLOVENIJE

Pozimi in spomladi 1945 so bile politične razmere za protihitlerjevsko koalicijo zelo ugodne. Bila je še enotna in je na jaltski konferenci konec januarja naznanila bližnji začetek svoje poslednje ofenzive, ki naj privede do brezpogojne vdaje nemških oboroženih sil. Zanje so bile ugodne tudi vojaške razmere. Na vzhodni fronti je Rdeča armada pozimi osvobodila Poljsko in dosegla črto Odra—Slovaške planine—Estergom—Blatno jezero—Drava. Na zahodni fronti so zavezniki dosegli reko Reno in na njej napravili nekaj mostobranov z namenom, da najprej zavzamejo Porurje in nato napravijo splošno

Osvoboditev Kranja 9. maja 1945

ofenzivo proti Berlinu. Na italijanski fronti so zavezniki izkoristili zimsko zatišje in se pripravili na veliko spomladansko ofenzivo na »gotško črto«.

Na splošno ofenzivo se je pripravljala tudi Jugoslovanska armada, kot se je od 1. marca 1945 dalje imenovala narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije. O vskladitvi zaključnih operacij med Rdečo armado, Jugoslovansko armado in vojskami zahodnih zaveznikov so se dogovorili februarja 1945 na sestankih v Beogradu maršali Tolbuhin, Josip Broz-Tito in Aleksander.

Vrhovni komandant Jugoslovanske armade maršal Tito je v zaključnih operacijah hotel doseči dva namena: osvoboditi jugoslovanske narode na vsem njihovem etničnem ozemlju in obkoliti ter uničiti glavnino armadne skupine E v prostoru Trst—Celovec—Maribor—Zagreb. Osnovna zamisel njegovega operativnega načrta je bila, z zbranimi silami in sredstvi prebiti sovražno fronto v Podravini, Sremu in Liki in nato prodirati po jadranski obali in ob Dravi v obliki klešč, ki se naj sklenejo na Karavankah in tako obkolijo sovražnikovo vojsko z Balkana.

Izvedbo te naloge je maršal Tito zaupal štirim armadam: *III. armadi ob Dravi*, *I. armadi v Sremu*, *II. armadi v vzhodni Bosni*, v katero se naj po osvobojenju Sarajeva vključi Sarajevska operativna skupina 2. (3., 29. in 37. div.) in 5. korpusa (4. in 10. div.) in *IV. armadi v severni Dalmaciji*.

Nasproti njim je stala von Löhrova armadna skupina E. Von Löhr je 23. marca dobil še naslov vrhovnega poveljnika za Jugovzhod (armadno skupino F so ta dan ukinili). Imela je 7 arm. zborov (15. kozaški med Virovitico in D. Miholjcem, 91. gorski med D. Miholjcem in Vukovarjem, 34. med Vinkovci in Brčkim, 21. gorski v Bosni, 15. gorski med Kostajnico in Karlobagom, 69. rezervni v Zagrebu, od 25. aprila še 97. v Istri in Slovenskem Primorju s 13 divizijami (brez ustaško-domobrantskih, četniških in nedičevskih). Komandant zaledja armadne skupine E je 25. aprila postal general policije in SS-oddelkov Erwin Rösener, ki je imel pod seboj policijske polke in eno SS-divizijo.

Osvoboditev Like in Hrvaškega Primorja. Skladno z dogovorom med maršalom Titom in maršalom Aleksandrom bi naj pohod začelo južno krilo Jugoslovanske armade in sicer pred 30. marcem v dolini reke Une proti Liki in Gorskemu Kotarju, da bi navezalo nase sile 97. arm. zbora v Istri in Slovenskem Primorju in tako olajšalo zavezniško ofenzivo v Italiji. Tako je IV. armada 20. marca začela ofenzivo in že prvi dan pre-

bila sovražno fronto na odseku D. Lapac—Udbina, drugi dan je osvobodila vzhodno Liko in se na Krbavskem polju šela z enotami 4. korpusa JA, ki je prodiral s severa. 22. marca je začela napadati Bihać. Ker bi njegov padec odprl vrata proti Zagrebu, je von Löhr poslal sem eno divizijo z dravske fronte, ki pa je prišla prepozno. 28. marca je bil Bihać osvobojen. Ker je von Löhr menil, da bo IV. armada prodirala proti Karlovcu, je poslal tja 91. gorski arm. zbor z dravske fronte. Toda IV. armada se je usmerila proti zahodni Liki in Hrvatskemu Primorju. V prvem naletu 4. aprila je prebila sovražno fronto med Leščami in obalo, razbila dve sovražni diviziji in osvobodila Perušić, Gospić in Karlobag, drugi dan pa še otok Pag, 9. aprila je osvobodila Senj, drugi dan Ogulin, 14. aprila Novi, drugi dan Crikvenico in uspešno končala prvi del svoje ofenzive. Začela se je pripravljati na osvoboditev Istre in Slovenskega Primorja.

Osvoboditev Sarajeva. Ko je IV. armada osvobajala Liko in Hrvatsko Primorje, je II. armada 5. aprila zjutraj začela ofenzivo v vzhodni Bosni. Imela je nalogo, naj prodira v smeri Doboj—Banja Luka—B. Novi—Karlovac. V tem času pa je tudi Sarajevska operativna skupina začela ofenzivo za osvoboditev Sarajeva. To mesto je imelo velik pomen za umik armadne skupine E z Balkana, a ga je izgubilo po padcu Mostarja. Vrhovni poveljnik za Jugovzhod je predlagal, naj nemška vojska zapusti mesto, a je Hitler to odbil in zahteval, naj ga branijo za vsako ceno. Popustil je šele po neuspeli ofenzivi na Madžarskem. Toda to dovoljenje za umik je prišlo v zelo neugodnem času, ko so 2., 3. in 5. korpus JA spravili nemški 21. gorski arm. zbor v zelo težak položaj, na sever so tudi morali poslati okrog 3000 ranjencev in ogromne količine vojaškega blaga. Zato je 21. gorski arm. zbor še naprej branil Sarajevo.

Generalštab JA je že v začetku marca ukazal vsem trem korpusom, naj se usmerijo k izhodiščnim položajem za napad na mesto. Za vsklajevanje njihovih operacij je postavil skupni operacijski štab, ki je določil, da 3. korpus napade z vzhoda in severovzhoda, 2. z jugovzhoda in juga in 5. s severa. Napad se je začel 29. marca in kmalu sta bila osvobodjena Doboj in Kakanj. Močan pritisk vseh treh korpusov, posebno na Podromaniji, Ivan Sedlu in pri Varešu, je sovražnika prisilil k umiku. Po 4. aprilu so se korpusi bojevali le s sovražnikovo zaščitnico, medtem ko se je glavnina umaknila proti severu. Sarajevo so osvobodili 6. aprila, 12. aprila so osvobodili še Zenico.

Toda 21. gorski arm. zbor še ni bil izven nevarnosti. II. armada je namreč tedaj začela prodirati iz vzhodne Bosne in je v Dobroju naletela na njegov mostobran na Bosni in Spreči. Ker ga dve diviziji nista mogli uničiti, so 15. aprila začele napadati tri divizije. Po dveh dneh hudih bojov so osvobodile mesto. 21. gorski arm. zbor se je umikal dalje po dolini Bosne proti Brodu.

Preboj sremske fronte. Ko je IV. armada osvobajala Liko in Hrvatsko Primorje, II. pa Sarajevo in dolino reke Bosne, sta se I. in III. armada pripravljali, da prebijeta sovražnikovo bojno črto. Ker je bila sremska fronta dobro zvezana in utrjena, bi frontalni napad zahteval velike žrtve. Zato je generalštab JA sklenil poslati skozi bojno črto le nekaj divizij, z drugimi pa pritisniti na krilih. Preboj sremske fronte se je začel z izkrcanjem 5. brigade 21. divizije na desnem bregu Donave v noči na 12. april. Brigada je napravila mostobran, nato pa je pet divizij I. armade ob topniškem ognju in bombardiranju navalilo na sovražnika na šest kilometrov širokem odseku južno od vasi Mohovo na desnem bregu Donave. Prvi dan je bil osvobojen Vukovar, drugi dan pa še Vinkovci.

Isti dan, ko je šla v ofenzivo I. armada, so se tudi vse tri divizije III. armade pri Gatskem Ridu, Nardu in Dalju izkrcale na desnem bregu Drave in v treh dneh osvobodile Osijek, Našice in D. Miholjac.

34. arm. zbor se je pred armadama umikal proti zahodu in se ustavil na črti Viljevo—Gorjani—Djakovo—Jaruge, da bi zavaroval umik 21. gorskega arm. zbora iz doline reke Bosne na levi breg Save pri Brodu. Na tej črti se je upiral celih osem dni, dokler se ni 20. aprila umaknila iz doline reke Bosne zadnja nemška enota — 964. trdnjavska brigada, ki je do zadnjega branila Bosanski Brod. Tako so se šele 21. aprila končali hudi boji med Djakovim — Sl. Požego — Sl. Brodom in Savo in v njih je I. armada osvobodila Djakovo (16. aprila), Pleternico, Sl. Brod (20. aprila) in Sl. Požego (21. aprila). III. armada pa je ta čas prodirala proti Podravske Slatini in jo 20. aprila zvečer osvobodila, nato je začela napadati Virovitico, ki jo je osvobodila šele 25. aprila po štirih dnevih hudih bojov.

Osvoboditev Istre in Slovenskega Primorja. V drugi polovici aprila je IV. armada že stala pred staro jugoslovansko-italijansko državno mejo, ki je bila že od prej dobro utrjena in so jo Nemci še izpopolnili (»In-

grid-Stellung«). Tekla je od Sušaka po Rečini in preko Klane na Snežnik. Sprva jo je branila le 237. nemška divizija, četniki in nedičevci, pozneje pa se je na njej znašel skoraj ves 97. arm. zbor, ki je do 25. aprila spadal v armadno skupino C v Italiji, nato pa v armadno skupino E.

20. aprila je štab armade prejel od generalštaba depešo:

»Splošni položaj nujno zahteva, da hitreje prodirate proti Trstu. Zato 29. divizijo znova postavljamo pod vaše poveljstvo...

Slovenec smo ukazali, naj 9. korpus usmerijo proti jugu in Trstu in da gibljevejšee dele pošljejo v rajon Trsta, da bi lahko čimprej vdrli v mesto.

Vi z vaše strani pošljite lahke dele v rajon Trsta, da bi tudi oni lahko vsak trenutek vdrl v mesto.«

Toda sovražnik je ustavil armado pred Klano. V prvi bitki 21. in 22. aprila 13. divizija ni mogla osvoboditi Klane in prebiti sovražne bojne črte. Zato je štab armade sklenil okrepiti krila in prodreti dalje proti Trstu. Toda to se ni dalo izvesti, ker sta krili (20. in 9. div.) preveč zaostali. Zato je od 23. do 27. aprila pred Klano divjala druga bitka. Že po drugem dnevu bitke je štab armade ukazal, naj enote pred Klano sovražnika le vežejo. Ko so do 26. aprila dozorili pogoji za napad na krilih — v smeri Mašun—Ilirska Bistrica in Opatija—Matulji, je ukazal, naj enote 27. aprila napravijo splošen napad na čelo in na krila in nato nadaljujejo prodiranje proti Trstu. Že prvi dan splošnega napada je prinesel znatne uspehe. Na desnem krilu je 20. divizija prebila črto Št. Peter—Prem—Knežak, na levem pa je 9. divizija, ki se je 24. in 25. aprila izkrcala pri Moščeniški Dragi, že prodirala v zaledje reške fronte. Zaradi nezmanjšane pritiska pred Klano sovražnik ni mogel oddvojiti sil za okrepitev in zavarovanje

Nemška vojska na umiku skozi Tržič 9. maja 1945

kril. Drugi dan je 20. divizija osvobodila Ilirsko Bistrico in ustanovila premično skupino iz tankov, motorizirane pehote in topništva za hitro prodiranje proti Trstu. 9. divizija je osvobodila Opatijo in prodrla do Raše. 43. divizija pa se je prebila skozi bojno črto in prav tako hitela proti Trstu. 29. in 30. aprila so se vse tri divizije bližale k Trstu. S severa se mu je približala tudi 30. divizija 9. korpusa. 9. korpus, ki je konec marca prestal eno od najhujših sovražnikovih ofenziv, je že 25. aprila dobil od Glavnega štaba NOV Slovenije povelje, »takoj preiti na sektor Kras in se čimbolj približati Trstu«. Premikati se je začel 28. aprila, najprej s 30. divizijo, ki je 30. aprila zjutraj na položajih Dutovlje—Repentabor že zadela na zunanji obrambni pas mesta Trsta. 31. divizija se je 29. usmerila proti Trstu, drugi dan pa s Krasa proti Tržiču in Gorici. Tako je IV. armada, v katero se je vključil tudi 9. korpus, zaprla obroč okoli Trsta na črti Barkovlje—Opčine—Bane—k. 447—k. 405—k. 158.

Sovražnik se je najuporneje branil na Opčinah, na gradu Sv. Justa, v Rivolteli in Konkovelju. Posadka v poslopju sodišča se je v boju umaknila v klet in se tam branila vse do 2. maja zvečer, ko se je vdala. Ta dan se je vdala tudi posadka na gradu Sv. Justa. Tako je bilo 2. maja zvečer osvobojeno vse mesto Trst, sovražnik se je upiral le še na Opčinah in upal, da bo dočakal prihod Angležev in Amerikancev. Ko je tja prišla neka novozelandska enota, se je res začel pogajati z njo. Ko pa je odšla, se je vdal 20. diviziji, ki je ujela preko 3000 vojakov.

Pri osvoboditvi Trsta je sodelovalo tudi tržaško prebivalstvo, ki se je v teh dneh dvignilo v splošen oborožen upor proti okupatorju. Upor je že 1944 začela pripravljati komanda mesta Trsta. Do konca aprila je imela organiziranih že 16 bataljonov z 8000 možmi. Ko je 28. aprila popoldne prejela od štaba 9. korpusa brzojavko: »Pričnite z vstajo!«, so bataljoni v noči na 29. april začeli razoroževati sovražnika, osvobodili so nekaj objektov in se nato pridružili enotam IV. armade in skupaj z njimi osvobodili Trst.

Ta čas je 31. divizija osvobodila Tržič in Gorico, štirje bataljoni Operativnega štaba za zahodno Primorsko pa so osvobodili ves desni breg Soče (Čedad, Videm, Krmin).

Ko so enote IV. armade osvobodile celo Istro in Slovensko Primorje, je 97. arm. zbor še vedno držal fronto med Reko in Klano. To je od njega vztrajno zahteval von Löhr, ki je v enem od svojih povelj patetično zapisal: »Vi s tem rešujete življenje 200.000

svojih tovarišev.« Toda von Löhr ga takrat ni nameraval prepustiti svoji usodi, marveč ga je mislil rešiti s 34. arm. zborom, ki bi naj prodril iz Ljubljane v Postojno in Ilirsko Bistrico. Toda do tega ni nikdar prišlo, ker je štab 34. arm. zbora 23. aprila prišel v Ljubljano brez večjih enot (7. SS-divizijo so za nekaj časa zadržali v Slavoniji, ko pa je bila že na poti za Ljubljano, so jo iz Zagreba poslali proti Karlovcu, kjer so se razmere za Nemce ta čas zelo poslabšale). Tako je 97. arm. zbor navsezadnje le ostal prepuščen samemu sebi. Za njegovo obkolitev je štab IV. armade določil Srednjo operativno skupino v moči štirih divizij, vrhovni komandant JA pa je dal armadi na razpolago še eno divizijo 4. korpusa.

Ko so v Trstu divjali hudi boji, se je 97. arm. zbor že pripravljal na proboj obroča proti severu v smeri Ilirska Bistrica—Št. Peter. 3. maja je začel napadati in je zavzel Rupo in Šapjane, do 5. maja je zaradi nepripravljenosti dveh naših divizij prišel celo do Ilirske Bistrice in Prema in ju zavzel. Štab armade je hitro vrigel tja dve diviziji 4. korpusa in 6. maja je bil sovražnik zbit na zelo ozek prostor med Ilirsko Bistrico, Zemonom in Vrbovim. Tedaj je komandant 188. rez. gorske divizije generalni poročnik von Hösslin, ki je nadomestoval ranjenega komandanta arm. zbora generala von Küblerja, zbral komandante divizij in bojnih skupin na posvetovanje in jih vprašal, če se hočejo pod njegovim poveljstvom prebiti do Trsta in vdati Angležem. Ti so predlog zavrnili, ker enote niso bile za to več sposobne. Zato je zvečer von Hösslin zaprosil za premirje. Pogajanja je vodil štab 4. korpusa JA in 7. maja zjutraj se je 97. arm. zbor vdal (nekaj generalov in okoli 16.000 vojakov).

Osvoboditev Dolenjske, Notranjske in Gorenjske. Skladno z operacijami desne operativne skupine proti Trstu in srednje operativne skupine na reški fronti so se razvijale operacije 7. korpusa proti Ljubljani. Sovražnik je bil do 8. aprila v obrambi, ko pa je v začetku aprila zaključil svojo ofenzivo proti 9. korpusu, jo je 8. aprila začel v Suhi Krajini in na Kočevskem ter je v hudih bojih potisnil 7. korpus na črto Novo mesto—Dolenjske Toplice (bataljon 25. SS-pol. polka) — Podhosta (1. SS-posebni polk »Wargagov«) — Topla reber—Kočevska reka—Gotenica (17. SS-pol. polk, dva bataljona 28. SS-pol. polka, 3. SS-orožniški mot. bat., 1. in 14. pol. tankovska četa) — Prezid.

Štab IV. armade je 28. aprila ukazal 7. korpusu, naj začne prodirati v smeri Stari trg na Kolpi—Kočevje—Ribnica—Ljubljana, da bi zavaroval desno krilo armade in osvo-

bodil Ljubljano. Za zvezo med armado in 7. korpusom pa je določil 29. divizijo. Štab korpusa je že v noči na 29. april začel zbirati enote na svojem levem krilu, da bi najprej razbil sovražnika na črti Štalcerji—Kočevska reka—Gotenica. 29. aprila je 15. divizija prišla s Kočevskega Roga v prostor Knežja lipa—Muha vas, 18. divizija pa do 30. aprila zjutraj s prostora Soteska—Težka voda čez Knežjo lipo, Rajndol, Banjo Loko na Brod na Kolpi. 30. aprila zjutraj je štab korpusa ukazal divizijama, naj se do 1. maja zjutraj približata Kočevski Reki in jo osvobodita. Ker se je sovražnik že sam umaknil proti Kočevju, mu je 15. divizija sledila, 18. divizija pa se je vkrcala v avtomobile in odpeljala v Čabar, da bi očistila Bloško planoto. 2. maja je štab korpusa ukazal, naj se 15. divizija približa Kočevju in ga 3. maja zjutraj napade, 18. pa naj zapre cesto Kočevje—Ribnica. Toda prvi napad 15. divizije na Kočevje ni uspel, ker je sovražnik dobil pomoč, pač pa se je zvečer sam umaknil proti Ribnici. 18. divizija je napadala Grčarice in Gotenico, iz katerih se je sovražnik umaknil šele 4. maja. Ta dan je štab korpusa ukazal divizijama, naj drugi dan obkolita in osvobodita Ribnico. Ko sta začeli pritiskati na mesto, se je sovražnik umaknil proti Velikim Laščam. Umikal se je zelo hitro, tako da sta mu diviziji komaj sledili. 15. divizija je šla po hrbtu Male gore, čez Zdensko vas, Račno in Grosuplje, 18. pa na njeni levi strani proti Velikim Laščam, ki jih je osvobodila v noči na 6. maj.

Ko je 7. korpus osvobajal Kočevsko, je 29. divizija 1. maja začela napadati Postojno. Sovražnik se je s pomočjo topniškega ognja močno upiral in so boji trajali vse do polnoči, ko se je umaknil. Divizija je nato na pohodu proti Ljubljani osvobodila Rakek in Planino (3. maja), premagala odpor na bivši italijansko-jugoslovanski meji pri Kalcah (4. maja), osvobodila Logatec (v noči na 5. maj) in do 5. maja prišla na črto Borovnica—Vrhnika—Horjul.

Potem ko sta 7. korpus in 29. divizija osvobodila Višnjo goro, Grosuplje, Pijavo gorico, Borovnico in Vrhniko, se je sovražnik umaknil na zunanjo obrambno črto okoli Ljubljane. Ta je tekla čez Sostro—Zadvor—Orlje (17. SS-pol. polk in bataljon 19. SS-pol. polka) — Laverca (štirje bataljoni domobrancev) — Babina gorica—Črna vas (bataljon domobrancev) — Bevke—Log—Horjul—Vrzenec (SS-podoficirska šola). Svoje položaje na tej črti je lahko branil tudi s topništvom (4 havbice na gradu, 4 topi na Golovcu in pri Orljah, 8 topov na Ižanski cesti in 4 topi na Rožniku).

7. maja so se vse tri divizije približale tej črti. 15. divizija je zasedla odsek Podlipoglav—Št. Pavel—Podmolnik. Bataljon Gubčeve brigade je popoldne uničil dva bunkerja v Orljah, a se je moral umakniti, ker mu je sovražnik prišel za hrbet. Ko pa je prišel na pomoč še en bataljon, sta oba zavzela vas, iz katere pa sta se spet morala umakniti na zahodne obronke Molnika. Ponoči je brigada odšla na Polico. 18. divizija je zasedla odsek Laverca—Babina gorica. 9. brigada je osvobodila Ig in imela boje pri Laverci in Babini gorici. Ljubljanska brigada se je bojevala pri vasi Sela, ki je večkrat menjala gospodarja, 8. brigada pa je bila v bojih pri Orljah. Divizija je imela ta dan 15 mrtvih in 45 ranjenih. 8. maja je sovražnik ves dan obstreljeval njene položaje, a je kljub temu zavzela Laverco in Orlje ter vrgla sovražnika na Golovec. Imela je 4 mrtve in 40 ranjenih. 29. divizija je zasedla odsek Bevke—Log—Horjul—Vrzenec in zavzela Kostanjevico in Log, drugje pa se je sovražnik še naprej upiral.

Ponoči od 8. na 9. maj je štab korpusa dal svojim divizijam povelje za prodor v Ljubljano: 15. divizija naj gre v smeri Lipoglav—Podmolnik—Sostro—Štepanja vas, kjer naj prekorači Ljubljanico in gre dalje proti železniški postaji ter Zeleni jami; 18. divizija naj gre proti Rudniku in Rakovniku ter dalje na Ljubljanski grad, od koder se naj spusti v središče mesta, kjer se bo združila z enotami 15. divizije; divizija Garibaldi, ki je že 20. aprila prišla v 7. korpus, pa naj še naprej ostane v rezervi.

Jugoslovanska armada pri vojvodskem stolu na Gosposvetskem polju maja 1945

Ta čas pa so se sovražnikove enote že začele umikati skozi Ljubljano na Gorenjsko in so divizije 9. maja zjutraj vkorakale v Ljubljano.

Mesto, ki je v narodnoosvobodilnem boju pokazalo toliko požrtvovalnosti in junaštva kot nobeno drugo mesto v okupirani Evropi in iz katerega so okupatorji napravili koncentracijsko taborišče, je zdaj z veliko radostjo in neizmernim navdušenjem pozdravilo svoje osvoboditelje. Vanj so se tudi vrnili najvišji organi osvobodilnega boja na Slovenskem, ki jim je ljubljansko prebivalstvo v prvem letu osvobodilnega boja dajalo svoje varno zavetje. Prišla je tudi slovenska narodna vlada, ki so jo 5. maja 1945 ustanovili v Ajdovščini.

Medtem ko je 18. divizija ostala v Ljubljani, je 29. hitela po dolini Save za sovražnikom, osvobodila je Kranj in Škofjo Loko in drugi dan na črti Radovljica—Tržič premagala zadnji sovražnikov odpor v tej smeri. 15. divizija je hitela proti Kamnici in Trojanam, da zapre pot zaostalim sovražnim oddelkom. Dve brigadi sta prišli celo do Šoštanja in tam razoroževali sovražno vojsko.

Osvoboditev severozahodne Hrvaške, Štajerske in Koroške. I. in III. armada sta se po osvoboditvi Sl. Broda in Osijeka ustavili na črti Drava—Bilogora—Ilova—spodnji tok Une. III. armada je šele po štirih dneh hudih bojov 30. aprila zlomila sovražnikov odpor na Bilogori, 4. maja je osvobodila Bjelovar, 5. pa Koprivnico. Sovražnik se je umaknil na črto Ludbreg—Varaždinske Toplice. Tudi I. armada je šele po štirih dneh hudih bojov 28. aprila prebila sovražnikovo obrambno črto na reki Ilovi in ogrozila glavno prometno smer proti Zagrebu. Ker bi nadaljnje prodiranje čez Čazmo v prostor Ivanić Grada odrezalo vse sovražne sile južno od Moslavačke gore, je štab 21. gorskega arm. zbora, ki mu je von Löhr podredil vse enote pred I. armado, napravil močan protinapad s štirimi divizijami in vrgel I. armado nazaj na levi breg Ilove. Ko se je armada odpočila, je nameravala 2. maja nadaljevati ofenzivo, a se je sovražnik že 30. aprila začel sam umikati.

Ko je II. armada osvobodila Bosansko Gradsko in Banja Luko, ji je generalštab JA 24. aprila ukazal, naj pospešeno prodira v smeri Karlovac—Novo mesto in usmeri del svojih sil v prostor Ogulina, drugi del pa v prostor Karlovca. Štab armade je tedaj ustanovil Unsko skupino divizij (23., 28., 39. in 45.) z nalogo, naj uniči sovražnikove postojanke v spodnjem toku Une, prodre v Turopolje in napade Karlovac s severozahoda ter

Karlovško skupino divizij (3., 4. in 10.) z nalogo, naj se skupaj s 4. korpusom premesti v prostor Tounj—Ogulin—Vrbovsko in osvobodi Karlovac. Unska skupina divizij je v času od 27. aprila do 2. maja osvobodila B. in H. Dubico, B. in H. Kostajnico, Dvor na Uni in B. Novi. Karlovška skupina divizij pa se je 29. aprila zbrala za napad na Karlovac. Divizije na krilih bi naj presekele sovražniku umik severno in zahodno od Karlovca, nato pa ga z osredotočenim napadom uničile v Karlovcu. 30. aprila so začele napad na zunanjo obrambno črto, v kateri je bila najpomembnejša postojanka Generalski Stol. Boji na zunanji obrambni črti so trajali vse do 5. maja. Ponoči na 6. maj pa so vse divizije začele splošen napad na samo mesto Karlovac in ga v hudih pouličnih bojih osvobodile do 6. maja, razen severnega dela, iz katerega se je sovražnik umaknil šele naslednjo noč. S Karlovcem je izgubil zadnjo postojanko, ki mu je z juga branila Zagreb in II. armada je lahko prodirala proti črti Celje—Kranj.

V tem času so se dogodki v Evropi vrstili s filmsko naglico. 30. aprila popoldne je Hitler napravil samomor, 2. maja so se vdale nemške čete v Berlinu in v Italiji (po premirju z dne 29. aprila v Caserti), 5. maja so se vdale nemške čete v severni Nemčiji in na Danskem, 6. maja so začele veljati določbe brezpogojne vdaje nemških sil v zahodni Avstriji in južnem Bavarskem (armadna skupina G), 7. maja so Nemci v Reimsu podpisali listino o brezpogojni vdaji, ki je začela veljati 8. maja zvečer ob 23. uri, uradno pa so jo potrdili 9. maja ob 0.16. uri v Berlinu.

Še uro pred podpisom listine o brezpogojni vdaji v Reimsu je novi poveljar nemške države admiral Dönitz ukazal vrhovnemu poveljniku južnega prostora generalfeldmaršalu Kesselringu, pod katerega je od 6. maja dalje spadal tudi vrhovni poveljnik za Jugovzhod generalni polkovnik von Löhr (temu pa so ta dan podredili II. tankovsko armado, ki je bila dotlej v armadni skupini »Jug«), naj takoj ustavi sovražnosti nasproti zahodnim silam in umakne vojsko pred Jugoslovansko in Rdečo armado. In ko je isti dan ukazal enotam, naj se vdajo, je za pogajanja z zahodnimi silami določil komandanta 34. arm. zbora v Ljubljani, za pogajanja z Rdečo armado komandanta II. tankovske armade, nikogar pa ni določil za pogajanja z Jugoslovansko armado. Nemška vojska in vsa izdajalska sodrga se je tako po 8. maju pospešeno umikala, da bi se čimprej prebila v Avstrijo in izognila jugoslovanskemu ujetništvu. Že 9. maja so bili

sprednji deli sedemstotisočglave vojske pri Celju, toda zaščitnice so se umaknile šele iz Zagreba. Vse štiri jugoslovanske armade so hitele, da jo obkoli in zajamejo.

III. armadi, ki je 6. maja osvobodila Ljubljano in Križevce, drugi dan pa napadla in osvobodila Varaždin in Varaždinske Toplice, je generalštab JA ukazal, naj čim hitreje prodira v smeri Maribor—Dravograd—Celovec, da zapre jugoslovansko-avstrijsko državno mejo in sovražniku onemogoči umik v Avstrijo. 8. maja je bila še na hrvaških tleh, 9. maja pa so njeni sprednji deli prišli do Ptuja, drugi dan pa do Maribora, iz katerega se je sovražnik že prej umaknil, od tu jih je štab armade poslal na jugoslovansko-avstrijsko državno mejo.

Najsevernejšo zaporo so sestavljale enote IV. operativne cone. Del 14. divizije (1. in 2. brigada) je 5. maja začel napadati Črno in Žerjav, drugi del (6. brigada) pa Zagorje v Revirjih. Drugi dan je bila Črna osvobojena, brigadi pa sta v pohodu na sever dosegli jugoslovansko-avstrijsko državno mejo. 8. maja sta prišli do Železne Kaple in naprej do Žitare vasi, kjer sta imeli hude boje s 14. SS-divizijo (ukrajinsko), ki se je med prvimi umaknila s Štajerske na Koroško. 9. maja je Koroški odred, ki je 6. maja osvobodil Borovlje, prišel prvi v Celovec. Kmalu za njim sta prišla še dva bataljona motoriziranega odreda IV. armade, ki je 3. maja odšel iz Bazovice preko Ajdovščine, Gorice, Tolmina, Kobarida, Kranjske gore na Koroško in tako predstavljal vrh levega kraka velikih klešč. Brigadi IV. operativne cone sta prišli v Sinčo ves, Pliberk in Velikovec, kjer sta razoroževali 14. SS-divizijo. Nato je 1. brigada odšla nazaj proti Guštanju, kamor je do 12. maja prišla še 6. brigada. Ker so nemške in kvislinske enote pritiskale proti Dravogradu in Guštanju, je štab III. armade poslal tja 51. divizijo in dele 36. divizije, ki sta ponoči zasedli položaje okrog Dravograda. Tako je bila 12. maja v prostoru Dravograda postavljena močna zapora, ki naj odbije vsak sovražnikov poskus preboja v Avstrijo.

I. in II. armada sta ta čas sestavljali južni del obroča in pritiskali sovražnika proti severu. I. armada je 6. maja dosegla črto Sv. Ivan—Žabno—Čazma—Ivanić Grad in se v široki fronti približevala Zagrebu, ki ga je sovražnik branil na črti Komin—Sv. Ivan Zelina—Lonjica—Božjakovina—Dugo selo. Isti čas so se približevale Zagrebu tudi štiri divizije II. armade, ki so prej sestavljale Unsko skupino divizij. Na pohodu od spodnjega toka Une proti Zagrebu so 5. maja osvobodile Petrinjo in Sunjo, v noči na 6. maj

pa Sisak. 8. maja ob 11. uri je 45. divizija brez boja prišla v Zagreb, popoldne je prišla tudi 39. divizija, drugi dan pa 1., 6. in 21. divizija I. armade. Drugi del II. armade (štiri divizije, ki so bile prej v Karlovški operativni skupini divizij) pa so 7. maja odšle proti Brežicam, Krškemu, Samoboru in Metliki.

10. maja je I. armada nadaljevala zasledovanje sovražnika čez Hrvaško Zagorje in Kozjansko proti Celju. Na poti je razoroževala sovražne enote (41. pehotno divizijo pri Klanjcu, dele 181. pehotne divizije pri Kraljencu) in 12. maja prišla v Celje. Od 12. do 15. maja so njene enote razoroževale sovražnika v prostoru Celje—Šoštanj—Slovenj Gradec in čistile Kozjansko.

Glavnina II. armade pa je prodirala po dolini reke Save in po Dolenjskem in 11. maja v prostoru Brežice—Zidani most zajela 7. SS-divizijo in 373. legionarsko divizijo.

Tako je Jugoslovanska armada popolnoma obkolila okrog 700 tisoč nemških vojakov pod poveljstvom vrhovnega poveljnika za Jugovzhod general. polkovnika von Löhra. Ta je že 10. maja prispel v Braslovče. Ko sta dve brigadi 14. divizije pod vodstvom politkomisarja divizije Ivana Dolničarja hiteli iz doline reke Save čez Menino planino in Savinjsko dolino proti Koroški, sta v Savinjski dolini ustavili skupino avtomobilov, ki se je peljala proti Radmirju. Bila je del leve pobočnice sprednjih delov von Löhrove vojske. Povedala jim je, da je von Löhr s svojim štabom v Braslovčah. Še isti dan popoldne je patrolja privedla nemškega majorja, ki je zahteval »predstavnik Titove vojske«, da bi mu izročil von Löhrovo pismo.

Löhrov štab na pogajanjih v Topolšnici 10. maja 1945

Von Löhr je v pismu pozival »predstavnik Titove vojske« na razgovor v Braslovče, da bi se dogovorili o nadaljevanju njegovega umika. Sprejeli so vabilo na razgovor, toda ne v Braslovče, kot je to želel von Löhr, temveč v Letuš, ki je za vsako stran pomenil pol poti. Ko so se ob 13. uri sešli v gostilni ob mostu, je imel von Löhr s seboj dva generala in nekaj višjih oficirjev. Politkomisarju 14. divizije je izjavil, da je pripravljen izročiti večjo količino orožja in prevzeti odgovornost, da bodo njegove enote disciplinirano zapustile jugoslovansko ozemlje. Za to »uslugo« pa je zahteval neoviran umik svoje vojske po vseh poteh, češ da njeno število znaša okrog 300.000 mož, hrane pa ima še samo za tri ali štiri dni. Hotel je, da vsak deseti vojak obdrži puško, vsak oficir in podoficir pa pištolo, da za prevoz hrane ostane določeno število avtomobilov, za zaščito umika pa za vsak kilometer kolone tank ali oklepni avto. Politkomisar divizije mu je pojasnil pogoje brezpogojne vdaje nemške vojske in ga povabil v štab IV. operativne cone v Topolščici. Po omahovanju je končno pristal na nov razgovor in odredil, da se umik ustavi. Na štabu cone je v navzočnosti politkomisarja cone Matevža Hacea in načelnika štaba Pera Brajovića pristal na vdajo. O tem je štab cone še isti dan poročal Glavnemu štabu Slovenije:

»Danes je prišel v štab cone komandant južnovzhodne armade generaloberst Löhr s kompletnim štabom. V svoji armadi ima 700.000 mož ter je izvršil predajo svoje armade. Od teh je tri sto tisoč na Sp. Štajerskem — pet nemških divizij, dve kozaški diviziji in tri hrvaške legije. 10. 5.«

Razoroževanje nemške vojske pa je v začetku potekalo zelo počasi, ker ni bilo dovolj naših enot. To okolnost in pa odsotnost štaba cone, ki je odšel na Koroško, je von Löhr izkoristil in 12. maja popoldne ukazal koloni, ki je bila med Šoštanjem in Šmartnim ob Paki, naj krene dalje proti Črni in tudi sam odšel z njo. Tedaj je komandant cone Peter Stante-Skala poklical kapetana Naceta Mikliča in mu naročil: »Vzemi močno spremstvo, tu imaš naslov ulice in vile v Velikovcu, v kateri je skrit von Löhr!« Kapetan Miklič je nato z avtomobili odhitel v Velikovec in aretiral von Löhra in njegov štab.

Po von Löhrovem pobegu je 13. in 14. maja prišlo do hudih bojev pri Dravogradu. 51. divizija z delom 36. in 14. divizije je 13. maja ob 11. uri začela splošni napad s težiščem proti Slovenjemu Gradcu. Boj je trajal ves dan. Zvečer je sovražnik zbral sile in prešel v protinapad v smeri dravskih mostov, da

bi se prebil na levi breg Drave. Že je tri brigade potisnil na levi breg, a so te kljub temu obdržale oba mosta in majhen mostobran na desnem bregu. Boj je trajal vso noč na 14. maj. Ta čas pa sta dela 51. in 14. divizije v prostoru Poljane—Pliberk razorožila in ujela nemško 104. divizijo. Ker je sovražnik del sil usmeril proti Poljanam, da bi se prebil v Pliberk in ko je štab 16. divizije spoznal, da s frontalnim potiskanjem sovražnika proti Celju ne bo mnogo dosegel, je sprejel sklep, naj se glavnina divizije takoj natovori na avtomobile, ki so jih v prejšnjih dneh zaplenili, in naj se po ovinku čez Celje, Ljubljano, Jezersko in Žitaro ves prepelje v prostor Pliberka, da bi z jugozahoda zaprla obroč okrog sovražnika. Sovražnik v prostoru Dravograda se je še dalje upiral, zato je 17. divizija prešla v napad in osvobodila Slovenj Gradec, nato pa v pohodu proti Dravogradu prišla do Bukovske vasi, ta čas pa je 51. divizija osvobodila Poljane in Guštanj. Ko so sovražnika stisnili v ozek obroč, je okoli 25 tisoč sovražnih vojakov položilo orožje.

Ko so enote III. armade razorožile to sovražnikovo skupino, so 15. maja prešle v napad na skupino v prostoru Črna—Mežica—Košutnik, ki je še skušala zbežati proti Pliberku. Kmalu se je moralo vdati okoli trideset tisoč ustašev in četnikov. Med ustaši je bilo 12 generalov, med četniki pa črnogorsko četniško vodstvo.

Tako se je druga svetovna vojna v Jugoslaviji končala šele 15. maja 1945. Ta dan se je vdala zadnja večja sovražnikova skupina. Jugoslovanski narodi so pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije zmagoslavno dokončali osvoboditev svoje domovine in začeli iti naproti novemu, lepšemu življenju.

OPOMBE

Literatura: Završne operacije za oslobodjenje Jugoslavije 1944—1945, Beograd 1957; Oslobodilački pohod na Trst, Beograd 1952; Radivoje Jovanović: Ofanziva Narodnooslobodilačke vojske za konačno oslobodjenje Srbije, Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 2—3, junij 1955 (navajam: VIG); Fabijan Trgo: Oslobodjenje Dalmacije (septembar—decembar 1944 godine), VIG; Mihailo Apostolski: Oslobodjenje Makedonije, VIG; Boško Djuričković: Kratak pregled borbi za oslobodjenje Crne gore krajem 1944 godine, VIG; M. Chassin: Istorija drugog svetskog rata, Beograd 1955.

Viri: Povelja štaba 7. korpusa 29. 4., 30. 4., 2. 5., 4. 5. in 9. 5. 1945; poročilo štaba 7. korpusa z dne 14. 5. 1945; povelja štaba 15. divizije 30. 4., 1. 5., 2. 5. in 4. 5. 1945; dnevna poročila štaba 15. divizije od 6. do 15. 5. 1945; mesečno operacijsko poročilo štaba 18. divizije z dne 13. 5. 1945; depeše IV. operativne cone Glavnemu štabu Slovenije od 6. do 15. 5. 1945; poročilo štaba 14. divizije z dne 28. 10. 1945; Ivan Dolničar-Janušik: Kapitulacija von Löhra in njegove vojske, Delavska čnotnost, 2. 12. 1949; poročilo štaba 30. divizije 4. 5. 1945; poročila štaba 31. divizije 3.—5. 5. 1945; poročili Operativnega štaba za zahodno Primorsko 17. in 18. 5. 1945. Vse arhivsko gradivo je v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

RAZKROJ FEVDALNE AGRARNE STRUKTURE IN PREHOD NA INDIVIDUALIZIRANO KMETIJSTVO NA KRANJSKEM

MARIJAN BRITOVSEK

Razprava je povzetek doktorske disertacije, ki jo je pisec uspešno obranil dne 16. maja 1960 na univerzi v Ljubljani. S tem omogočamo širšemu krogu naših bralcev, da se seznanijo s tistimi problemi naše agrarne zgodovine, ki do sedaj še niso bili temeljiteje obdelani.

Uredništvo

I.

Disertacija obravnava v glavnih obrisih pravni položaj in vlogo srenjskih skupnosti v fevdalnem gospodarstvu, pomen in razprostranjenost gozdnih in pašnih služnosti od XVI. do XVIII. stoletja ter v tej zvezi v glavnih potezah osvetljuje položaj in stanje živinoreje v pašniško gospodarskem sistemu. Težišče razprave je prikazovanje razkroja fevdalne agrarne strukture in nastajanje individualiziranega kmetijstva, ki se je pričelo uveljavljati zlasti v fiziokratskem obdobju z razdeljevanjem srenjskih pašnikov in gozdov ter je doseglo svoj višek z operacijami pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti.

Tema je razdeljena na naslednja poglavja:

1. Razdeljevanje srenjskih pašnikov in gozdov, 2. Gozdne služnosti na Kranjskem, 3. Pašne služnosti na Kranjskem, 4. Odkup in uravnava zemljiških dolžnosti.

Poglavje o »Razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov« sem razdelil na troje obdobj:

1. prvo obdobje zajema razdobje do terezijanskih reform, ko so zemljiški gospodje ponekod svojevoljno ali sporazumno s podložniki izvajali te operacije;

2. fiziokratsko obdobje obsega razdobje, ko je v te odnose z nizom uredb pravič posegla fevdalno-absolutistična država;

3. tretje obdobje obravnava dobo po buržoaznodemokratski revoluciji 1848, ko je razvoj agrarnega kapitalizma zahteval dokončno odpravo srenj.

*

1. Nastanek in pravni položaj srenj je v prvem obdobju historično dokaj nejasen in kontroverzen. Točnejšo sliko za naše predele bi si bilo mogoče ustvariti le s pritegnitvijo še neobjavljenih vaških, župnih in alpskih redov, ki se hranijo v avstrijskih arhivih, kar pa že presega okvir mojega preučevanja.

Srenjske skupnosti, soseske, so imele svoj izvor deloma v predfevdalni agrarni strukturi, deloma so nastajale v zgodnjem sred-

njem veku. Glede nastanka in notranjega razvoja srenj ter vloge zemljiških gospodov pri oblikovanju političnega in gospodarskega ustroja srenj obstajajo v historični literaturi različni pogledi. Starejši nemški in avstrijski raziskovalci, zlasti pravni zgodovinarji so bili mnenja, da je ostal gospodarski in politični ustroj srenjskih skupnosti v zgodnjem srednjem veku od njihovega nastanka naprej nespremenjen in da zemljiške gospodke niso imele nobenega vpliva na njihov razvoj. Novejša Dopscheva raziskovanja pa so dovedla do nasprotnih rezultatov. Na osnovi številnega listinskega gradiva, predvsem pravnih napoltil, je dokazal, da srenje (marke) v razdobju nastajanja pravnih napoltil, od XII. do XV. stoletja niso bile povsem svobodne, ampak so bile v svojem delovanju podrejene zemljiškim gospodkam in od njih odvisne. Z nastajanjem podložniškega razmerja so pravice podložnikov do srenj slabile, pravice zemljiških gospodov pa so se krepile. V številnih napoltilih je bilo poudarjeno, da so si vaščani pridobili pravico do izkoriščanja srenje le po milosti zemljiške gosposke. Te pravice so si pridobili na različne načine: s podelitvijo, z zamenjavo ali z nakupom zemljiške gosposke. Večkrat se je tudi dogajalo, da je bila njihova posest pridobljena brez pravnega naslova, z zastaranjem in z uzurpacijo zemljiškogospodskega zemljišča. Zemljiške gosposke se v zgodnjem srednjem veku niso preveč prizadevale, da bi uveljavljale svoje pravice do srenj, temveč so prepuščale pašnike in gozdove v izkoriščanje podložnikom. Njihov odnos do srenjskega zemljišča je bil toleranten, ker je bilo v interesu zemljiških gospod, da podložnikom omogočijo izkoriščanje srenje in podprejo težnje kmetov po krčenju gozdov, ker jim je to prinašalo določene dohodke. Dogajalo se je tudi, da so si podložniki prilastili zemljiškogospodske gozdove in jih proglasili za srenjske. Takšni poskusi osamosvojitve srenjskih skupnosti od zemljiških gospod so bili zelo pogosti: s tem pa se je višja lastninska pravica gospod do srenj oslabila.

Pod vplivom gospodarskih razmer se je ustroj srenj na območju nemškega pravnega ozemlja, v katerega okvir je spadala tudi Kranjska, pričel v XV. in XVI. stoletju spreminjati. Zemljiškim gospodkam je ponekod uspelo, da so si prilastile vedno večje pravice do srenjskih pašnikov in gozdov, podložnim kmetom pa je marsikje ostala le užitna pra-

vica, ki so jo z recepcijo rimskega prava pričeli razvijati v servitute. Proces prilagajanja srenjskih pašnikov in gozdov ter nastajanje servitutov je potekal na območjih posameznih zemljiških gosposk zelo različno. Z nastajanjem novih družbenih plasti kmečkega polproletariata in proletariata (gostačev, kočarjev, podružnikov) so se odnosi v srenjah pričeli spreminjati. Soseske so pravico do paše in lesa na srenjskem zemljišču dovoljevale le tistim, ki so imeli svoj hlev in ognjišče. Zaradi pomoči gostačev, dninarjev in kočarjev pri obdelavi podložniških polj jih niso mogli povsem izključiti od izkoriščanja srenjskih pašnikov in gozdov. Zato se je ponekod uveljavilo pravilo, da so gostači in kočarji lahko izkoriščali srenjske pašnike s predhodnim dovoljenjem soseske. Med gostače so prištevali tudi dninarje in hlapce, ki so jih gosposke in podložniki uporabljali za delovno silo. V okviru srenj se je pričelo oblikovati članstvo dveh kategorij. Stari člani so imeli neomejeno pravico do paše in lesa, drugi pa le omejeno pravico, ki je bila vezana na predhodno dovoljenje celotne soseske. Smeli so n. pr. pobirati v gozdu odpadni les, niso pa smeli sami sekati; imeli so pravico pasti drobnico, ne pa tudi govejo živino in konje itd. Vendar so te pravice od gosposke do gosposke močno varirale. Zakonski predpisi na osnovi recepcije rimskega prava so zemljiškim gosposkam omogočili, da so omejevale služnostne pravice le na stare prebivalce, kar je hkrati tudi neposredno vplivalo na izoblikovanje mnogih srenjskih predpisov in statotov, posebno v alpskem pašnem območju. Številni ohranjeni vaški in alpski redi za Koroško in Štajersko nam to dokazujejo. V teh redih je bilo podložnikom predpisano število in vrsta živine, ki so jo smeli pasti na alpskih pašnikih. Obseg izkoriščanja srenjskega zemljišča so posameznim hubam običajno odmerjali po njihovi velikosti. V planinskih pašnih predelih je ponekod imela vsaka kmetija določeno število deležev, po katerih so odmerjali število živine, ki so jo smeli pasti na srenji, in količino lesa, ki so ga dobivali iz srenjskih gozdov ter obveznosti do srenjske skupnosti (popravilo poti, ograj itd.). Na splošno lahko trdimo, da so bili na območju posameznih srenj srenjski predpisi odvisni od obsega pašnikov, gostote naseljenosti kmečkega prebivalstva ter števila njihove živine. Pri posameznih podložnikih ali celih soseskah so se v XVII. in XVIII. stoletju med seboj močno prepletale oblike srenjskih in služnostnih pravic do paše in lesa. Ti odnosi so zlasti pregledno razvidni v rektificiranih dominikalnih aktih in rustikalnih tabelah, iz

katerih je mogoče razbrati točno sliko fevdalne agrarne strukture, predvsem glede na obseg razprostranjenosti srenj, pašnih in gozdnih servitutov v fevdalnem gospodarstvu. Na področju posameznih graščin, zemljiških gosposk in cerkvene posesti so imeli ponekod podložniki hkrati pravico do lesa in paše tako na srenjskih kot na služnostnih pašnikih in v gozdovih, drugod so podložniki imeli to pravico omejeno le na srenjske ali služnostne pašnike in gozdove. Proces individualizacije kmečke posesti, t. j. priključevanje gozdnih in pašnih površin v individualno uporabo posameznim hubam je takrat zavzemal še neznamen obseg. Le redki so bili podložniki, katerih posest je dosegla takšno stopnjo ravnovesja ornih, pašnih in gozdnih površin, da so bili gospodarsko povsem neodvisni od srenjskih ali služnostnih pravic. Stanje na srenjskih pašnikih in v gozdovih je bilo na splošno zelo slabo. Individualizirani rustikalni in srenjski gozdovi so bili v pretežni večini zelo razredčeni in opustošeni. Upravičenci so dobivali iz srenjskih gozdov v glavnem le les za kurjavo in steljo in jih imeli le še za pašo. Boljšega gradb. lesa v njih že ni bilo več dobiti.

Srenjski pašniki so bili prav tako v brezupnem stanju. Večji del so bili slabi in prepuščeni sami sebi. Živina na njih pa je bila izpostavljena stalnim okužbam. Posebno zanimivo sliko o razmerah na srenjskih pašnikih nudijo odgovori na nagradno vprašanje, ki ga je razpisala Kranjska kmetijska družba 1767 »Ali so srenjski pašniki v deželi škodljivi ali koristni in kako bi jih najlaže in najprej odpravili, oziroma kako naj bi se naredili koristni«. Vsem odgovorom je bilo skupno, da so se njihovi avtorji zavzemali za razdelitev srenjskih pašnikov, uvajanje krmnih rastlin in za racionalnejšo hlevsko rejo. Ti odgovori so bili dejansko izraz pojmovanja zelo ozkega kroga fiziokratsko usmerjenih ljudi iz vrst fevdalnega plemstva in višjega uradništva terezijanske dobe. Zaradi globokih spon fevdalne agrarne strukture Kranjska v tem obdobju ni mogla s pridom uresničevati novih gospodarskih nazorov. Podložna in graščinska posest sta bili v gospodarjenju še tako zaostali, da jim je bil smisel za racionalnejše oblike kmetijstva bolj tuj. Mali kmetje in kočarji, katerih gospodarstvo je bilo izključno navezano na srenjske pašnike, so bili z njihovim razdeljevanjem zelo prizadeti, predvsem ker niso imeli sredstev za prehod na hlevsko rejo. Nasprotno pa so bili nekateri redkejši zemljiški gospodje in celaki mnenja, da je neracionalno izkoriščati za pašnike zemljo, ki bi jo mogli s svojimi sredstvi obdelovati.

2. Država je sprva skušala novi način gospodarstva uvesti s silo, s pomočjo zakonodaje in kmetijske družbe. Pri tem so jo vodile fiziokratske težnje, da bi ustvarili z razdelitvijo srenjskih pašnikov in z uvajanjem krmnih kultur, posebno detelje, pogoje za uvedbo racionalnejše hlevske reje. V lastninske razmere na srenjskih pašnikih je prvič globlje posegel patent z dne 5. novembra 1768 z zahtevo, naj jih v roku enega leta razdele. Odrejeno je bilo, naj v čeških in avstrijskih deželah razdelijo vse srenjske pašnike, ki so jih izkoriščali podložniki sami, ali skupno z zemljiškimi gospodami. Kot glavna razloga za razdelitev sta bila navedena majhna donosnost in razširjanje kužnih bolezni. Po patentu je bilo predvideno, naj bodo pri dodelitvi deleži posameznih upravičencev v sorazmerju z velikostjo posestva. Razdelitvene operacije pa so bile prepuščene upravnemu aparatu: magistratom, okrajnim gospodam itd. Ako bi gosposke ne izvedle razdelitve v določenem roku, je patent oblašal kresijske urade, da izvedejo razdelitev srenjskih pašnikov na račun prizadetih gospod. V patentu je bil predviden tudi prisilni odvzem zemljišč vsem tistim, ki bi iz malomarnosti opuščali kultiviranje dodeljenih delov, in kazni za tiste, ki bi po razdelitvi še vedno pasli živino na razdeljenih pašnikih. Da bi se zagotovila paša drobnici, je bilo v patentu določeno, naj se izvamejo v vsakem kraju od razdelitve določeni deli suhih pašnikov ter naj ostanejo po potrebi nerazdeljeni za pašo drobnice; hkrati pa je bila pod denarno kaznijo prepovedana paša goveje živine na teh pašnikih. Po patentu so bili od razdelitve prav tako izvzeti pašniki v goratih in alpskih predelih. Da bi dvignili interes za racionalnejše obdelovanje tal na razdeljenih zemljiščih, so bile za dobo 10 let zmanjšane dajatve s teh zemljišč. Da bi živina zaradi razdelitvenih operacij ne trpela pomanjkanje krme, je patent priporočal podložnikom, naj na strniščnih poljih v bližini domov sejejo čim več detelje in drugih krmnih rastlin. Naslednjega leta so razdeljene srenjske pašnike s posebnim ukazom oprostili za 30 let desetine in odredili, da se morajo novi deleži v zemljiških knjigah pripisati k posestvom kot njihovi neločljivi deli. Uredbi z dne 24. marca in 23. avgusta 1770 sta dajali podrobnejša navodila za razdelitev. Prepletanje različnih oblik agrarnih skupnosti, srenjskih in servitutnih pašnikov, je nedvomno zahtevalo mnogo preciznejšo in gospodarskemu razvoju posameznih dežel bolj prilagojeno zakonodajo.

Po patentu z dne 24. marca 1770 so bili lastniki razdeljenih srenjskih pašnikov po-

novno oproščeni desetine za 30 let; dovoljeno jim je bilo tudi, da jih ogradijo in zaščitijo pred divjačino.

V pojasnilu k patentu z dne 24. marca 1770 je bilo ponovno določeno, naj bodo deleži posameznih upravičencev v sorazmerju z velikostjo posestva. Od razdelitve so bili izvzeti gozdni, močvirnati in hriboviti predeli ter taki srenjski pašniki, ki bi bili za razdelitev med vse upravičence premajhni. Ob razdelitvi naj bi dobili svoj delež tudi župnik, šolski upravitelj in vaški roko-delci v sorazmerju s posestjo ali številom glav živine; obdržali bi tudi pravico do skupne paše drobnice na zato določenih krajih, kar je bilo predvideno tudi že v patentu z dne 5. novembra 1768. Ako je imela na srenjskem pašniku pravico do paše tudi zemljiška gosposka, ji je po uredbi ob razdelitvi pripadala polovica pašnika. Močvirnate pašnike bi bilo treba pred delitvijo najprej izsušiti. Če bi ob razdelitvi preostal kak kos zemljišča, naj bi pripadel kakemu celaku. Nižjim upravnim organom je bilo naročeno, naj izdelajo podrobnejša navodila za razdelitev.

Naslednja uredba z dne 14. marca 1771 je dopolnjevala predhodno. Določeno je bilo, da gosposke, ki niso imele na srenjskih pašnikih pašne pravice, ob razdelitvi ne dobe ničesar. Ako pa je bila njihova pašna pravica omejena le na nekaj glav živine, naj jim ob razdelitvi pripade delež v sorazmerju s številom glav živine. Po uredbi z dne 4. januarja 1780 je bilo ponovno določeno, naj se do konca aprila istega leta srenjski pašniki razdelijo. Dominijem je bilo naročeno, naj dostavijo do tega roka okrožnim uradom razdelitvene sezname in tehtne pripombe glede še nerazdeljenih srenjskih pašnikov. V nasprotnem primeru bodo razdelitvene operacije povzeli okrožni uradi na stroške dominijev.

Kljub strogim patentom pa je razdeljevanje le počasi napredovalo. Na Dolenjskem je n. pr. ostalo do l. 1785 še nerazdeljenih 342 srenjskih pašnikov. V patentu z dne 17. aprila 1784 je bilo ponovno predpisano, da se morajo srenjski pašniki v roku enega leta razdeliti. Ponovno je bila izražena grožnja, da bodo razdeljene pašnike lastnikom odvzeli, če jih ne bodo obdelovali in jih podelili drugim, pa čeprav kočarjem. Vendar je ostalo le pri grožnjah.

Sporedno s predpisi o razdelitvi srenjskih pašnikov so izdali tudi vrsto uredb o razdelitvi srenjskih gozdov. Predpisano je bilo, naj jih v roku dveh let na osnovi žreba razdele med srenjske upravičence. Zemljiškim gospodam pa je bilo ukazano, naj še na-

dalje nadzirajo izkoriščanje teh gozdov. Razdeljevanje srenjskih gozdov je imelo za posledico še večje opustošenje gozdov. Zato so v začetku XIX. stoletja razdeljevanje prepovedali.

Pri razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov je fevdalnoabsolutistična država upoštevala predvsem koristi velikih in srednjih posestev, pravice malih kmetov, kočarjev in dninarjev pa je s predpisi zelo omejila. Poudariti je treba, da se na Kranjskem zemljiški gospodje zaradi majhnega interesa za novi način gospodarstva niso dosti zavzemali za razdeljevanje. Podložniki so dodeljene dele večinoma še naprej izkoriščali kot srenjske pašnike.

Z izidom razdelitvenih patentov se je marsikje na območjih posameznih srenj položaj malih kmetov, kočarjev in osobenkov zelo poslabšal. Pri razdeljevanju srenjskih zemljišč so po predpisih patenta upoštevali predvsem velikost posesti. Največ so dobile graščine in celaki, manjšim kmetom in kočarjem pa so dodelili najmanjša in najslabša zemljišča. Na splošno so se razdelitvene operacije na Kranjskem razvijale počasi, v vzdušju patriarhalnih razmer fevdalnoabsolutistične države, čeprav je država skušala s silo uvesti svoje gospodarske poglede.

Kranjski stanovi niso kazali prevelikega interesa za razvoj racionalnejših oblik kmetijstva in zato od razdelitvenih operacij niso pričakovali posebnih koristi. Ljubljanski okrožni urad pa je bil mnenja, da so predstavljali glavno oviro pri razdeljevanju prepleteni odnosi pašnih in gozdnih pravic, ki so na istem zemljišču pripadali različnim gosposkam. Postojnski okrožni urad je poročal, da na njihovem področju zaradi velike kamenitosti ni prišlo do razdeljevanja srenj da so jih še nadalje uporabljali za skupno pašo. Po navedbah novomeškega okrožnega urada so na njihovem območju nekatere pašnike že razdelili, mnoge pa so še po razdelitvi pustili skupaj. Glavni razlog zato je bilo siromaštvo podložnikov, ki jim je onemogočalo, da bi lahko spremenili slabša zemljišča v orne površine. Čeprav kmetje in zemljiške gosposke večinoma srenjskih pašnikov na Dolenjskem in Notranjskem niso razdelile, je bil za posamezne družbene plasti obseg pravic s patenti točno predpisan. Kočarji in gostači so glede srenjske pašne in lesa postali povsem odvisni od uvidevnosti ali dobrohotnosti gospodarsko močnejših članov srenje. Prisilne razdelitvene akcije so ponekod koristile predvsem zemljiškim gospodom, ki so arondirali svoja posestva z dobljenimi srenjskozemljiškimi kompleksi. Podložniki so ponekod dodeljene jim dele

takoj vključili med orne površine, kar je imelo za posledico, da je zaradi pomanjkanja gnoja donosnost zelo padla. Nenačrtni in preuranjeni razdelitvi je sledila še večja razmetanost zemljišč.

Zaradi neuspeha pri razdeljevanju srenjskih pašnikov je vlada morala opustiti prisilne ukrepe in je v dekretih 14. oktobra 1808 in 26. decembra 1811 postavila razdelitev na prostovoljno osnovo. Razdeljevanje srenjskih pašnikov je v prvi polovici XIX. stoletja zelo počasi napredovalo, zlasti še od kar je bilo postavljeno na prostovoljno osnovo. Z vrsto predpisov so skušali pašo na srenjskih pašnikih vskladiti s koristmi živinoreje. Prepovedali so spomladansko pašo, jesensko pašo pa so omejili le na suhe travnike od 29. septembra naprej. Ti predpisi so se, kot je iz poročil posameznih okrajnih gosposk razvidno, le delno izvajali. Leta 1832 je bilo na področju novomeškega in postojnskega okrožja še 95.545 oralov nerazdeljenih srenjskih pašnikov. Zaradi majhnega zanimanja so razdelitvene operacije v predmarčni dobi zelo počasi napredovale. V razdobju po izvedbi katastralnih merjenj (1824—1828) do l. 1843 je večina okrajnih gosposk poročala ljubljanskemu okrožnemu uradu, da na njihovem področju ni prišlo do razdeljevanja srenjskih zemljišč. Izjema sta bili le okrajni glavarstvi Radovljica in Ljubljana-okolica. Podobna poročila so poslale tudi okrajne gosposke novomeškemu in postojnskemu okrožnemu uradu. Razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov so pričele tudi »Novice« povesčati večjo pozornost. Pozivale in prepričevale so podložnike, naj začno z razdeljevanjem.

*

Novo nastale razmere v pomarčni dobi so vnesle v odnose srenjskih skupnosti vrsto sprememb. Velika večina srenj ni imela nikakih uprav, štatutov ali predpisov, ki bi določali obseg užitnih pravic članov, posamezniki so ne glede na koristi drugih članov brezobzirno izkoriščali gozdove in pašnike. Trdnejša organizacijska povezanost in doslednejše izvajanje starih predpisov sta se obdržali le pri nekaterih soseskah v alpskih predelih. Po provizoričnem občinskem patentu z dne 18. marca 1849 so srenje upravno podredili novo nastalim političnim občinam. Članom soseske so še naprej priznali užitne pravice na občinskih zemljiščih in predpisali, da nihče ne sme v večjem obsegu izkoriščati občinskega zemljišča, kot mu je potrebno za kritje lastnih potreb. Nove politične občine so s temi predpisi prevzele obveznost v zaščiti užitnih pravic članov nek-

danjih agrarnih skupnosti. Delitev občinskih hodno dovoljenje deželnega zbora, razdelitev občinskih gozdov pa je bila po gozdnem zakonu z dne 3. decembra 1852 možna le z odobritvijo deželnega glavarstva.

Z občinskim zakonom so bile zaščitene predvsem koristi velikih in srednjih kmetov. Po občinskih volilnih sistemih 60 let XIX. stoletja je prišla uprava občin povsem v roke gospodarsko močnejših družbenih plasti. Malim posestnikom in kočarjem je bila po zakonu še nadalje priznana užitna pravica do lesa in paše, prepuščena pa je bila presoji občinskih svetov, ki so običajno štiti le koristi gospodarsko močnejših občanov in veleposestnikov. V okviru novih političnih občin so se ponekod družbena nasprotja ob vprašanju izkoriščanja srenjske paše in gozda zelo zaostri. To je prišlo posebno do izraza tam, kjer so revnejše sloje v živo zadele že servitutne agrarne operacije. Proces vedno močnejše individualizacije kmetijstva je imel zelo slabe posledice za izkoriščanje občinskih zemljišč. Vsak upravičenec je težil le za tem, da bi iz občinskih gozdov, pašnikov, travnikov in polj izvelkel čim več kozemljišč je bila po zakonu vezana na predristi. Občinske gozdove so navadno izkoriščali ne le upravičenci, ampak tudi občine za javne namene, popravilo cest, mostov itd. Povsem pa je manjkalo občinam smisla za načrtno gospodarjenje na takih zemljiščih. Občinski predpisi glede uprave teh zemljišč so bili zelo splošni in posameznikom niso dovolj natančno predpisovali obsega korišćenja njihovih pravic. Občinska zemljišča so bila običajno bolj opustošena kot služnostna, ki so jih nadzirali neposredno lastniki služnostnih zemljišč. O teh vprašanih je zato večkrat razpravljal tudi deželni zbor in sprejel več zakonskih predlogov za razdelitev agrarnih skupnosti, ki pa jih vlada na Dunaju ni sprejela. Šele 7. junija 1803 je vlada sprejela zakon o razdelitvi agrarnih skupnosti, čigar meritorna vsebina je bila privatnopravnega značaja. Vseboval je le okvirne predpise, težišče pa je bilo preneseno na deželno zakonodajo, kateri je bilo prepuščeno, da izdela podrobne predpise za razdelitveni postopek po službeni dolžnosti ali na zahtevo upravičencev. Na Kranjskem je zakon o uravnavi in razdelitvi agrarnih skupnosti stopil v veljavo šele 26. oktobra 1887.

Proces pri razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov je ustvaril skupno z zemljiško odvezo v ožjem in širšem smislu pogoje za razvoj kapitalističnih oblik individualizirane kmetijstva. Oblike srenjskih skupnosti, ki so nekoč skupno s pašnimi in gozdnimi

servituti tvorile osnovo fevdalnega kmetijstva, so se pričele pod vplivom kapitalističnih oblik v gospodarstvu v drugi polovici XIX. stoletja hitreje razkrajati, kar je ustvarilo pogoje za razvoj nove individualizirane posestne strukture veleposestnikov, gruntarjev, srednjih in malih kmetov ter kočarjev. Omenjene operacije so imele za posledico večjo ali manjšo ekspropriacijo malih in srednjih kmetov, katerih posest je padla v roke oderuškega kapitala, mnogi kmetje so bili zato prisiljeni uvrstiti se med agrarni proletariat ali pa se izseliti. Sporedno z razdeljevanjem srenjskih pašnikov in gozdov se je razvijala tudi odveza gozdnih in pašnih služnosti, ki je osvobodila veleposest servitutov in še bolj pospešila individualizacijo kmetijstva.

*

V poglavju »Gozdne služnosti na Kranjskem« obravnavam predvsem vpliv rudarstva na razvoj služnostnih pravic in pregled stanja služnostnih pravic do lesa na območju deželnoknežjih in zemljiškogospodskih gozdov od XVI. do XVIII. stoletja. Pri tem sem prišel do ugotovitve, da so gozdovi v zgodnjem srednjem veku pravno pripadali vladarjem, ki so na osnovi rimskega pravnega naziranja zahtevali zase vsa zemljišča brez lastnikov. Vladarji pa so gozdove navadno podelili v užitek raznim cerkvenim in svetnim zemljiškim gospodom. S temi podelitvami v obliki darovnic je prešla na zemljiške gospode tudi pravica gozdnega prava (ius forestarium, Forstrecht). Zemljiški gospodje so tako dobili pravico, da so lahko prepovedali krčenja in kaznovali vsakogar, ki bi kršil njihove predpise. Na podlagi fevdalnega gozdnega prava so si zemljiški gospodje gozdove zavarovali kot svoja lovišča, deloma pa so jih s krčenjem spreminjali v rodovitna zemljišča. Pravice do paše, lesa, stelje in celo do tako imenovanega nižjega lova pa so prepuščali podložnikom na osnovi običajnega prava proti določenim dajatvam. Obsežne gozdne površine so sprva povsem krile potrebe zemljiških gospodov in podložnikov. Omejevanje v izkoriščanju gozdov v obdobju redke naseljenosti za zemljiškega gospoda še ni imelo pravega smisla. Z nastajanjem vedno večjega števila zemljiških gospod, graščin in dvorcev se je to stanje spremenilo. Zemljiški gospodje so kmalu dobili nadzorstvo in ponekod tudi prevladujoči vpliv nad srenjami, ki so bile v rokah podložnikov. Kot izpričuje listinsko gradivo, podložniki vse do XV. stoletja niso imeli svojih gozdov, temveč so hubam pripadale le njive in travniki, gozdovi pa so ostali pretežno v skupni uporabi. Podložniki so se oskrbovali z lesom in imeli

pašno pravico tudi v deželnoknežjih in dominikalnih gozdovih. Z nastankom mest so si tudi ta dobila od deželnega kneza pravico do izkoriščanja deželnoknežjih gozdov.

Omejevanje služnostnih pravic do lesa je bilo povezano z razvojem rudarstva. Rudarski in gozdarski redi nekaterih večjih zemljiških gospodk iz zgodnjega srednjega veka so že poskušali urejati to vprašanje. Z rudarskimi regalnimi pravicami so si zemljiški gospodje prilastili neomejene pravice do rudokopov in gozdov ter pričeli urejati pravne odnose med fužinarji in jim predpisovati določene dajatve. Prvi rudarski regali na Kranjskem so bili podeljeni freisinskim in briksenskim škofom že v XIII. stoletju.

Nove gospodarske in politične razmere v XV. stoletju so zelo povečale potrebo po razvoju rudarstva, steklarstva in ladjedelništva. Deželni knez je spoznal, da je v rudarstvu mogoče najti izdaten vir dohodkov in mu je zato začel posvečati večjo pozornost. Z razvojem navedenih gospodarskih panog se je pomen gozda zelo povečal, cene lesu pa so se dvignile. Les so pričeli uporabljati v velikih količinah za pripravljanje oglja, za potrebe rudnikov, fužin in kovačnic; v primorskih predelih pa je razvoj ladjedelništva zahteval mnogo trdega lesa. Deželnoknežja gospodarska politika je zato v drugi polovici XV. in v XVI. stoletju težila za tem, da s posebnimi predpisi zagotovi fužinarskim obratom in ladjedelništvu zadostne količine lesa. Z rudarskimi in gozdnimi redi so bile ustvarjene glede na lastninske odnose različne kategorije gozdov, v katerih se je deželnoknežja regaliteta uveljavljala na različne načine. V te kategorije so spadali kameralni gozdovi, ki so obsegali vse tiste gozdove, ki niso pripadali zemljiškim gospodkam, mestom in srenjam; nadalje gozdovi, ki so bili rezervirani za rudnike in fužine, vendar so v njih v omejenem obsegu še ostale v veljavi gozdne služnosti, srenjski gozdovi, ki so bili pod deželnoknežjim nadzorstvom ter so morali ves presežek donosa oddajati rudniškimi in fužinskimi obratom; zemljiškosposki gozdovi, v katerih je bilo prepovedano krčenje, sekanje pa možno le z dovoljenjem rudniških oblasti, ki so nadzirale na takih področjih gozdno gospodarstvo. Regalitetna pravica je deželnemu knezu dopuščala več pravic v skladu z njegovimi koristmi. Uveljavljanje deželnoknežje regalitetne pravice je z razvojem rudarstva zelo prizadelo podložnike in delno tudi zemljiške gospode na območju rudokopov. Deželni knez je navadno podeljeval rudnike, fužine, kopišča in gozdove v zakup trgovcem in podjetnikom, ki so v gozdovih hoteli zagotoviti svoje po-

trebe po oglju, koristi podložnikov pa jim pri tem niso bile mnogo mar. Vsi rudarski redi so predpisovali, da naj podložniki svoje zahteve po lesu prijavijo rudarskemu sodniku, ki naj določi les za sečnjo. Podložniki in zemljiške gosposke pa so te predpise le delno izvajali. Stalne pritožbe višjih rudarskih sodnikov o pustošenju in krčenju gozdov po podložnikih ter stalni očitki na račun zemljiških gospodk, da zavestno podpirajo rovtarstvo, najzgovorneje pričajo o tem. Vsi ti spori in pritožbe dokazujejo, da se deželnoknežja regalitetna pravica ni dosledno izvajala in da se podložniki predpisanih ukrepov o izkoriščanju lesa niso dosledno držali. Takšne razmere so prevladovale tako na območju deželnoknežjih kot zemljiškosposkih gozdov, kjer so podložniki imeli služnostne pravice do lesa in paše.

V nadaljnjem izvajanju svoje disertacije proučujem predvsem na osnovi vicedomskega arhiva in reformiranih urbarjev stanje služnostnih pravic v deželnoknežjih gozdovih na Kranjskem in Primorskem ter na področju nekaterih večjih zemljiških gospodk. Pri tem sem prišel do zaključka, da je bil položaj podložnikov glede pravic do lesa in paše na območju deželnoknežjih gozdov in zemljiških gospodk ter graščin ob koncu XVI. in v XVII. stol. skoraj povsod enak. Podložniki so morali svoje pravice do lesa uveljavljati v stalni borbi z deželnim knezom in zemljiškimi gospodi, ki so skušali na najrazličnejše načine omejevati njihove stare pravice. Nekdanje pravice podložnikov do lesa na rudarskih področjih, ki so jih nekoč urejali z vaškimi redi ali s predpisi zemljiških gospodk, so postale služnosti v smislu rimskega prava. Njihov obseg je bil točneje opredeljen in podeljevanje omejeno le na dediče nekdanjih upravičencev; njihove pravice pa so bile omejene le na zadovoljitev domačih potreb. Služnostni upravičenci do lesa v deželnoknežjih gozdovih so se morali predhodno prijaviti pri gozdarskem mojstru oziroma hlapcu in upravičenost do lesa z listino dokazati; dovoljena jim je bila le sečnja tistega lesa, ki jim je bil odkazan. Prav tako se je pri večini zemljiških gospodk postopoma ustalila navada, da so se morali služnostni upravičenci do lesa javiti določenega dne, navadno na binkoštni ponedeljek, pri zemljiških gospodkah, da so jih poimensko vnesle v poseben seznam upravičencev do lesa (Forstregister). Gozdni hlapec je pri odbiri dreves moral upoštevati predpisano kakovost in vrsto lesa; n. pr. za gradnjo in skodlarstvo je moral določiti starejša drevesa, za kurjavo pa suha, trhla drevesa in grmičevje. V začetku se je to doga-

jalo od primera do primera, dokler se postopoma ni razvil enoten postopek. Urbarji deželnoknežjih in drugih gosposk na Kranjskem so te omejitve v uporabi lesa večinoma že povsod predpisovali, ponekod so zemljiške gosposke prepovedale izvoz lesa iz območja svoje gosposke, prepovedale pašo drobnice ali pod kaznijo prepovedale pustošenje ali krčenje gozdov itd. Nekdaj svobodnejšo pravico podložnikov do lesa za domače potrebe (Notdurft) so gosposke zelo omejile. Obseg, vrsto lesa in kraj sečnje pa so točneje določile. Ponekod so pričeli pravice do lesa postopoma deliti na več vrst. Les za kurjavo, steljo, gradnje, ograjevanje in skodlarstvo. Pri mnogih zemljiških gosposkah se opaža težnja po omejevanju podložniških pravic do lesa tako, da so podložnikom dodeljevale v skupno izkoriščanje od svojih gozdov le določene gozdove in da so jim točneje predpisale vrsto ter količino lesa, ki so ga smeli dobivati v zemljiškogospodarskih gozdovih. Takšne oblike dodeljevanja so narekivale predvsem potrebe po očuvanju gozdov. Nekatere zemljiške gosposke na Gorenjskem so v rudarsko bogatih predelih podpirale podložnike pri krčenjih v neobljudenih predelih z namenom, da bi s tem zaščitile svoje koristi pred fužinarji. Zato se je ponekod dogajalo, da so se dodeljevale gozdne parcele hubam v individualno uporabo ali v skupno izkoriščanje celotni soseski. Iz takih oblik dodeljevanja so nastajali tudi kmečki gozdovi. Kot lahko sklepamo iz podatkov o reformiranih urbarjih in iz vicedomskega listinskega gradiva, proces individualizacije gozda, t. j. proces nastajanja kmečkih gozdov v XVI. in XVII. stol. še ni dosegel znatnega obsega. Podložniki za tak način dodeljevanja niso kazali posebnega zanimanja. Zaradi premajhnega smisla za racionalno gozdno gospodarstvo se individualne razdelitve niso preveč obnesle. Podložniki so takšne gozdove navadno kaj kmalu izsekali in jih nato izkoriščali le še za pašo ali steljo. Proti koncu XVI. in v XVII. stol. je bilo posebno v višinskih predelih še vedno zelo razširjeno požiganje in krčenje gozdov. Deželni knez je v rudarskih redih in urbarjih že v XVI. stol. zaradi očuvanja gozdov prepovedal vsako požiganje in krčenje posebno kočarjem, gostačem, dninarjem itd. V XVII. stol. je zaostril gozdnozaščitne predpise in v korist rudarstva še bolj omejil služnostne pravice do lesa in paše na območju fužin in rudokopov. Tudi v XVIII. stol. so številne gozdnozaščitne predpise in uredbe le deloma izvajali.

Na Kranjskem se je v XVIII. stol. začel oblikovati pojem privatne gozdne lastnine z

neomejenimi lastninskimi pravicami. K temu so mnogo pripomogli številni procesi. Nekaterim zemljiškim gosposkam je uspelo, da so služnostne pravice do lesa povsem odpravile ali pa so jih omejile na pravico slabšega lesa. Mnogi zemljiški gospodje so na te pravice gledali kot na miloščino, ki so jo bili dolžni dajati svojim podložnikom.

Služnostne pravice do lesa so v XVIII. stol. zavzemale skoraj nad polovico celotne gozdne površine na Kranjskem. Proces individualizacije gozdnih parcel, t. j. dodeljevanje parcel posameznim hubam, je zavzel na Kranjskem znatnejši obseg v XVIII. stol., vendar je bil večji del podložnikov kljub dodeljenim gozdnim parcelam še vedno eksistenčno vezan na služnostne in srenjske pravice do lesa. Največjo stopnjo individualizacije so dosegli v XVIII. stol. zemljiške gosposke in samostanska posest, v nekoliko manjši meri pa cerkvena in župnijska posest. Pod individualizacijo dominikalne posesti razumemo, da je bila ta posest glede na potrebe lesa in paše neodvisna od sosednjih zemljiških gosposk, čeprav je bila sama obremenjena s služnostnimi pravicami svojih in tujih podložnikov.

V razdobju od srede XV. do prve polovice XVIII. stol., kot vidimo, ne moremo govoriti o sistematični gozdarski politiki. Prizadevali so se predvsem, da bi zagotovili zadostno količino lesa za rudniške in fužinarske obrate ter ladjedelništvo. Temu namenu so bili podrejeni vsi rudarski redi in gozdni predpisi, ki so na osnovi deželnoknežjega gozdnega regala uveljavljali gozdni rezervat v korist rudarstva, urejali vprašanja služnostnih upravičencev do koriščenja gozda in skušali s strogimi gozdnimi predpisi zavreti pretirano izkoriščanje gozdov.

Šele v drugi polovici XVIII. stol. so pod vplivom fiziokratskih teženj začeli posvečati gozdovom večjo pozornost. Nove smerice gozdarske politike, katere namen je bil uvesti v prakso načela racionalnega gozdarstva, so se pokazale v vseh gozdnih redih, izdanih za avstrijske dežele v drugi polovici XVIII. stol. V njih je bilo mogoče opaziti določeno težnjo, da se omogoči velikim gozdnim gospodarstvom prehod k racionalnejšim oblikam gozdarstva. Terezijanski gozdni red za Kranjsko z dne 23. novembra 1771 je za razliko od prejšnjih že vseboval gozdnozaščitne predpise, ki naj bi pripomogli k večjemu ohranjenju gozdov, zlasti na območju Krasa, Pivke in Istre. Ta red je nad 80 let predstavljal pravno osnovo za naše gozdno gospodarstvo. Po vsebinski plati zavzemajo predpisi gozdnega reda večji del navodila za gozdno gospodarstvo za izkoriščanje, oskr-

bovanje in gojitev gozdov. Novi gozdnozaščitni predpisi so podložniške pravice do lesa še bolj omejili. Fiziokratska zakonodaja podložnikom služnostnih pravic ni priznala kot privatnopravne, temveč le kot javnopravne pravice, ki so izvirale iz podložniškega razmerja, na osnovi katerega so jim bile zemljiške gosposke dolžne nuditi pomoč. Brezplačna pravica do suhljadi je bila priznana le revnejšim podložnikom, kočarjem in dninarjem. Jožefinska zakonodaja je v večji meri priznala privatno gozdno lastnino in omejila rezervatno pravico do privatnih gozdov in osvobodila oglarska in gozdna področja spon Ferdinandovega gozdnega reda. Gozdnim lastnikom so dovolili svobodno prodajo lesa tudi v območju rudokopov. Rezervatna pravica je ostala še v veljavi, vendar je bila omejena le na državne gozdove. Francoska gozdna uprava v dobi Ilirskih provinc je vnesla v gozdne predpise nove spremembe glede upravne reorganizacije. Francoske gozdne uredbe so se le deloma izvajale. Po odhodu Francozov se je gozdarstvo na Kranjskem še naprej razvijalo v smislu jožefinskih reform.

*

V poglavju »*Vrste gozdnih služnosti in njihov pravni položaj v prvi polovici XIX. stol.*« obravnavam podrobneje posestvene in osebne služnosti. Prve so delili na dve kategoriji. V prvo so prištevali pravico do lesa, lubja, smoljarjenja, gozdne paše itd. V drugo pravice do napeljave vode, napajanja živine itd. Osebne služnosti so delili v pravice do uporabe in v pravice do užitka.

*

V poglavju »*Pašne služnosti na Kranjskem*« obravnavam predvsem proces omejevanja pašnih služnosti. Vse do XV. stol. so podložniki proti plačilu v denarju ali denarnih dajatvah večinoma dokaj neovirano izkoriščali pašo na pašnikih in v gozdovih, ki so bili v posesti zemljiških gosposk ali srenj. V zgodnjem srednjem veku zemljiški gospodje niso imeli interesa, da bi jim te pravice kratili. Sčasoma pa so se te razmere spremenile. Nastajanje fevdalnocentralistične države, razvoj železarstva in rudarstva, stalna krepitev moči meščanstva, vedno večje izredne davčne naklade zaradi stalnih vojn s Turki — vse to je imelo globoke posledice na razvoj družbenorazrednih in upravno-političnih sprememb, ki so privedle zemljiškosposkosko gospodarstvo do krize. Vse te spremembe so silile zemljiške gospode, da v tekmoivanju z meščanstvom ne zaostajajo in da

si pridobijo čim več dohodkov. Zaradi povečanega blagovnodenarnega gospodarstva so pospešeno izvajali na svojih podložnih posestvih relucijo naturalnih v denarne dajatve. Mnogi zemljiški gospodje, posebno oskrbniki zastavnih zemljiških gosposk, so pričeli vedno močneje obremenjevati podložnike prizadevajoč si, da iz njih izvlečejo čim več denarja. Zaradi naraščanja cen poljedelskih produktov so začeli zemljiški gospodje ponekod v večji meri vključevati svojo dominikalno posest v blagovno proizvodnjo za trg. Ugodne tržne razmere so jih ponekod privedle do tega, da so si pričeli prilaščati podložniška in srenjska zemljišča, jih priključevati svoji dominikalni posesti in sporedno povečevati vprežno tlako. Delitve, nakupi in prodaje zemljiških gosposk ter številne podelitve zemljišč novo nastalim zemljiškim gosposkam so imele za posledico poseganje po rustikalnih zemljiščih in po srenjskih pašnikih ter gozdovih in priključevanje njihovih posesti h graščinskim obratom. Kot je razvidno iz vaških in alpskih redov, so bile pašne pravice podložnikov na območju zemljiških gosposk s predpisi točno določene. Podložniki so gosposkam navadno za te pravice plačevali določene denarne ali naturalne dajatve v siru. V XIII. stol. si je deželni knez prisvojil tudi formalno pravico do srednje (Almendregal), užitno pravico pa proti plačilu naturalnih ali denarnih dajatev prepustil podložnikom. Zaradi navedenih gospodarskih sprememb v zemljiškosposkoskem sistemu gospodarstva v XV. stol. je prišlo do večjega omejevanja pašnih pravic po zemljiških gosposkah. Pritožbe proti omejevanju teh pravic so postajale v poznem srednjem veku vedno pogostejše. Iz številnih predpisov je razvidno, da je deželni knez v XVI. stol. izvedel poostreno nadzorstvo nad izvajanjem svoje regalne pravice, kar je veljalo zlasti še za prostrane deželnosodne gozdne pašnike zastavnih gosposk. Zaradi očitovanja gozdov je deželni knez prepovedal, da bi te gozdne pašnike brez vednosti oskrbnikov zastavnih gosposk krčili in spremenili pašne površine v travnike, polja ali vrtove ali na njih postavljali koče. Poostreno je bilo tudi nadzorstvo glede krčenja in naseljevanja kočarjev. Borba za pašne in gozdne pravice med podložniki in zemljiškimi gosposkami je od XVI. stol. naprej zavzemala vedno večji obseg. Pravde podložnikov in zemljiških gospodov so bile skoraj na dnevnom redu. Ponekod so pričeli obdavčevati s posebnimi dajatvami nekdanj svobodnejšo pašno pravico, drugod pa so jo začeli omejevati ali prepovedovati. Proces v omejevanju podložniških pašnih pravic je po-

tekal na območjih zemljiških gospodk zelo različno. Z recepcijo rimskega prava so se postopoma uveljavili novi odnosi, ki so zemljiškim gospodom omogočili še večje omejevanje podložniških pašnih pravic. Pravni priročniki iz XVI. in XVII. stol. so pričeli pašne pravice obravnavati kot servitute. V Pegiusovem priročniku iz l. 1567 o služnostih so bile pašne služnosti uvrščene med kmečke služnosti. Služnostna pravica do paše je bila po njegovih navedbah pravica, po kateri so upravičenci smeli pasti živino na tujem zemljišču. Te pravice so nastale lahko na več načinov: z zastaranjem, s podedovanjem, z oporoko, na osnovi dogovora, z nakupom ali s prodajo, s pogodbo, podaritvijo in z razsodbo. Način o izvajanju teh pravic je bil navadno predpisan v pogodbah, domenjen v dogovorih ali pa je bil določen z običaji, ki so bili v posameznih krajih v veljavi. Zemljiškim gospodom je uspelo, da so ponekod pašne pravice omejili le na določene pašnike ter podložnikom v pogodbah predpisali kraj in čas paše ter vrsto in število živine, ki so jo smeli pasti. Ti pogodbeni predpisi so bili od gosposke do gosposke zelo različni. Kot razberemo iz rektificiranih dominikalnih aktov in rustikalnih tabel, sta bila kraj paše in število živine skoraj povsod predpisana, čas paše in vrste živine pa le na Gorenjskem na območju nekaterih zemljiških gospodk, kjer so bili pogoji za živinorejo ugodnejši.

*

»Stanje živinoreje v pašniškogospodarskem sistemu« obravnavam le v zelo splošnih obrisih. Glavno arhivsko gradivo za to poglavje sem črpal iz urbarjev, zapuščinskih aktov, rektifikatorija, arhiva Kmetijske družbe, stanovskega in gubernijskega arhiva.

Goveja živina je bila v XVI. in XVII. stol. na Kranjskem zelo številna, a majhna, mršava in slabotna ter v primerjavi s sosednimi deželami brez večje vrednosti. Povprečno so na posameznih graščinah na Kranjskem redili po 30 do 40 glav goveje živine, gospodarsko močnejše graščine pa so imele tudi po 40 do 70 glav. Na podložnih posestvih je število živine zelo kolebalo. Na celih ali polovičnih hubah so na Gorenjskem redili po 5 do 6 glav, na Dolenjskem in Notranjskem pa 3 do 5. Kočarji so navadno redili eno do dve kravi. — Na Dolenjskem in Notranjskem je podložnikom zaradi stalnih kužnih bolezni zelo primanjkovalo vprežne živine. Zemljiške gosposke so bile prisiljene podložnikom posojati živino, če so hotele, da so bila polja obdelana in fevdalne obveznosti izpolnjene. V XVI. in XVII. stol. je med zakupno

živino prevladovala vprežna goveja živina. Te oblike zakupa živine niso bile omejene le na posamezne podložnike nekaterih graščin, temveč so bile ponekod na Dolenjskem in Notranjskem množičen pojav.

Konjereja je bila v XVI. in XVII. stol. razvita predvsem v ravninskih predelih, ki so bili bogatejši pašnikov. Graščine so povprečno redile 7 do 8 konj, v nekaterih primerih tudi nad 10. To število je pri posameznih graščinah v različnih obdobjih zelo kolebalo. Dajanje konj v zakup podložnikom je zavzemalo večji obseg le na Dolenjskem in Notranjskem, bilo pa je omejeno na posamezne podložnike. Na graščinah so navadno redili križance. Podložniki so pretežno redili govejo vprežno živino. Nekateri so imeli enega do dva konja. Ob prometnih poteh, kjer je cvetelo prevoznništvo, so jih imeli tudi več. V drugi polovici XVIII. stol., zlasti še v XIX. stol., se je živinoreja na Kranjskem znatno popravila. Kmetijski družbi je uspelo, da je s pomočjo državnih subvencij uvedla na Kranjskem boljše pasme in jih prilagodila krajevnim razmeram.

Drobnica: Od XVI. do XVIII. stol. so na Kranjskem redili drobnico v mnogo večjem obsegu kot danes. Posamezne graščine so redile povprečno 50 do 100 glav ovac in približno prav toliko koz. Na Notranjskem in v nekaterih alpskih predelih Gorenjske sta zavzemali kozoreja in ovčereja nadpovprečen obseg. Mnoge zemljiške gosposke so se v XVI. stol. pritoževale, da jim koze pustošijo in uničujejo gozdove. Zaradi številnih kozjih čred je deželni knez v gozdnih redih iz XVI. in XVII. stol. izdal omejitve in prepovedi kozje paše v deželnoknejšjih gozdovih. V XVIII. stol. so bile te prepovedi še ostrejše, zaradi česar se je število koz pri posameznih graščinah zelo znižalo. Kozoreja je dejansko postajala vedno bolj domena revnejših družbenih plasti.

Ovčereja je bila v XVI. in XVII. stol. posebno razvita v nekaterih alpskih predelih Gorenjske okoli Bleda, Radovljice, Jesenic, Bele peči itd. ter na Krasu in ob Pivki, kjer je bila pretežni večini podložnikov edini vir dohodkov, ki jim je omogočal plačevanje fevdalnih obveznosti in drugih dajatev. V mnogih predelih Notranjske so posamezni kmetje redili po 50 do 100 glav ovac. Zaradi velikih čred ovac ter pomanjkanja sena je bil zelo razširjen selitveni način paše. Mnogi podložniki na območju zemljiških gospodk Postojna, Prem, Ravne, Fünfenberg in Gutneg so gonili svoje črede prezimovat v beneško Istro. V zgodnjem poletju pa so prebivalci iz beneške Istre prignali svoje črede na Kras in Pivko. Zemljiške gosposke so

soje pašnike navadno dajale v zakup rejcem ovac po sorazmerno visokih cenah. Na področju nekaterih gosposk se je tako razvila posebna oblika zakupa pašnikov, ki jo najdemo v nekaterih alpskih predelih Gorenjske. V drugi polovici XVIII. stol. je država skušala uveljaviti fiziokratske nazore o dvigu živinoreje tudi glede ovčereje. K temu so jo silile rastoče potrebe nastajajočih manufakturnih tekstilnih obratov v razvitejših predelih države. V skladu s temi pogledi je skušala odpraviti selitveni način paše na Notranjskem, ovčerejo pa usmeriti na hlevsko rejo in z uvedbo pasemskih ovac dvigniti kakovost volne. Stare oblike ovčarske transimanse od Snežnika k morju, k istrski obali in v Furlanijo pa so se ohranile še globoko v XIX. stol.

Svinjereja: Med služnostne pašne pravice je spadala tudi pravica podložnikov do svinjske paše. Obseg svinjereje je bil v XVI. in XVII. stol. odvisen predvsem od razprostranjenosti bukovih in hrastovih gozdov. Na podložnih posestvih so navadno redili le po nekaj svinj, na graščinah pa je njihovo število kolebalo od 10 do 20, v mnogih primerih je bilo to število preseženo. Podložniki so svinje navadno pasli skupno z drugo živino na pašnikih ali v gozdovih, kjer so imeli pravico do paše. V XV. in XVI. stol. so pričeli ponekod zviševati dajatve za svinjsko pašo, drugod pa so začeli celo omejevat pravico do nje. Mnoge zemljiške gosposke so dovoljevale svinjsko pašo le, če sta želod ali žir dobro obrodila. Kot je razvidno iz številnih urbarjev iz XVI. in XVII. stol., so domači podložniki to pravico večinoma uživali, ne da bi zato plačevali posebne dajatve izven okvira rednih urbarskih dajatev; tuji podložniki so morali plačevati predpisane denarne ali naturalne dajatve, katerih višina se je ravnala predvsem po starosti svinj. Pravice do svinjske paše so nastale na osnovi dogovorov pogodb in zastaranih pravic. Delili so jih na določene in nedoločene. Določene so bile, če je bilo število svinj za pašo

s predpisi točno določeno, v obratnem primeru so bile nedoločene. Prehod svinjereje iz pašniškega gospodarstva na hlevsko rejo je bil na Kranjskem izveden do druge polovice XIX. stol. Pospesevale so ga predvsem nove agrarne razmere v pomarčni dobi in večje izkoriščanje krmnih rastlin in okopavin, ki so jih začeli na Kranjskem uvajati v skladu z fiziokratskimi prizadevanji.

Živinoreja je bila v pogojih pašniškogospodarskega sistema na splošno zelo zanemarjena. Najbolj senčne strani tega sistema so bile v tem, da je bila živina na skupni paši izpostavljena stalnim okužbam, vzreja plemenske živine v danih pogojih je bila nemogoča, za poljedestvo so šle znatne količine gnoja v izgubo, posevkom in mlademu sadnemu drevju pa je živina stalno povzročala znatno škodo. Servituti, ki so bremenili pašnike, so preprečevali spremembo pašniških površin v travniške, izvedbo raznih melioracij itd. Skupna paša na strniščnih oziroma prašnih poljih je predstavljala tudi oviro za uvajanje krmnih kultur na strniščnih poljskih površinah.

Prehod na hlevsko rejo je zahteval popolno privatno lastnino pašnikov, travnikov in polj. S servituti obremenjena zemljišča so bila resna ovira za uvedbo racionalnejših oblik živinoreje, ki se je najprej uveljavila na velikih graščinskih in cerkvenih individualiziranih posestvih; kmečko prebivalstvo se je hlevske reje zaradi neznanja ali pomanjkanja sredstev le postopoma oprijelo. Nedvomno je tak način živinoreje zahteval več izdatkov in dela kot pašniško gospodarstvo; donos je bil s hlevsko rejo mnogo večji, živina je postala kvalitetnejša, za vzrejo plemenske živine so bili ustvarjeni ugodnejši pogoji.

Prehod na hlevsko rejo je bil na Kranjskem izveden šele sporedno z razkrojem fevdalne agrarne strukture v skladu z operacijami odkupa in uravnave zemljiških dolžnosti.

(Se nadaljuje)

LJUBLJANSKA UČNA STOLICA ZA KMETIJSTVO

VLADO VALENCIČ

I.

Naloga leta 1767 ustanovljene »Družbe za poljedelstvo in za koristne umetnosti«, kot se je takrat imenovala poznejša Kmetijska družba, so po formulaciji Antona Linharta bile: 1. teorija izboljšanja kmetijstva, 2. pouk teorije v šolah in 3. uporaba teorije v praktičnih primerih.¹ Že l. 1771 je družba, izvajajoč svoj program, predlagala ustanovitev javne teoretične in praktične učne stolice za poljedelstvo na ljubljanskem jezuitskem filozofskem učilišču.² Kmetijski pouk je bil tedaj šele v začetku, gojile so ga le redke univerze in drugi višji učni zavodi; zato je treba priznati, da pobudniku družbinega predloga ni manjkalo razgledanosti in iniciativnosti ter da je stopal korak pred svojim časom.

Stolice za kmetijstvo so na nemških univerzah nastale v prvi polovici XVIII. stoletja v zvezi z uvajanjem ekonomskega (narodnogospodarskega) študija, kot so ga pojmovali kameralisti. Profesorji ekonomije so obravnavali kmetijstvo obenem s policijsko in kameralno znanostjo, pod katerimi bi danes razumeli nauk o upravi in financah. V nekdanji avstrijski monarhiji je prvo ekonomsko profesuro dobila l. 1752 dunajska terezijanska akademija, l. 1766 jo je dobila univerza v Pragi, l. 1771 se omenja taka profesura v Linzu.³ Fiziokratska prizadevanja v drugi polovici XVIII. stoletja so dala kmetijskemu pouku novo spodbudo.

Predlogu kranjske družbe za poljedelstvo in koristne umetnosti za ustanovitev poljedelske stolice je cesarica Marija Terezija 9. marca 1771 ugodila. Za profesorja se je ponudil in bil z vladaričinim dekretom odobren profesor moralne teologije v Celovcu, jezuit Pogrietschnig. Bil je tudi član poljedelske družbe.⁴ Niso znani razlogi, ki so preprečili Pogrietschnigu, da bi začel s predavanji iz kmetijstva, pač pa je po razpustu jezuitskega reda učil v Ljubljani fiziko.⁵ L. 1773 je bil za profesorja kmetijstva izbran, verjetno na predlog poljedelske družbe, Janez Nep. Giel, tudi član jezuitskega reda. Deželno glavarstvo je o tem obvestilo dvorno pisarno in prosilo za odobritev in odločitev glede njegove plače. Z dvornim dekretom od 30. oktobra 1773 je bilo Gielovo imenovanje potrjeno, toda o odobritvi plače ni hotela dunajska vlada nič slišati. Ko je bila o potrditvi Giela za profesorja obveščena Kmetijska družba, je sporočila, da so naročene knjige za profesorja in določeno zemljišče za kmetijske poskuse. Prosila je, naj se Gielu določi pri-

merna plača. Ker država ni dovolila svojih sredstev za plačevanje profesorja, so končno deželni stanovi določili v ta namen 400 gld iz stanovske domestikalne blagajne. Družba za poljedelstvo in koristne umetnosti se je še nadalje prizadevala, da bi za Giela dosegla ugodnejše pogoje, želela je, da bi obdržal svojo pokojnino kot bivši jezuit. To ji je končno uspelo, čeprav je prvotno vlada, preden bi kaj odločila, hotela počakati, da vidi, kakšen bo uspeh kmetijskih predavanj.

V seznamu učnih moči ljubljanske gimnazije, filozofske ter teološke šole, ki ga je deželno glavarstvo 10. septembra 1774 poslalo dvorni pisarni, je navedeno, da je Giel za kmetijstvo (agrikulturo) predložil svoj učni načrt, da bo predaval po svojih skriptih ter da bo s poukom pričel v prihodnjem letu. V tem seznamu je tudi omenjeno, da je bil nameščen kot profesor z dekretom od 7. maja 1774. Iz drugega vira se vidi, da je plačo prejemal že od 1. februarja 1774.

Zdi se, da kljub imenovanju in prejemanju plače Giel ni pričel s poukom; razlog bi bil v pomanjkanju učencev. Poljedelska družba je predlagala, naj bi bil pouk kmetijstva obvezen za študente logike, fizike in moralke. Deželno glavarstvo je ta predlog odstopilo v rešitev študijski komisiji. Družba je 20. marca 1776 prosila, da se odločitev študijske komisije pospeši, češ, od odločitve je odvisno, če bo ta koristna šola odprta. Ko je potem študijska komisija izdala študentom naročilo za obisk kmetijskih predavanj — bilo je menda le priporočilo — je poljedelska družba sklenila, naj se pouk začne v nedeljo, 28. julija 1776. Za kmetijski pouk je hotela družba določiti prvotno dva dni v tednu, ker pa ni uspela s predlogom, da bi se mu ob šolskih dneh posvetila ena ura namesto fizike, ob dnevih, določenih za rekreacijo, pa študentov ni bilo mogoče siliti k obisku predavanj, se je odločila za nedelje in praznike. Tudi nedeljska predavanja niso pritegnila slušateljev. Ponovna prizadevanja, da bi bil pouk kmetijstva za filozofe obvezen, so ostala brezuspešna. Dvorni dekret od 28. februarja 1778 ni zavračal obveznih predavanj zato, ker bi bil študij kmetijstva nepotreben, temveč je menil, da filozofov ne kaže siliti k obisku predavanj in bi bilo bolje, jih prepričati, da bodo zanje koristna ter upoštevana pri njihovem bodočem napredovanju.

Toda kljub temu med slušatelji filozofije ni bilo mogoče vzbuditi zanimanje za študij kmetijstva. Imatrikulacija gospodarskih uradnikov (Wirtschaftsbeamte), — verjetno so

mišljeni uradniki zemljiških gospojev — kot je bila odobrena za obisk kmetijskega pouka na Češkem, Moravskem in v Šleziji, je bila za Kranjsko z odločbo od 22. junija 1780 odklonjena. Da bi obdržal mesto profesorja, je Giel predlagal, da bi postal nekakšen potovalni učitelj kmetijstva, če bi mu poleg jezuitske pokojnine 300 gld zagotovili še prispevek deželnih stanov 400 gld. Deželni stanovi so predlog o potovalnem pouku odločno zavrnil. Menili so, da je Giel prvi učitelj, ki si hoče učence izsiliti. Tudi niso kranjski kmetovalci tako nevedni, kot si on predstavlja. Če so nezapni proti novim poskusom, niso iz predsodkov ali nevednosti, temveč zato, ker so se taki poskusi za izboljšanje kmetijstva ponajveč ponesrečili. Podeželsko prebivalstvo si je že samo našlo pot za izboljšanje gospodarskega stanja, pomaga si s prevozništvom in majhnimi manufakturami. Slabemu gospodarskemu stanju kmetijstva na Dolenjskem pa ni sta krivi nevednost ali lenoba, temveč so vzroki drugje. Pri kmetih profesor ne bo več dosegel kot pri svojih neukrotljivih fizikih; svetoval jim bo nešteto izboljšav, oni pa mu bodo ugovarjali z lastnimi skušnjami. Več koristi kot učitelj bi kmetijstvu prineslo razširjenje kmetijskega koledarja.⁶

Za odklonilno stališče deželnih stanov verjetno niso bili odločilni poleg finančnega le navedeni razlogi; najbrž je bil vzrok tudi v osebi profesorja. Prispevek iz stanovskega domestikalnega fonda so plačevali za plačo profesorja že od l. 1774, šele sredi l. 1776 so pripravile tako napredovale, da je bil napovedan začetek pouka. Ni dokazov, da je Giel tedaj res pričel s predavanji; iz poročila deželnega glavarstva od 12. marca 1780 na dvorno pisarno bi se dalo celo sklepati, da mogoče predavanj sploh ni imel. V istem poročilu je bilo ugotovljeno, da je Giel stolico dejansko v avgustu 1779 opustil in je bil tri četrt leta že odsoten.⁷ Po vsem tem moremo priti do zaključka, da Giel ni znal zbuditi med študenti zanimanja za svoj predmet in pouk kmetijstva urediti na način, ki bi bil za študente privlačen. Da deželni stanovi v takih razmerah niso bili voljni plačevati prispevka za kmetijsko stolico, od katere ni nihče imel koristi, je razumljivo. Tako je končno prišlo do odločbe dvorne pisarne od 23. decembra 1780, s katero je bila kmetijska stolica ukinjena. Dvorna pisarna je svetovala stanovom, naj Gielu pustijo nagrado 100 gld letno, ako bi jim bil v kmetijski stroki še dalje na uslugo. Do tega ni prišlo, nekdanji profesor kmetijstva je odšel za kaplana v Dunajsko Novo mesto.⁸

Verjetno je tudi pri Družbi za poljedelstvo in koristne umetnosti zanimanje za kmetijsko stolico popustilo, kakor je tudi popustil začetni zagon dela na drugih področjih, dokler ni družba l. 1787 po ukinitvi državne podpore sploh prenehala.⁹

II.

Ob prehodu iz XVIII. v XIX. stoletje sta kmetijstvo in kmetijska znanost v Srednji Evropi doživeli velik preobrat. Najbolj značilno je bilo spoznanje o potrebi uvajanja poljskega kolobarja, pri katerem na njivi žitu sledi listnat posevek. Po vzgledu angleškega kmetijstva je v nemških deželah propagiral uvedbo takega kolobarja Albreht Thaer, ki je prelomil z dotedanjim kmetovanjem po samih izkušnjah in je na mesto empirije postavil znanstveno utemeljeno kmetijstvo.¹⁰

S tem napredkom je narasla potreba po študiju kmetijstva in je kmetijski pouk dobil drug značaj in drugo obliko. V bivši avstrijski monarhiji je država povečala število učnih stolic za kmetijstvo na univerzah in filozofskih učiliščih. L. 1808 je bila ustanovljena taka stolica v Celovcu in menda istočasno tudi v Gradcu. Najbrž bi tudi Ljubljana dobila tedaj profesuro za kmetijstvo, če ne bi bilo francoske okupacije. Tako pa je generalni gubernij v Ljubljani že 22. februarja 1814, to je komaj nekaj mesecev po vpostavitvi avstrijske oblasti v ilirskih deželah, poslal licejskemu rektoratu sedem odredb dvorne študijske komisije, izdanih po l. 1810, ki so se nanašale na študij kmetijstva.¹¹ Gubernij je zahteval od rektorata, naj mu sporoči, kako bi se študij kmetijstva najlaže in najhitreje uvedel in kako naj se s tem študijem poveže študij botanike in mineralogije, ker so deželni stanovi že v letih 1808 in 1809 v zvezi s fondom poljedelske družbe skupaj z licejem pričeli take priprave, ozirajoč se pri tem obenem na nekakšno mehanično šolo. Rektor Jožef Walland je v svojem odgovoru sicer omenil, da mu niso znani predpisi o ustanavljanju učnih stolic za kmetijstvo in učni programi ter zato na vprašanja ne bo mogel zadovoljivo odgovoriti. Predlagal pa je, naj bi se pouk kmetijstva poveril gimnazijskemu prefektu Francu Hladniku, ki je poučeval botaniko in naravoslovje. Po njegovih mislih bi se dal pouk botanike, kolikor je potreben za zdravnike, ranocelnike in lekarnarje, združiti s poukom za slušatelje kmetijstva. Zlasti bi bilo to mogoče v letnem tečaju, ko profesor vodi učence v botanični vrt in na sosedni travnik ter jih uči spoznavati koristne in

škodljive rastline, drevje itd. Mineralogija, ki je bila predmet tretjega filozofskega letnika, s stolico kmetijstva ni bila združljiva. Ako naj bi bila mineralogija predmet resnega študija, bi bilo treba tudi v Ljubljani uvesti tretji filozofski letnik. Pouk kmetijstva je bil omejen na pet ur tedensko, zato se v tem okviru ne more poučevati preveč predmetov.¹²

Obisk kmetijskih predavanj naj bi bil obvezen za teologe četrtega letnika ter pravnike, ki so imeli namen, da se zaposlijo pri gospodarskih uradih. Ker Ljubljana ni imela juridičnega študija, bi prišli v poštev le teologi. Rektor Walland — bil je istočasno provizorični direktor filozofskih letnikov — je imel pomisleke zoper začetek kmetijskih predavanj v šolskem letu 1814/15. Teologi četrtega letnika so imeli že po štiri ure dnevno predavanja iz drugih predmetov in bi jim za obisk kmetijskih predavanj primanjkovalo časa. V naslednjem šolskem letu pa bodo teologi poslušali moralno teologijo v tretjem in ne šele v zadnjem letniku; tako bo pridobljen čas za kmetijski pouk v četrtem letniku. Tudi prefekt Hladnik je bil razen s posli prefekta zaposlen še s predavanji splošne zgodovine v filozofskih letnikih do imenovanja novega profesorja.¹³

Po vseh teh pripravah je študijska dvorna komisija 12. maja 1815 obvestila ljubljanski gubernij, da je vladar odobril ustanovitev kmetijske stolice; za profesorja je bila določena letna plača 1200 gld v srebru in 300 gld proti obračunu za poskuse in modele. Ob enem je guberniju naročila, naj se za 3. avgust 1815 razpiše konkurz za mesto profesorja; razen Ljubljane so bila kot mesta za ustne konkurzne izpite določena Dunaj, Gradec in Olomuc. Konkurzne elaborate bodo ocenili za to usposobljeni profesorji ljubljanskih filozofskih letnikov in dali svoje predloge.¹⁴

Licejski rektorat je dobil nalog, naj skupaj s stavbnim inšpektoratom poskrbi za predavalnico. Ker je bilo kmetijstvo določeno kot predmet četrtega teološkega letnika, je bila izbrana njegova predavalnica v II. nadstropju tudi za kmetijska predavanja. Želji gubernija, da bi kmetijska predavalnica imela zvezo s sejno dvorano Kmetijske družbe v pritličju, ni bilo mogoče ustreči; vsi sosedni prostori so bili že zasedeni.

Skupaj z ustanovitvijo kmetijske stolice je bilo načeto vprašanje vzornega posestva (Musterhof), ki naj bi bilo z njo v zvezi. Za stolico je bila poleg plače za profesorja in zneska za poskuse dovoljena še posebna nagrada 300 gld, brž ko bi bilo tako vzorno posestvo urejeno. Pri tem so mislili na Turn pod Ljubljano (Kodeljevo), ki ga je med francosko

okupacijo dobil v dar guverner Ilirije, maršal Marmont, ter bi bilo treba odločiti, ali naj se mu odvzame.¹⁵

Kot kažejo priprave, je bil ob ustanovitvi stolice namen, pouk kmetijstva postaviti na podlago, ki je ustrezala tedanjemu stanju kmetijske znanosti. Naslonjen bi bil na naravoslovne vede in po vzornem posestvu v zvezi s kmetijsko tehniko in prakso.

III.

Za prvikrat razpisano mesto na ljubljanski kmetijski stolici se je potegovalo deset kompetentov. Pomembnejši kandidati so bili Karel Werner iz Steyra v Gornji Avstriji, upravitelj gospostva grofa Thurna v Pliberku na Koroškem, Jožef Jenko iz Kranjske, profesor matematike in tehnologije v Gradcu, Anton Hayne iz Kranja, redni profesor živnozdravilstva in izredni profesor ekonomske botanike v Olomucu (znan v naši umetnostni zgodovini tudi kot slikar) ter Janez Kersnik, profesor fizike in mehanike v Ljubljani. Ljubljanski profesorji filozofskega učilišča so odklonili ocenitev konkurznih elaboratov, češ da niso kmetijstva sami nikoli predavali in se tudi niso podvrgli takemu konkurzu. Direktor filozofskega učilišča ni zaradi tega dal guberniju nikakega predloga glede vrstnega reda kandidatov, izrazil pa je željo in potrebo, da profesor na kmetijski stolici v Ljubljani pozna kranjski deželni ali pa kak drug slovanski jezik. Nato je gubernij glede na konkurzne elaborate in spričevala prosilcev predlagal centralni dvorni organizacijski komisiji za imenovanje tri kandidate v naslednjem vrstnem redu: 1. Jožefa Jenka zaradi njegovega odličnega znanja in ker bi mogel biti v veliko korist ljubljanski mehanični šoli za umetnike in rokodelce, pozna pa tudi kranjski deželni jezik in ga filozofski študijski direktor priporoča; 2. Karla Wernerja zaradi dokazane sposobnosti in po spričevalih izpričane velike uporabnosti; v tem pogledu bi zaslužil prednost pred Jenkom, toda ne zna kranjskega ali drugega slovanskega jezika; 3. Janeza Kersnika, ki ga poleg potrebnega znanja priporoča tudi znanje deželnega jezika. Iz zapisnika seje gubernijskega kolegija od 17. oktobra 1815 se vidi, da bi gubernij predlagal na prvem mestu Karla Wernerja, ako bi bil zmožen slovenščine.¹⁶

Imenovanje profesorja ni sledilo tako hitro, kakor so potekale dotedanje priprave za ustanovitev stolice. Šele 8. septembra 1816 je vladar imenoval dr. Karla Wernerja za profesorja kmetijstva v Ljubljani. Naslednji mesec je bil novo imenovani profesor zapri-

sežen in — kot se zdi — v decembru pričel s predavanji.¹⁷

Werner je ostal v Ljubljani do konca leta 1820, ko je bil imenovan za profesorja na kmetijski stolici v Gradcu. Dvorna študijska komisija je o tem obvestila 16. novembra 1820 gubernij in naročila, naj preskrbi za Ljubljano primernega suplenta ter razpiše konkurz za izpraznjeno mesto. Za začasnega suplenta bi bil primeren profesor Kersnik, toda moral je poleg poučevanja svojega predmeta supilirati še matematiko, zato nadaljnje suplenture ni mogel prevzeti. Direktor Matej Ravnikar je nato predlagal Jožefa pl. Vesta, rojenega v Celovcu 14. januarja 1769, lastnika gradu Šentpeter pri Stražišču (Schrottenthurn), ki je imel o kmetijstvu dokaj teoretičnega in praktičnega znanja. Ravnikarjev predlog je bil sprejet in Vest imenovan za suplenta; decembra 1820 je pričel predavati.¹⁸

Na razpis je za izpraznjeno stolico prosilo 11 prosilcev; cenzuro konkurznih elaboratov je opravil profesor Kersnik. Gubernij je študijski dvorni komisiji predlagal trojico in sicer na prvem mestu tedanjega suplenta Vesta, ki je imel gimnazijsko maturo in filozofski študij ter nekaj predmetov medicinskega študija kot kemijo in botaniko; privatno je študiral kmetijstvo. Kot oficir je služil 15 let v vojski. Znal je nemško, latinsko, kranjsko, francosko in laško. Na drugem mestu je bil predlagan Martin Treitel, bivši višji uradnik, civilni in kazenski sodnik gospostva Ostenschlag na Tirolskem, ki je dovršil filozofske in juridične študije, na tretjem mestu pa Matija Zwicker iz Moravskega, doktorand prava. Med kandidati je bil Jožef Hayne iz Kranja, brat Antona, ki se je za stolico potegoval pri prejšnjem razpisu. Hayne je bil asistent na botaničnem učilišču na Dunaju.¹⁹ V oceni Haynejevih elaboratov je rečeno, da je hotel, kot že pri prejšnjem konkurzu — ocenjevalec ga je zamenjal z bratom Antonom — pokazati svojo prednost pred drugimi kandidati s kritičnimi, pravilnimi in nepravilnimi, opombami na račun kranjskega kmetijstva, namesto da bi odgovarjal na postavljena vprašanja. Kot otrok iz Kranja je sodil vse po razmerah svoje okolice, bil je le teoretik, praktično kmetijstvo mu je bilo tuje. Glede elaboratov na splošno je sodil Kersnik, da so se naslanjali na Trautmannov učbenik kmetijstva, nekateri so pa črpali tudi knjigo Albrehta Thaera o angleškem kmetijstvu.²⁰

Študijska dvorna komisija je najbrž imela pomisleke glede kvalifikacije predlaganih kandidatov. Tako si moremo razlagati njeno oklevanje za stalno zasedbo razpisanega me-

sta. Pustila je na kmetijski stolici Vesta kot suplenta ter sredi l. 1823 pozvala gubernij, naj poroča, kako Vest suplira in če daje dokaze, da popolnoma obvlada teorijo in prakso kmetijstva. Odgovor je bil za Vesta zelo ugoden. Direktor filozofskega učilišča je izjavil, da triletno supliranje dokazuje njegovo popolno obvladanie predmeta in sposobnost za poučevanje. Njegovemu temeljitemu in obširnemu znanju, združenemu z njegovo nadarjenostjo za poučevanje, je pripisati, da stolica, ki je prej imela 3 ali 4 slušatelje pri izpitih, ima sedaj do 10 učenec, ki so opravili izpite z uspehom, zelo častnim za profesorja. Definitivna nastavitve Vesta bo gotovo še ugodneje vplivala na kmetijsko znanost v šoli in izven nje. To laskavo sodbo je gubernij v poročilu na študijsko dvorno komisijo potrdil ter dodal, da Vestovo dobro obdelano posestvo, ki ga občudujejo tudi preprosti sosedje, dokazuje, da je učitelj kmetijstva več praktičen ekonom. Omenil je tudi, da oskrbuje vzorno pristavo Kmetijske družbe, kjer dela z učenci praktične kmetijske poskuse, in dostavlja, da bi Kmetijska družba njegovo odstranitev težko občutila. Po mislih gubernija je bil Vest med kompetenti najbolj primeren in glede na lokalne in kulturne razmere najbolj zaželen profesor.²¹

Kljub izredno ugodni oceni njegovega dela je bila kmetijska stolica Vestu definitivno podeljena šele 6. septembra 1825.²² Leta 1828 je Vest pričel bolehati in nekaj časa ni mogel predavati. Tedaj ga je nadomestoval profesor Kersnik.²³ Isto se je ponovilo v naslednjem letu.²⁴ Od svoje bolezni — bil je bolan na pljučih — Vest ni več okrevail; 6. marca 1832 je umrl in za ljubljansko kmetijsko stolico, s katero je bila od l. 1824 združena tudi stolica za naravoslovje, je bil tretjič razpisan natečaj.²⁵ Tedaj so se za mesto potegovali le štirje kompetenti; v Ljubljani sta se javila župni vikar v Podbrezju Franc Pirc, znan kot sadjarski strokovnjak in pisec knjige o sadjarstvu »Krajnski Vertnar«, in pobiralec užitnine Andrej Oblak, v Lvovu dr. Fr. Ks. Hlubek ter na Dunaju Avgust Michael. Njihove elaborate sta ocenjevala profesorja Janez Kersnik in Leopold Schulz v Strassnitzki. Ocenjevalca se glede sposobnosti kompetentov nista strinjala. Kersnik je postavil vrstni red: 1. Michael, 2. Hlubek in Pirc in 3. Oblak, drugi ocenjevalec pa je Hlubeka in Michaela ocenil odlično, za Pirc in Oblaka pa je izjavil, da nista sposobna poučevati kmetijstvo. Pirc je pokazal popolno neznanje kemije, nalogo je obdelal pod kritiko slabo. Direktor filozofskega študija in gubernij sta tudi postavila na prvo mesto

v Chabičovu, Šleziji, rojenega Čeha Hlubeka, ki je bil že od l. 1831 suplent za kmetijstvo in naravoslovje najprej na dunajski, nato na Lvovski univerzi. Študijska dvorna komisija je 25. aprila 1834 sporočila guberniju, da je Hlubek imenovan za profesorja kmetijstva in splošnega naravoslovja.²⁶ Na tem mestu je ostal do začetka leta 1840; v decembru 1839 je bil na lastno prošnjo imenovan za profesorja kmetijstva na tehnični visoki šoli »Joanneum« v Gradcu. Direktor filozofskega študija Pavšek je tedaj določil Kersnika kot suplenta, ker je že v prejšnjih letih ponovno supliral ta predmet. Gubernij pa to pot z izbiro suplenta ni soglašal, češ da Kersniku, tedaj je bil star 58 let, že popuščajo moči. Pavškov odgovor, da bo predlagal drugega suplenta, če se bo prepričal o Kersnikovi fizični, duševni ali moralni nesposobnosti za kmetijska predavanja, je gubernijski svetnik Stelzich označil kot neprimeren in nespoštljiv za nadrejeno oblast. Na Stelzichev predlog je gubernijski kolegij direktorja Pavška ukoril in ga pozval, naj v osmih dneh izbere drugega suplenta. Pavšek se ni uklonil, nekaj tednov je zavlačeval z odgovorom, nato pa sredi aprila prepustil guberniju, da nastavi drugega suplenta, če se mu glede na bližnji konec semestra zdi to vredno. Pripomnil pa je, da opazko o pojemajočih močeh dobrodušnega profesorja Kersnika ni mogel vzeti za resno mišljeno, ker je vsemu mestu znano profesorjevo cve-toče zdravje. Z nevoljo je gubernij pristal, da je Kersnik obdržal suplenturo do konca semestra, toda v naslednjem semestru je — ker Pavšek ni predlagal drugega kot Kersnika — sam imenoval za suplenta kmetijstva profesorja matematike Karla Hummla.²⁷

Za izpraznjeno stolico so se ob razpisu potegovali štirje prosilci, trije na Dunaju in eden v Pragi. Med dunajskimi kompetenti je bil Anton Schubert, rojen 23. avgusta 1809 v Schatzlarju na Češkem, tedaj doktorand medicine in adjunkt naravoslovja in kmetijstva na dunajski univerzi. Po ocenitvi konkurznih elaboratov — eden izmed ocenjevalcev je bil zopet profesor Kersnik — je direktor filozofskega učilišča predlagal na prvem mestu Schuberta, na drugem mestu Julija Helma, doktorja medicine in kirurgije, suplenta naravoslovja in kmetijstva na dunajski terezijanski akademiji; ostala dva kandidata je označil kot nesposobna za profesorja. Gubernij se je sicer ogreval za enega izmed teh, Henrika Wieseja, praktikanta pri dvornem vojnem svetu, urednika časopisa za industrijo in sotrudnika več kmetijskih časopisov, zaradi njegovih bogatejših izkušenj, toda ta kandidat sploh ni odgovoril na

vprašanje iz splošnega naravoslovja, ki bi ga moral tudi predavati. Zato ga v svojem predlogu ni mogel upoštevati. Za profesorja je bil končno imenovan dr. Schubert; študijska dvorna komisija je 10. novembra 1840 o imenovanju obvestila gubernij; svoje mesto je nastopil v januarju 1841.²⁸ Schubert se je pozneje potegoval za stolico splošnega naravoslovja na dunajski univerzi ter za stolico naravoslovja in kmetijstva v Innsbrucku, toda brez uspeha.²⁹ Ostal je kot profesor v Ljubljani do svoje smrti 21. avgusta 1851, zadnji dve leti na že reorganizirani višji gimnaziji.³⁰

Prevrat leta 1848, ki je z zemljiško odvezo prinesel kmetijstvu odločilne socialne in gospodarske spremembe ter med drugim dal pobudo akciji za slovensko vseučilišče v Ljubljani, ni ostal brez vpliva na prizadevanja za novo organizacijo kmetijskega pouka in to v slovenskem jeziku. Dr. Jožef Orel, posestnik v Ljubljani, član odbora kranjske Kmetijske družbe, pozneje notar, je ponudil tedaj Kmetijski družbi, da bi imel poljudna predavanja iz kmetijstva v slovenščini. Pridružila sta se mu naravoslovec in poznejši muzejski kustos Karel Dežman in kot sadjar znani frančiškan Benvenut Crobath. Na priporočilo Kmetijske družbe je naučno ministrstvo v skladu z uvedbo svobode pouka in učenja dovolilo, da Orel in tovariša po predhodni habilitaciji prevzamejo mesta docentov. Pater Benvenut je od svoje prvotne namere odstopil, Orel in Dežman sta 18. januarja 1849 imela predpisano poskusno predavanje v slovenščini pred profesorskim zborom filozofskega učilišča in sta tako zadostila zahtevi za habilitacijo.³¹ S predavanji sta začela 5. februarja 1849; bila so v prostorih licejskega poslopja.³² Zdi se, da tečaj, predviden za deset mesecev, ni bil izveden po načrtu ter da je s koncem poletnega semestra prenehal. Najbrž je bilo prenehanje v zvezi s tedanjim političnim razvojem, ki je napravil konec prizadevanju za slovensko visoko šolstvo, in s splošno reorganizacijo šolstva.

Ob reorganizaciji šolstva po letu 1848 je bil filozofski študij v Ljubljani ukinjen. Kmetijstvo je ostalo prost predmet na novo organizirani višji gimnaziji, prvotno v do-tedanjem obsegu. Po Schubertovi smrti ga je kot suplent poučeval Karel Dežman do l. 1856, ko je suplenturo prevzel Valentin Konšek, ki je sicer učil zoologijo, botaniko, mineralogijo pa tudi latinščino in slovenščino. Konšek je poučeval kmetijstvo do l. 1881, ko je tudi kot prost predmet odpadlo iz učnega načrta, s presledkom v letih 1861 do 1865, ko je bil začasni ravnatelj nove nižje

gimnazije v Kranju. V teh letih sta kmetijstvo suplirala dr. Henrik Mitteis, matematik in fizik, ter naravoslovec dr. M. Wretschko.³³

IV.

Po predpisih o organizaciji kmetijskih stolic na filozofskih učiliščih je bilo za predavanja kmetijstva določenih pet ur tedensko.³⁴ Pet, največkrat pa šest ur tedensko so bila predavanja do l. 1851, od tedaj naprej je pouk zavzemal le tri ure.³⁵ Študijska dvorna komisija je ob ustanovitvi stolic priporočala, naj bi se predavanja naslanjala na kmetijski učbenik Leopolda Trautmanna, profesorja na dunajski univerzi. Učbenik je imel naslov: »Versuch einer wissenschaftlichen Anleitung zum Studium der Landwirthschaftslehre«.³⁶ Kot je videti iz programov predavanj, sta se profesorja Werner in Vest naslanjala na Trautmannov učbenik, Hlubek pa je za predavanja uporabljal lastne osnutke.³⁷ Njegov naslednik, profesor Schubert, je uporabljal Janeza Burgerja »Lehrbuch der Landwirtschaft«.³⁸ Dežman se je pri predavanjih naslanjal na Hlubekove knjige, Konšek na Pabstov učbenik.³⁹

Pouk kmetijstva naj bi bil že po zamisli prvega profesorja, Wernerja, povezan s prakso. Zato je bil najprej licejski vrt preurejen, da bi mogel služiti pouku botanike in kmetijstva.⁴⁰ Profesor Werner je za nazorni pouk nabavil modele raznih kmetijskih strojev in orodja, n. pr. sejalnih strojev, plugov, bran, ročne mlatilnice, ekstirpatorjev itd. ter tudi nekaj pravih strojev.⁴¹ Ko je Kmetijska družba kupila nekaj let pozneje na Poljanah zemljišče, kjer je uredila poskusno pristavo in drevesnico, ga je dala na razpolago za kmetijski pouk. Profesorji Vest, Hlubek in Schubert so bili oskrbniki družbine pristave na Poljanah in je bila torej dana možnost za tesno sodelovanje med kmetijsko stolico in družbinim posestvom. Zlasti praktični pouk sadjarstva je bil navezan na družbin sadovnjak. Leta 1829 je profesor Vest na poljanski pristavi s svojimi slušatelji izvedel vrsto praktičnih poskusov in kmetijskih opravil. Cepili so 267 jablan in 436 hrušk. Za poskusne namene so posadili 40 sort krompirja. Sajenje petih mernikov krompirja so opravili s plugom, njivo so povlekli z brano, jo obdelovali z ekstirpatorjem in osipalnikom. Koruzo in fižol so sejali s sejalnim strojem in obdelovali z ekstirpatorjem in osipalnikom; tudi ajdo so sejali s strojem.⁴² To je bilo v času, ko so bili poljedelski stroji in popolnejše kmetijsko orodje slovenskemu kmetovalcu še neznani.

Kmetijstvo je bilo sicer med učnimi predmeti na filozofskih učiliščih, toda ni bilo predmet rednega filozofskega študija, temveč je bilo namenjeno teologom in pravnikom, ki so imeli namen posvetiti se s kmetijstvom združenim službam.⁴³ V Ljubljani je študij kmetijstva prišel v prvi vrsti v poštev za teologe, ki so pozneje zasedali po raznih župnijah službena mesta, združena s kmetijskimi posestvi in so se torej morali praktično ukvarjati s kmetijstvom. Za uspešno gospodarjenje je bilo koristno, da so si prej pridobili vsaj nekaj teoretičnega in praktičnega znanja.

Po obisku sodeč, študij kmetijstva tudi za teologe ni bil obvezen; l. 1820 so poslušali predavanja v Ljubljani le trije teologi četrtega letnika. Število slušateljev se je povečalo, ko je začel predavati Vest; v prvih letih je imel okrog deset slušateljev, l. 1829 se je že 32 slušateljev prijavilo za izpite. Med slušatelji je bilo največ teologov, bili so pa med njimi tudi študenti fizike in logike.⁴⁴ Zelo priljubljen kot predavatelj je bil profesor Kersnik; ko je nekajkrat supliral kmetijska predavanja, je število slušateljev vedno naraslo.⁴⁵

Izredno veliko slušateljev so imela slovenska predavanja l. 1849, ko je kmetijstvo predaval dr. Orel, sadjarstvo in vrtnarstvo pa Dežman. Predavanja je obiskovalo 80—100 oseb. Med njimi so skoraj gotovo bili filozofi in teologi; toda tečaja so se udeleževali tudi posamezni kmetovalci, n. pr. iz Bučke in Radgone. Ni pa bilo med učenci nobenega učiteljsčnika. Po prvem polletju se je za izpite prijavilo okrog 40 slušateljev.⁴⁶

Po prenehanju filozofskega študija in reorganizaciji v višjo gimnazijo se je število obiskovalcev kmetijskih predavanj precej spreminjalo. L. 1853 je kmetijstvo poslušalo 27 učencev, od teh 26 teologov in 1 gimnazijec osmega razreda; v naslednjih letih se je število obiskovalcev gibalo med 15 in 20. Nato je precej padlo v letih 1863—1865, ko je bil profesor Konšek prestavljen v Kranj, in se je zopet dvignilo po njegovi vrnitvi v Ljubljano. L. 1866 je njegova predavanja poslušalo 36 teologov in 12 višjih gimnazijcev, kar je bilo najvišje stanje. Zadnje leto kmetijskih predavanj je profesor Konšek imel v prvem semestru 27 in v drugem semestru 22 učencev.⁴⁷

Predavanja na kmetijski stolici filozofskega učilišča in pozneje na višji gimnaziji niso imela namena, vzgajati kmetijske strokovnjake, temveč le dajati znanje o osnovnih pojmi kmetijstva študentom, ki so nameravali ukvarjati se tudi s kmetijstvom poleg opravljanja drugega poklica. V bivši avstrij-

ski monarhiji je za popolni višji študij kmetijstva prihajalo v poštev le kmetijsko učilišče v Magyar Ováru (Ungarisch Altenburg), ki ga je l. 1818 ustanovil vojvoda Albert von Sachsen-Teschen, lastnik velike domene v Ováru, in ki je bilo l. 1850 preosnovano v državni zavod.⁴⁸ Srednje in nižje kmetijske šole so pričele nastajati šele v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja. Kmetijska stolica je nudila kmetijski pouk sicer v skromnem obsegu, toda pri oceni koristi tega pouka je treba vzeti v poštev, da se je kmetijstvo šele razvijalo v znanost in da raven kmetijskega pouka tudi drugje ni bila dosti višja. Za razvoj in napredek kmetijstva v deželi pa je korist pouka bila verjetno večja, kot pa bi ustrezalo njegovemu omejenemu okviru. Seznanjeni z načeli umnega kmetijstva so mnogi bivši slušatelji pridobljeno znanje uporabljali kot praktični kmetovalci. S svojimi vzgledi in vplivom so dosegli, da se je naprednejše kmetijstvo razširilo tudi med manj izobraženimi kmetovalci. Končno je Kmetijska družba imela v podeželskih duhovnikih, ki so kot teologi bili glavni obiskovalci kmetijskih predavanj, svoje najboljše sodelavce pri prizadevanjih za umnejše kmetijstvo. Potem ko je kmetijstvo kot neobvezen predmet na gimnaziji odpadlo, so bila uvedena kmetijska predavanja za teologe v semenišču. L. 1883 je taka predavanja, po dve uri tedensko s praktičnimi vajami na poljanski pristavi Kmetijske družbe, imel potovalni učitelj Ernest Kramer.⁴⁹

V.

Pomen kmetijske stolice ni bil omejen le na ožji ali širši krog obiskovalcev predavanj in praktičnih vaj. Profesorji kmetijstva so s svojim delom, zlasti pa s sodelovanjem pri Kmetijski družbi, odločilno posegali v razvoj našega kmetijstva. Bili so pri nas prvi in edini strokovnjaki, ki so imeli nalogo, da se poklicno ukvarjajo s kmetijstvom in to ne le praktično, temveč tudi teoretično. Imeli so za svoje delovanje zelo obširno področje, razumljivo pa je, da so se na tem področju po svojih osebnih sposobnostih, nagnjenjih in iniciativnosti različno uveljavljali.

Ko je Werner kot prvi profesor zasedel ljubljansko kmetijsko stolico, so šele tekle priprave za obnovitev kranjske Kmetijske družbe. Werner je pri tem sodeloval; v letih 1816/17 je bil družbin kancler.⁵⁰ Takrat seveda še niso bili dani pogoji za obširnejše delovanje v okviru družbe, Wernerjevo delo je bilo osredotočeno na organizacijo nove učne stolice. Najbrž je bilo tudi njegovo neznanje slovenščine razlog, da se ni bolj uveljavil.

Delovanje profesorja Vesta je bilo mnogostransko zlasti na področju praktičnega kmetijstva. Njegovo posestvo Šentpeter pri Stražišču je bilo vzorno obdelano; ukvarjal se je posebno s sadjarstvom in uvedel številne tuje sorte žlahtnega sadja. Vest je imel v Gradcu brata Lovrenca, profesorja botanike in kemije na »Joanneumu«; z njegovim posredovanjem je dobival cepiče iz graške drevesnice, kjer so gojili iz Francije in Anglije prineseno sadno drevje. V svojem sadovnjaku je l. 1825 gojil 46 sort jablan, 51 sort hrušk, več sort češenj, višenj in sliv. Med jablanami je bilo 14 raznih sort renet, peping in druge vrste, ki so bile pri nas prej neznanne. Iz svoje drevesnice je dajal cepiče drugim sadjarjem, deloma celo zastonj, in je tako pripomogel k širjenju žlahtnih sadnih sort. Vest je propagiral ustanavljanje šolskih drevesnic in jim obljubljal brezplačno pomoč s cepiči in izražal pripravljenost, da delo v takih drevesnicah nadzoruje.⁵¹ Ureditel drevesnice Kmetijske družbe na Poljanah je bila njegovo delo; v tej drevesnici je učil svoje učence ter prirejal posebne sadjarske tečaje za učitelje. Za pratiko je spisal kratek poljuden pouk o sadjereji.⁵²

Anali Kmetijske družbe vsebujejo več njegovih poročil na družbinih občnih zborih. L. 1822 je poročal o ležiščih sadre (mavca) med Jesenicami in Dovjem ter o uporabi sadre za gnojenje polja. Ukvarjal se je tudi z vprašanjem Ljubljanskega barja in načini kultiviranja osušenih zemljišč. Kot oskrbnik poskusne pristave na Poljanah je gojil številne vrste krompirja, da bi se ugotovila za naše razmere najugodnejša sorta.

Delo profesorja Hlubeka je bilo predvsem teoretičnega značaja. Sicer se je tudi Hlubek ukvarjal s praktičnimi poskusi, n. pr. s pridobivanjem sladkorja iz sladkorne pese (to je bilo v času, ko proizvodni postopek še ni bil dognan) in pridobivanjem sirupa iz krompirja, s svilorejo, z raznimi vrstami lanu, konoplje, raznih tujih krmskih rastlin, inkarnatke itd. Naših pogojev za posamezne kulture pri tem ni vedno pravilno ocenjeval. Na njegov predlog je Kmetijska družba dala urediti na Poljanah trtnico, ki seveda ni mogla uspevati. Za naše kmetijstvo je to njegovo delo imelo povečini le teoretičen pomen. Plodovit je bil Hlubek kot pisec kmetijske strokovne in gospodarske literature.⁵³ Le malo tega, kar je napisal, je bilo poljudno pisanje, namenjeno preprostemu kmetovalcu; največkrat se je s svojimi spisi obračal na kmetijske strokovnjake in razumnike, ki so se ukvarjali s kmetijskimi vprašanji. V slovenskem prevodu so izšla le njegova navodila o sviloreji in gojenju murv.

Kot član odbora Kmetijske družbe in oskrbnik njene poskusne pristave je bil Hlubek zelo delaven. V analih tistih let so številna njegova poročila. Na občnem zboru l. 1836 je poročal o škotskih mlatilnicah in obravnaval vprašanje njihove rentabilite. Na istem občnem zboru je predaval o načinih krmljenja živine in o njenem pitanju. Izvršil je za nekatere kraje analizo zemlje ter opravljaj meteorološka opazovanja.⁵⁴

Hlubekovi strokovni spisi so sedaj seveda zastareli; pa taka je usoda tudi pomembnejših znanstvenikov. Toda Hlubek je v mnogih svojih spisih obravnaval tedanje stanje našega kmetijstva in njegove gospodarske razmere. Opis kmetijstva na Štajerskem, ki zajema tudi naš del dežele, je objavljen.⁵⁵ Njegov statistični in topografski opis kmetijskih, industrijskih in trgovskih razmer na Kranjskem, ki ga je izdelal po nalogu gubernija, potem ko je v letih 1835–1838 štirikrat prepotoval deželo, je ostal rokopis, ki je žal izgubljen. Elaborat je bil zelo obširen, obsegal je 197 pol besedila in 212 pol tabel.⁵⁶ Nekatero podatke, n. pr. o prebivalstvu in kmetijski proizvodnji, je Hlubek objavil, nekaj so objavili poznejši pisci, vendar je bilo brez dvoma mnogo gradiva še neuporabljeneza in neznanega.⁵⁷ Zato moramo izgubo tega elaborata tembolj obžalovati.

Dr. Anton Schubert je največ zanimanja pokazal za kulturo lanu. Kmetijska družba se je v tistih časih trudila, da bi se ta kultura na Kranjskem razširila in izboljšala. Verjetno je bil pri tem Schubertov vpliv. Trajnega uspeha ta akcija ni imela. Občni zbor l. 1843 je sklenil, da bo družba izdala v slovenščini Schubertovo brošuro o gojenju lana in pripravljanju prediva, vendar taka brošura ni izšla. Na istem občnem zboru je Schubert predaval o osuševanju in namakanju travnikov ter gnojenju z južnoameriškim gvanom (ptičjim gnojem), katerega so takrat v evropskem kmetijstvu zelo propagirali. Grajal je spreminjanje razdeljenih gmajn v njive, ker je hotel, da bi se ta zemljišča preuredila v travnike in tako povečala krmska podlaga za živinorejo.⁵⁸ Kot oskrbnik družbine pristave je l. 1845 na pobudo odbora napravil načrt za preureditev in predvidel za to stroške v znesku 400 gld. Odboru so se zdeli stroški previsoki, zahvalil se je Schubertu za dotedanje delo in poveril oskrbništvu dr. Orlu.⁵⁹ Zdi se, da je njegovo sodelovanje pri družbi tedaj prenehalo.

Poznejši predavatelji kmetijstva so opravljali ta posel le kot svoj postranski poklic. V kmetijstvu se niso ne teoretično in ne praktično uveljavljali v taki meri, da bi se ohranili pomembnejši sledovi njihovega dela.

1. Annalen der kaiserl. königl. Landwirthschafts-Gesellschaft in Laibach. Jahrgang 1822 und 1823. Ljubljana 1870, str. 8. — 2. DAS, Deželno glavarstvo, fasc. Rubr. Agriculturs Sachen Lit. L Num. 1 Volum. 1. — 3. H. Zörner und F. Aereboc, Landwirthschaftliches Unterrichtswesen in Deutschland. Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Vierte Auflage. Sechster Band. Jena 1925, str. 196 sl. — 4. Glej op. 2. — 5. Janez Krst. Pogrietschnig. SBL (Slovenski biografski leksikon) II, str. 414. — 5a DAS Deželno glavarstvo, Rubr. Publ. polit. Lit. S Num. 19 Vol. 2. Na ta spis me je opozoril in mi dal na razpolago svoje izpisne prof. dr. Vlado Schmidt, za kar se mu na tem mestu zahvaljujem. — 6. Glej op. 2. — Annalen... Jg. 1822 und 1823, str. 11. — 7. Glej op. 2. — 8. Glej op. 2. — 9. Annalen... Jg. 1822 und 1823, str. 15. — Dr. Janez Bleiweis, Zgodovina ces. kralj. krajske kmetijske družbe s statističnim popisom kmetijstva na Kranjskem. Ljubljana 1855, str. 3 sl. ter istega pisca Zgodovinske črtice važnejšega delovanja c. k. kmetijske družbe na Kranjskem od pričetka njenega v letu 1767. do konca leta 1867. Ljubljana 1867, str. 15. — 10. Dr. Viktor Funk, Landwirthschaftsgeschichte. Zweite Auflage. Berlin 1910, str. 57. — 11. MALJ., Klasična gimnazija fasc. 35, Ga VII/6. — Ergänzungs-Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz-Gesetze und Verordnungen. Erster Theil. Ljubljana 1855, str. 87–92. — 12. MALJ., Klasična gimnazija fasc. 35, Ga VII/6. — 13. DAS, Gubernijski arhiv fasc. 531, št. 15934/1814. — 14. DAS, Gubernijski arhiv fasc. 656, št. 6155/1815. — 15. Glej op. 14 in DAS, Arhiv Kmetijske družbe fasc. L/3 (1825–1875). — 16. Glej op. 14. — 17. DAS, Gub. arhiv. fasc. 707, št. 11.022/1816 in 775, št. 14.714/1816. — 18. DAS, Gub. arhiv fasc. 3498, reg. št. 57. Rojstni podatki Vesta fasc. 3508, reg. št. 4. — 19. DAS, Gub. arhiv fasc. 3502, reg. št. 9. — 20. DAS, Gub. arhiv. fasc. 3512, reg. št. 32. — 21. DAS, Gub. arhiv fasc. 3506, reg. št. 9. — 22. Glej op. 20. — 23. DAS, Gub. arhiv fasc. 3516, reg. št. 82. — 24. DAS, Gub. arhiv fasc. 3520, reg. št. 50. — 25. DAS, Gub. arhiv fasc. 3524, reg. št. 76. — 26. DAS, Gub. arhiv fasc. 3528, reg. št. 36. — 27. DAS, Gub. arhiv fasc. 3541, reg. št. 21. — 28. Glej op. 27 ter fasc. 3548, reg. št. 43. — 29. DAS, Gub. arhiv fasc. 3557, reg. št. 35; fasc. 3560, reg. št. 25. — 30. Programm des kaiserl. königl. academischen Gymnasiums zu Laibach für das Jahr 1851. Ljubljana 1851, str. 18 in 19. — 31. DAS, Arhiv Kmetijske družbe fasc. L/3 (1825–1875). Annalen... Jg. 1849, str. 5 sl. — Orel Jožef, SBL II, str. 228 sl. — 32. Oznanilo kmetijske šole v Ljubljani. Novice 24. I. 1849, str. 15. — 33. Jahresbericht des k. k. Gymnasiums in Laibach, Ljubljana 1850, ter naslednja gimnazijska poročila do l. 1881. — 34. Ergänzungs-Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz-Gesetze und Verordnungen. Erster Theil. Ljubljana 1855, str. 88. sl. — 35. Verzeichnis der öffentlichen Vorlesungen am k. k. Lyzeum zu Laibach im Schuljahre 1817 in seznamu naslednjih let do leta 1848 ter ginnazijska poročila, navedena v op. 33. — 36. Glej op. 34, str. 92. — 37. Glej op. 27. — 38. Ordnung der öffentlichen Vorlesungen am k. k. Lyzeum zu Laibach im Schuljahre 1848, str. 7. — 39. Glej op. 33, n. pr. poročilo za l. 1877. — 40. DAS, Arhiv Kmetijske družbe fasc. L/3 (1825–1875). — 41. DAS, Gub. arhiv fasc. 3498, reg. št. 57. — 42. Annalen... Jg. 1850. Ljubljana 1858, str. 55. — 43. Glej op. 34, str. 90. — 44. DAS, Gub. arhiv fasc. 3498, reg. št. 57 in Arhiv Kmetijske družbe fasc. L/3. — Annalen... Jg. 1850, str. 57. — 45. DAS, Arhiv Kmetijske družbe fasc. L/3. — 46. Novice 1849, str. 29, 41 in 118. — 47. Gimnazijska poročila od 1853–1881. — 48. Friedrich R. v. Zimmerauer, Der land- und forstwirtschaftliche Unterricht. Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848–1898. Vierter Band. Wien 1899, str. 487–535. — 49. DAS, Arhiv Kmetijske družbe fasc. A/5 (1850–1890). — 50. Dr. J. Bleiweis, Zgodovina ces. kralj. krajske kmetijske družbe. Ljubljana 1855, str. 16. — 51. DAS, Arhiv Kmetijske družbe fasc. 0/1, R/6. — 52. Annalen... Jg. 1822 und 1823, str. 40 in 56; Jg. 1828, II. Hälfte 1829, str. 34. — 53. SBL I, str. 324 sl. — 54. Annalen... II. Abtheilung, I. Heft. Ljubljana 1837; II. Heft. Ljubljana 1839. — 55. Dr. F. X. Hlubek, Die Landwirthschaft des Herzogthumes Steiermark, Graz 1846, in Ein treues Bild des Herzogthumes Steiermark, Graz 1860. — 56. DAS, Gubernijski arhiv fasc. 31(1839/40), reg. št. 8, spis 33.250/1840. Del Hlubekovega elaborata je bil med obema vojnoma vezan shranjen v registraturi Slovenske kmetijske družbe (Kmetovalec 1920, str. 19); l. 1938 ga je uporabljal še dr. Joža Rus za svoj članek o dolenskem vinstvu (Dolenjsko. Ljubljana 1938, str. 172). Moja prizadevanja, da bi ga našel, so ostala brez uspeha. — 57. Fr. X. Hlubek, Zur Statistik von Krain und Kärnten. Carniolia III(1840/41), št. 39, 40, 51, 52, 53 in Die Bewohner von Krain, Carniolia V(1842/43), št. 84–91. Hlubekovo poročilo so črpali: Pirc, Donešek k zgodovinskemu razvoju živinoreje v bivši Kranjski. Kmetovalec 1920, str. 19, pisec članka Izvleček iz statistike iz l. 1836. Slovenski čebelar 1919, str. 162, ter dr. Joža Rus, Dolenjsko vinstvo pred 100 leti, Dolenjsko, Ljubljana 1938, str. 172 sl. — 58. Annalen... Jg. 1842, II. Abtheilung, V. Heft. — 59. Annalen... Jg. 1844, 1845.

IZ ZGODOVINE POSTOJSKE JAME

ROMAN SAVNIK

(Nadaljevanje)

II.

Ko se je proti koncu štiridesetih let prejšnjega stoletja vnela živahna razprava, kod naj steče železniška proga med Ljubljano in Trstom, se je začelo ne le na Slovenskem, temveč tudi na Dunaju širše zanimanje za naš Kras in posebej za Postojnsko jamo. V tisti dobi, ko je bilo naše kraško podzemlje domala neraziskano, je stavil dr. Kristijan Avgust Voigt, profesor anatomije na Dunaju, ki je deloval malo prej na liceju v Ljubljani, značilen predlog, da naj bi železno cesto po Notranjskem in Tržaškem Krasu speljali na treh odsekih kar skozi vodne jame, ki se ji odpirajo same po sebi kot naravni predori: med Vrhniko in Planinskim poljem ob podzemeljski Unici, med vhomom v Planinsko jamo in vhomom v Postojnsko jamo ob podzemeljski Pivki, od Škocjana pri Divači, kjer izginja v podzemlje Notranjska Reka, pa čim dlje ob njej proti Trstu. Svoj predlog je l. 1849 utemeljeval v daljšem članku, ki mu je dodal posebno situacijsko karto.¹

Četudi bi se izkazalo, pravi Voigt, da njegov načrt ni izvedljiv, bi prinesle za to potrebne raziskave vodnih jam vendarle velike gospodarske koristi. Saj bi bilo treba po njegovem mnenju ponekod v podzemlju le razširiti ali razstreliti ozke preduhe, ki zavirajo odtekanje voda, pa bi prenehale škodljive obdobjne poplave na Planinskem polju, na Ljubljanskem barju in morda tudi na Cerkljskem polju, ki pripada verjetno istemu vodnemu sistemu. Zato naproša vse, ki kaj več vedo o podzemeljskem toku kraške Ljubljani in Notranjske Reke, da to nemudoma objavijo. Tako bi se pospešila graditev železnice skozi jamske prostore, ki jih je v tisočletjih izdelala voda, a vanje doslej še ni stopila človeška noga.

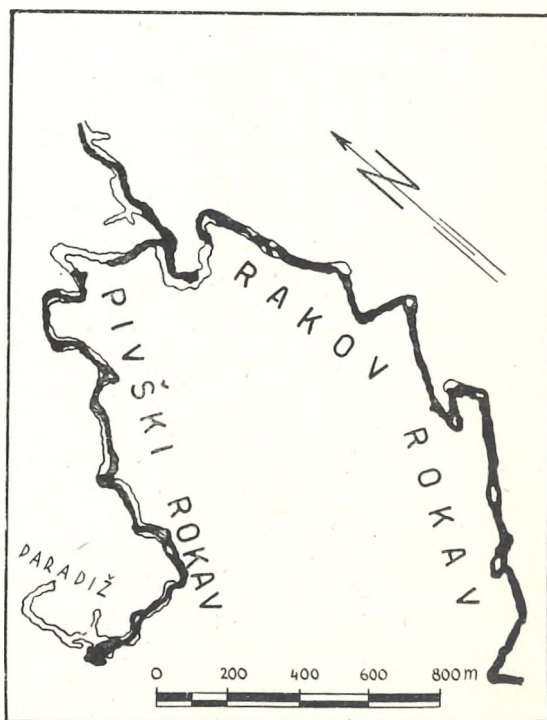
Voigtovemu pozivu se je prvi odzval Anton Urbas,² ki je bil takrat kaplan v Sostrem pri Ljubljani. Urbas se je rodil l. 1820 v Idriji in je l. 1899 umrl v Ljubljani. Kot spreten publicist se je oglašal s prispevki cerkvenozgodovinske in prirodoslovne vsebine; ko je bil l. 1848 v Planini kaplan, pa si je pridobil ime odličnega jamoslovca. Jeseni tega leta je organiziral z domačini prvo pomembnejšo odpravo v Planinsko jamo, vrh tega pa je prvi raziskoval tudi druge jame na kraju Planinskega polja.

Urbasova odprava je dosegla v Planinski jami sotočje Pivke in Raka, nato pa je prodrla v oba vodna rova več sto metrov daleč. V Pivškem rokavu je trčila na množico človeških ribic in je Planinska jama hitro za-

slovela kot njihovo najizdatnejše dotlej znano bivališče na svetu.

Prijatelji prirodoslovnih ved v Ljubljani, ki so se tisti čas večkrat na mesec sestajali na strokovne pomenke, so 5. oktobra 1849 po daljši izmenjavi misli Voigtov predlog, da bi se zgradila železniška proga skozi naše vodne jame, zavrnili kot nerealen. Ugotovili so namreč, da Voigt podzemeljskih vodnih poti ne pozna, saj vre voda na Vrhniki skozi spodnje nevidne odprtine, medtem ko izginja Unica na kraju Planinskega polja Pod stenami v nedostopne požiralnike. Tako nedostopno podzemlje pa je pri nas tudi marsikje drugje, n. pr. V malnih na kraju Planinskega polja, kjer izvira Malenščica, pri Idriji, kjer se napaja z vodo Divje jezero iz nedostopnega sifona na njegovem dnu, in na Vipavskem, kjer vre Vipava iz nedostopnih lukenj.³ Ni dvoma, da je imel na tem sestanku prijateljev prirodoslovnih ved prvo besedo muzejski kustos Henrik Freyer, ki je veljal takrat za najboljšega poznavalca našega kraškega podzemlja.

Voigt je s svojim člankom opozoril na naš Kras tudi znanstvene kroge na Dunaju, da so se odločili za široko zasnovano raziskovanje njegovega podzemlja. Naporno in često

Prvi načrt Planinske jame iz l. 1850 (po I. Rudolfu)

tvegano raziskovanje zlasti v nevarnih in dotlej neznanih vodnih jamah, ki je trajalo s presledki od 1850—1853, je bilo poverjeno geografu Adolfu Schmidlu, ki se je dotlej izven svoje stroke udeleževal kot napreden časnikar. Bil je po rodu Nemec iz Kinžvarta na Češkem. Na Slovenskem se je prvič uveljavil kot jamoslovec. Kasneje je raziskoval tudi kraško podzemlje na Madžarskem. Umrli je 1863 v Budimpešti.

Schmidlovo delo na našem Krasu je denarno podprl Geološki zavod na Dunaju, del stroškov pa so prevzeli krajevni činitelji: za raziskovanje postojnskega jamskega sistema Jamska komisija v Postojni, za raziskovanje jam na Tržaškem, od česar so si obetali zadovoljivo rešitev oskrbe Trsta s pitno vodo, pa tržaška občina.

Ministrstvo za poljedelstvo na Dunaju je Schmidlu dodelilo kot stalnega sodelavca rudniškega praktikanta v Idriji Ivana Rudolfa, kot tehnično pomožno osebo pa več idrijskih rudarjev. Izdatno so mu pomagali tudi domačini na Krasu, zlasti kot vodniki po jamah. Ti so mu posredovali tudi domača imena krajev in jam, ki si jih je Schmidl skrbno zapisoval. Zato se vsa njegova dela, posebno še temeljno delo o jamah na Notranjskem,⁴ ki ga je izdala Dunajska akademija znanosti, znatno ločijo od domala vseh kasnejših spisov tujcev, ki so jih izdali o naših krajih. Schmidl je napisal tudi serijo tehtnih člankov o zanimivih doživljajih in srečanjih pri nas. Članke, ki imajo neprecenljivo dokumentarično vrednost, je v celoti ponatisnila Laibacher Zeitung.⁵

Schmidl je s svojim spisom o našem kraškem podzemlju ustvaril temelje jamoslovne vede v svetovnem merilu. Ugotovili pa smo, da je njegovo delo plod napornih prizadevanj, kjer so tehtno sodelovali tudi Slovenci. Predvsem ne smemo prezreti Schmidlovega stalnega spremljevalca Ivana Rudolfa, ki je izdeloval načrte jam in podzemeljskih vod-

nih tokov ter se je navadno z našimi rudarji in drugimi delavci prvi podajal v neznano podzemlje.

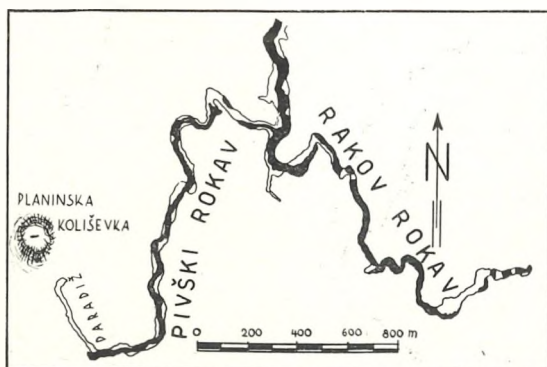
O življenju Rudolfa, ki ga hkrati s Schmidlom z velikim priznanjem omenja jamoslovno slovstvo različnih narodov, smo še vedno malo poučeni.⁶ Rodil se je 9. maja 1821 v Lomeh pri Črnem vrhu nad Idrijo. Obiskoval je gimnazijo v Gorici hkrati z nekoliko starejšim rojakom Matejem Cigaletom, s katerim je bil v bližnjem sorodstvu. Nato je študiral montanistiko. L. 1847 je nastopil službo pripravnika — inženirja pri idrijskem rudniku. L. 1854 je odšel v Rabelj na Koroško, kjer je bil l. 1865 še izpričano zaposlen kot nadzornik v ondotni topilnici. O njegovem kasnejšem življenju ne vemo dolej ničesar.

L. 1849 sta bila Schmidl in Rudolf prvič v Planini in Postojni. Ker pa so bile takrat zaradi daljšega deževja vode zelo visoke, sta se omejila le na ogled kraškega površja. Dne 10. avgusta 1850 sta se za dalj časa nastanila v Planini. Tu sta mu šla na roko predvsem upravnik pošte Aleksander Vilhar, ki je bil takrat planinski župan, in mlinar Josip Obreza, ki jima je dal na voljo svojega hlapca Jurija Jovka.

Schmidl-Rudolfova odprava je prodrla v Planinski jami po rokavu podzemeljske Pivke do izvirnega sifona, nato je raziskala tudi najbolj odmaknjeni del jame Paradiž, ki je bogato zasigan. Schmidl je prvi spoznal, da je nadaljevanje tega rokava zatrpal ogromen podor, ko se je zrušil strop nad obsežno podzemeljsko dvorano. Na tem mestu je sedaj nad 40 m globoka Planinska koliševka na Mačkovcu tik ceste Planina—Postojna.

Mnogo težavnejše je bilo prodiranje po Rakovem rokavu navzgor. Tu odprava ni dosegla izvirnega sifona, vendar je prodrla precej dlje kot je to možno sedaj. Kasnejša raziskovanja Rakovega rokava so prinesla sicer še mnogo važnih in neslutnih odkritij, vendar je ta del Planinske jame še vedno pomanjkljivo znan.^{6a}

Raziskovanje Planinske jame so spremljali domačini z velikim zanimanjem. Na pobudo župana Vilharja so priredili 2. septembra 1850 v jami veliko slovesnost. V ta namen so nadelali zložno pot skoraj do sotočja Pivke in Raka. Ta dan so jamo razsvetlili s svečami in bengaličnim ognjem. Po ogledu vhodnega dela jame, ki se ga je udeležilo kakih 60 ljudi od blizu od daleč, je bila zunaj pred vhodom ljudska veselica. Med povabljenici je bil prirodoslovec Ferdinand Schmidt iz Ljubljane, po naključju pa se je udeležil prireditve zgodovinar Peter Hitzinger, župnik v

Poslednji načrt Planinske jame iz l. 1950 (po I. Michlerju)

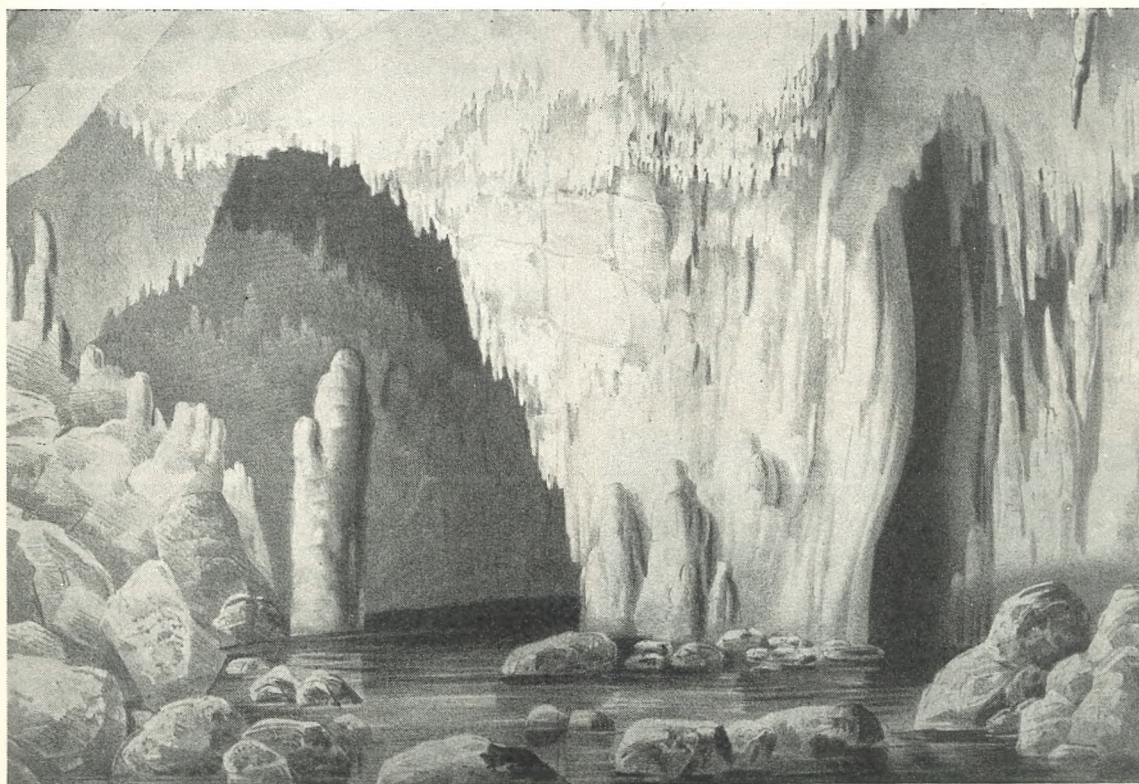
Podlpi, ki ga je takrat zanesla pot tod mimo. Slovesnost je obširno popisal v Novicah.⁷ Iz Novic tudi izvemo,⁸ da so Schmidla v Planini obiskale razne ugledne osebe iz Ljubljane, med njimi muzejski kustos Henrik Freyer, pesnik Miha Kastelic, pa tudi kaplan Anton Urbas iz Sostrega. Žal je misel na turistično ureditev Planinske jame za dobrih 100 let zaspala. Šele nesluten razmah našega kraškega turizma je dal pobudo, da se je l. 1959 ustanovilo v Planini turistično društvo in da se je Zavod Postojnske jame lotil elektrifikacije Planinske jame, za sedaj vsaj do sotočja.

Po Schmidlovem naročilu je postojnski mizar Franc Mikula izdelal dva lesena čolna in drugo opremo za raziskovanje podzemeljske Pivke pri Postojni. V njih je dosegla odprava prvo sifonsko zaporo, ki je okoli 700 m daleč od Velike dvorane za vhomom v Postojnsko jamo. Zatem je Schmidl raziskal glavnilno Črne jame in si še oglelal veličastni navpični vhom v 60 m globoko Pivko jamo, kamor ga je vodil 74-letni nestor prvih postojnskih jamskih vodnikov Franc Šibenik. Jamo pa so raziskali šele 3 leta kasneje. Zaslugo za to ima predvsem mizar Mikula, ki se je kljub priletnosti po vrvi spustil na dno Pivke jame, kjer je sestavil

čoln. Pri tej odpravi so sodelovali tudi stari Šibenik, njegov sin Franc, ki ga je bil medtem nasledil v jamski službi, in sin graščaka iz bližnjega Orehka Ludvik Dolenc, s katerim se je bil Schmidl spoprijateljil, ko je z njim raziskoval ondotno Žegnano jamo. Upanje, da prodro iz Pivke jame ob podzemeljski Pivki v Postojnsko jamo, je bilo seveda jalovo, saj jim je kmalu že prvi sifon zaprl nadaljnjo pot. Ob toku podzemeljske Pivke navzdol je Schmidl dosegel bližnji požiralni sifon, ki je še danes nepremagan.

Schmidl pa se v Postojnski jami ni zanimal le za skrivnostno pot podzemeljske Pivke, temveč tudi za druge probleme. V njej je vestno opazoval in beležil vremenske razmere; da prouči akustičnost Plesne dvorane in še nekaterih drugih večjih prostorov, je najel postojnske godbenike, da so mu igrali v podzemlju. Godbo je vodil kapelnik France Vencajz, ki je bil takrat učitelj v Postojni.

Poleti je Schmidl vodil po Postojnski jami več tujih znanstvenikov prirodoslovcev. Med njimi so bili Alojz Pokorny, Rudolf Schiner in Wilhelm Zippe. Vsi trije so prispevali za njegovo temeljno delo o jamah na Notranjskem članke o naši podzemeljski favni in flori. Schmidl je naslikal tudi vrsto detaj-

Detajl iz Pivke jame po A. Schmidlu

lov v Postojnski jami, ki jih je hkrati z Rudolfovimi jamskimi načrti objavil v dodatni publikaciji k tej knjigi. Ker je stari Hohenwartov Vodnik po Postojnski jami že domala pošel in je bil razen tega zelo drag, se je sam lotil tudi spisovanja praktičnega vodnika, v katerem pa je zajel poleg Postojnske jame tudi še druge bližnje, ogleda vredne kraške jame. Da bi bil čim bolj brez napak, je poslal krtačne korekturne odtise Jamski komisiji v Postojno. Vodnik je doživel dve nemški in eno francosko izdajo. Prvotna namera, da bi izšel tudi v angleškem in italijanskem prevodu, pa se ni uresničila.

Schmidl se je zelo navduševal nad takratnim obiskom Postojnske jame. Samo v času med 7. majem in 10. septembrom 1853, piše, je imela jama 611 posamičnih ali skupinskih obiskov, to je skupaj najmanj 800 gostov. Med njimi so našli kar 66 Angležev in 22 Američanov. Kako bo turizem šele narastel, ko bo mimo stekla železna cesta! Bilo bi zares nepojmljivo, če bo Postojna tudi potem le prehodna postaja številnih potnikov, ki bodo hoteli videti le Postojnsko jamo. Saj tu je vendar še toliko kraških lepot in so te tako blizu skupaj, kot sicer nikjer na svetu! Črna jama, Pivka jama, Predjama z Jamskim gradom in podzemljem, ki se razporeja v več nadstropjih, Planinska jama, Rakov Škocjan z Velikim in Malim naravnim mostom, bližnje Cerkniško jezero, — za ogled vsega tega je vendar potreben poseben in daljši postanek v Postojni. Že sama Žegnana jama pri Orehku, pravi Schmidl, bi bila drugod dragocena turistična privlačnost, tu pa seveda zbledi ob toliko drugih kraških biserih. Izdatki za turizem se torej v Postojni bogato izplačajo.

Zato se je Schmidl čudil, da v Postojnski jami ni na razpolago jezdnih živali, saj bi se gotovo vsak gost ob vračanju iz nje rad zaupal osliču ali poniju, da pojaše na njem.

Slika iz Costovega Vodnika po Postojnski jami iz l. 1865

To bi bil obenem nov vir dohodkov. Tako pa gre večina ljudi samo do zavese in se od tod trudna vrača, ne da bi videla najlepše, Kalvarijo.

Po posvetovanju z nekaterimi fiziki na Dunaju je Schmidl priporočal Jamski komisiji, naj bi Postojnsko jamo kdaj razsvetlili s hidooksigenijevo plinsko lučjo, ki jo je bil l. 1826 iznašel Drummond. Ker je dajala tako močan sij, da je bila navadna pisava čitljiva še na razdaljo 90 m, so jo uporabljali na svetilnikih za signale, pa tudi za razsvetljavo trgov, cest in v gledališčih. Ker bi stala poraba plina, če bi gorel 24 ur, komaj tri do štiri forinte, bi lahko en sam dan kril vse stroške nabave, saj bi časopisni novice, da bo Postojnsko jamo kako nedeljo osvetljevala drummondska luč, prisluhnili ljudje daleč naokoli. Jamska komisija je ta predlog odobrila, zaradi neznanih težav pa ga ni izvršila.

Schmidl je torej s svojimi pobudami gledal daleč v prihodnost, saj se šele sedaj resno prizadevamo, da bi ogromno naraščajočo reko turistov v Postojni čim dlje zadržali in jo usmerili razen v Postojnsko jamo prav v vse tiste mikavne postojanke, ki jih je imel ta pomembni raziskovalec in propagator našega Krasa pred očmi že pred dobrim stoletjem.

Burni dogodki, ki so zajeli avstrijske dežele l. 1848 in l. 1849, so začasno zavrli obisk Postojnske jame in hkrati dvignili delež pripadnikov vojske, ki je bila takrat često na poti skozi naše kraje. Še l. 1850 je bilo med 1695 obiskovalci jame kar 627 vojaških oseb. Razen tega so se v tem času množili težji prekrški jamskih uslužbencev. Blagajnik je neredno oddajal denar od vstopnin; jamski vodniki so na lastno roko lomili kapnike in jih prodajali ter se večkrat okoriščali tudi s prodajo človeških ribic. Zaradi takih prestopkov je jamska uprava posegla po strogih ukrepih. Odslovlila je več nameščencev in upoštevala pri reševanju prošenj kandidatov za stalno službo v prvi vrsti njihovo moralno obnašanje. L. 1851 je naročila jamskim vodnikom, da smejo poslej spremljati goste le po poti na Kalvarijo in nazaj, nikakor pa jih voditi v stranske rove že iz varnostnih razlogov. Zbiranje kapnikov v jami za prodajo je zelo omejila. Da bi učinkovito odpomogla pritožbam gostov proti jamskim vodnikom, ki so kdaj od njih nesramno izsiljevali denar, je uvedla 12. septembra 1852 za vso služinčad v jami enotno obleko, opremljeno s številkami. Bila je podobna tedanjemu kroju rudarjev.

V petdesetih letih prejšnjega stoletja so bistveno izboljšali turistično pot po Postojni-

ski jami. L. 1852 je napravil postojnski tesar Andrej Čelan nov lesen most čez Pivko v Veliki dvorani. Isti čas so pod vodstvom domačega inženirja Pavla *Eunikeja* od tod uredili udobnejšo pot navzgor in boljši dohod v Plesno dvorano, nakar so l. 1857 z razširitvijo naravnega rova in prebojem vmesnih sten turizmu odprli tako imenovano Malo jamo. Poskrbeli so tudi za večjo udobnost gostov in učinkovitejše nadzorstvo ob binokošnih prireditvah v jami. Že l. 1851 so dobili ta dan jamski vodniki in svetilničarji 23 pomočnikov in 7 varuhov jame; blagajniku so dodelili tri nadzornike; za red in varnost pred jamo in v njej pa je skrbela razen orožnikov še vojaška straža pod poljelstvom korporala.

Da bi krili izdatke, ki so bili potrebni za te novotarije, so l. 1852 povišali vstopnino od 24 na 30 krajcarjev za osebo. Plačevali so jo vsi civilisti, tudi otroci, ki so imeli dotelej 50% popust. Le vojaške osebe so tudi poslej plačevale le polovično vstopnino. Prost vstop je imela le služinčad, ki je spremljala goste, prav tako uradništvo postojnskega okrožja. Dejanski izdatki za ogled jame pa so bili seveda mnogo večji, kajti za vodstvo po njej in za porabo olja je prejel od gostov vsak jamski vodnik in prav tako tudi svetilničar 30 krajcarjev.

Novo pomembno obdobje v zgodovini Postojnske jame se je začelo l. 1857, ko je stekla iz Ljubljane skozi Postojno železnica proti Trstu. Primeren svečan uvod v ta dogodek je bil obisk avstrijskega cesarja Franca Jožefa in njegove žene cesarice Elizabete 11. marca v Postojnski jami, ki ga je obširno popisal Etbin Henrik *Costa*.¹⁰ Za to priložnost je naročila Jamska komisija pri tapetniku Vincencu Filigramu v Ljubljani tri nosila za cesarski dvor. Prvo, vse v žamet, je bilo za cesarico, drugi dve pa za njeni dvorni dami. Poslej so bila nosila na voljo petičnim gostom. Plačilo za nosilo in dva spremljajoča svetilničarja je znašalo 6 goldinarjev in 30 krajcarjev. V njih so prenašali jamski sluge v naslednjih tridesetih letih marsikatero kronano glavo in drugo gospodo modre krvi. V letih 1862—72 se je poslužilo nosil 234 oseb. Nosila niso več ohranjena in žal tudi njihovi fotografski posnetki niso na razpolago.

Se nikdar ni bila Postojnska jama tako razkošno razsvetljena kot ob tem obisku cesarske dvojice. V njej so namestili nad 12.000 luči, od teh jih je bilo samo na mostu čez Pivko v Veliki dvorani okoli 1500. Osebnih izkaznic za vstop v jamo je prejelo 2.530 povabljenih gostov. Med njimi sta bila Etbin Henrik *Costa* in Gregor Rihar, pod čigar

Zaslužni propagator in zaščitnik Postojnske jame
Anton Globočnik (1825—1922)

taktirko je pevski zbor ljubljanskih bogoslovcev zapel cerkveno pozdravno pesem. Bil je pač čas Bachovega absolutizma, ko sta bila po novem konkordatu habsburški dvor in katoliška cerkev najtesneje povezana. V spomin na ta obisk so imenovali Male jame po Francu Jožefu in Elizabeti, na pobudo grofa Andreja Hohenwarta iz Ljubljane pa so postavili na vzvišenem mestu konec Malih jam, kjer se odcepi pot v Tartar, visok obelisk s primernim nemškimi besedilom. Bil je to že tretji spomenik Habsburžanov v Postojnski jami: prvi v Veliki dvorani je spominjal na obisk cesarja Franca I. leta 1816, drugi, stoječ nekoliko više za njim, pa na prihod takratnega avstrijskega prestolonaslednika Ferdinanda leta 1818 malo dni po najdbi notranjih prostorov Postojnske jame.

Obisk cesarske dvojice je stal jamsko komisijo ogromno denarja. Da bi jamski sklad čim hitreje povečali, so že prvega aprila 1857 povišali vstopnino. Znašala je 40 krajcarjev; kdor si je želel ogledati tudi novo urejene Male jame, je doplačal 15 krajcarjev. Ker so po otvoritvi železniške proge skozi Postojno pričakovali naglo rastoči obisk jame, je bila ta poslej odprta vsak čas, tudi ponoči. Ta vstopnina pa je obveljala komaj poldrugo leto do konca oktobra 1858, ko je stopil v veljavo nov pravilnik. Goste so poslej vodili na Kalvarijo skozi Male jame, nazaj pa po stari jami. Vstopnina je znašala 70 krajcarjev, za vojaške osebe polovica te vsote. Razen tega so plačali gostje vsakemu članu spremstva, ki je moralo šteti najmanj tri osebe, 80 krajcarjev. Tako je odšel gost, ki je šel sam v jamo, najmanj 3 goldinarje in 10 krajcarjev. Če pa je želel, da mu posebej

razsvetlijo Veliko dvorano, Plesno dvorano, Kalvarijo ali še kako drugo mesto v jami, pa so njegovi izdatki še precej narasli.

Dne 29. julija 1857 so odprli železniško progo iz Ljubljane do Trsta. Slovesni dogodek je povezala ljubljanska občina z ogledom Postojnske jame, ki jo je dala razsvetliti na svoje stroške. Povabljeni gostje, ki so se ta dan peljali v slavnostnem vlaku v Trst, so si ogledali jamo ob povratku v Ljubljano. Prevoz od železniške postaje v Postojni do vhoda v jamo je oskrbelo 45 dvovprežnih kočij. Ker jih je premogla vsa Postojna komaj 12, so prihiteli domačinom na pomoč z vozmi in poštnimi konji kočijaži iz Orehka, Razdrtega, Sežane in Ljubljane.

Ker je to leto binkoštna prireditev v jami tako slabo uspela kot menda dotlej še nikoli — zdi se, da so prodali komaj 45 vstopnic — je takratni deželni predsednik na Kranjskem grof Gustav Chorinsky predlagal, da naj bi vsakoletno slavje v jami prenesli na 15. avgust ali na 8. september, ko utegne biti ugodnejše vreme za izlete in je pričakovati večje udeležbe. Jamska komisija predloga ni osvojila, ker je bil binkoštni ponedeljek kot postojnski praznik pri domačinih preveč ukoreninjen. Sicer pa se je tedaj odprla možnost, da se organizirajo v Postojno izletniški vlaki poljubno kadar koli, če je le bilo dovolj prijavljencev. S tem pa je nastala živa potreba po manjšem posebnem Vodniku po Postojnski jami, kar je nehote potisnilo v ozadje zanimanje tujcev tudi za druge bližnje in bolj oddaljene kraške jame, na katere je dotlej opozarjal Schmidl v svojem širše zajetem vodniku. Tak ustrezen vodnik po Postojnski jami je oskrbel E. H. C o s t a, tako da je kar ponatisnil svoj opis jame iz spominske knjige, ki jo je izdal l. 1857. Njegov vodnik je doživel več izdaj, l. 1863 pa tudi prevod v slovenščino.¹¹ Bil je to prvi vodnik po Postojnski jami v našem jeziku. V tej knjižici je bil nov načrt jame, delo postojnskega inženirja Pavla E u n i k e j a. Ta je stari načrt predvsem dopolnil z novo najdenimi deli Postojnske jame pri Malih jamah in v Tartarju, ki jih je sam raziskal. Eunike je med merjenjem sprožil misel, da bi bilo koristno označiti potek Postojnske jame, pa tudi drugih doslej raziskanih jam še zunaj na površju. Tako bi prišli do zanesljivih podatkov o debelini jamskih stropov in sten, ki dele posamezne podzemeljske prostore. Če bi vmesne stene prebili, je menil, bi morda s tem pospešili pretok podzemeljskih voda in bi tako prenehale obdobjne poplave na Planinskem polju in na Ljubljanskem barju.

Vpliv nove železniške proge na rast postojnskega turizma se je prvič vidno poka-

zal l. 1858, ko je bilo v jami 4188 obiskovalcev, to je 60 % več kot prejšnje leto, ko je bil dosežen dotedanji višek obiska. Že l. 1859 pa je prišlo do nenadnega zastoja. Vzrok je bilo avstrijsko vojskovanje v Italiji, ko so morali zaradi prevozov vojaštva in zasedbe vseh razpoložljivih prenočišč v Postojni binkoštno prireditev v jami odpovedati.

V naslednjih dveh letih sta na binkoštno slavje pripeljala v Postojno dva para izletniških vlakov iz Ljubljane in Trsta. Kljub temu je bil celotni obisk jame manj zadovoljiv. L. 1860 je bilo v jami 2408 ljudi, l. 1861 celo le 2096. Da bi se postojnski turizem čimbolj opomogel, je finančno ministrstvo na Dunaju odločilo, da bodo zanaprej plačevali tisti obiskovalci jame, ki se bodo v času poglavitne turistične sezone od binkošti do konca septembra poslužili izletniških vlakov, samo 20 % običajne vstopnine: na binkoštni ponedeljek torej namesto enega goldinarja 20 krajcarjev, druge dni pa namesto 70 le 14 krajcarjev.

Posledice teh izrednih ugodnosti so se hitro pokazale. L. 1863 je imela Postojnska jama rekorden obisk. Na binkoštnem slavju je bilo 1692 zunanjih gostov, od teh 500 Dunajčanov, ki so prispeli s posebnim vlakom. Naslednji izletniški vlaki, ki so vozili z Dunaja, Brucka ob Muri in Trsta, pa so spravili v Postojno 22. junija 1331, 30. junija 1025, 14. avgusta 836 in 9. septembra 915 ljudi. Ker je bilo izven teh skupinskih izletov druge dni v Postojnski jami še 1174 oseb, je l. 1863 doseglo njihovo število domala 8000.

Možnosti za nadaljnji dvig postojnskega turizma pa so še narasle. Osnovo za to je dala l. 1862 dograjena železnica Zidani most — Sisak. Že l. 1863 sprašujejo iz Zagreba Jamsko komisijo, pod kakšnimi pogoji bi razrazsvetlili jamo za 300 oseb. Poslej se redno vsako leto pojavljajo tudi v zagrebških in budimpeštanskih časnikih reklamna vabila na postojnsko binkoštno prireditev.

Naval tujcev v Postojno, ki je obetal še naraščati, je spravljal krajevne činitelje v nemajhno zadrego. Bilo je srečno naključje, da je prišel l. 1863 v Postojno za okrajnega glavarja Anton G l o b o č n i k, ki je s tem postal hkrati predsednik Jamske komisije.

Globočnikova doba, ki je trajala do 1885, ko je ta mož odšel v Ljubljano, je bila za Postojno izredno pomembna. Ker je bil že od mladih let navdušen narodnjak — l. 1848 je bil tajnik dunajske Slovenije in nato eden redkih slovenskih udeležencev prvega vse-slovanskega kongresa v Pragi —, je v postojnskem okraju zelo podpiral naše ljudsko šolstvo in tudi sicer mnogo storil za narodno prebujenje. Razen tega se je nenehno priza-

deval za mednarodni sloves Postojnske jame in ohranitev njenih lepot, pri čemer je često trčil na odpor vplivnih krogov. Za vse te zasluge mu je postojnska občina s posebno diplomom l. 1886 podelila častno občanstvo. Zato je tem bolj nerazumljivo, da se ni po tem prezasluznem možu nikdar poimenovala kaka ulica v Postojni. L. 1912 je Globočnik umrl na Dunaju; pokopali so ga v rodbinski grobnici v Postojni.

Komaj se je Globočnik v Postojni prav zsidral, je bilo treba rešiti vrsto perečih problemov. Ker so se gostje često pritoževali, da v prenatrpanih gostiščih nimajo zadovoljive postrežbe, je sklical maja 1864 gostince, da se pogovore, kako bi smotrno porazdelili goste po razpoložljivih gostinskih obratih. V ta namen je dala uprava jame natisniti primerne reklamne plakate, da so se gostje lahko orientirali tudi glede vseh takrat obstoječih gostišč v Postojni. Bilo jih je sedem: Pri ogrski kroni, Pri levu, Pri črnem orlu, Trst, Ljubljana in Lebanova pivovarna.

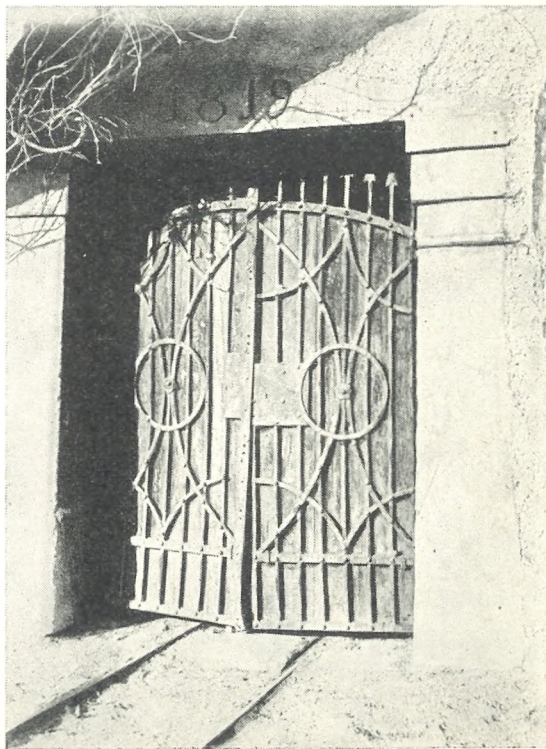
Ker so se v času množičnih obiskov in še posebej na binkoštni ponedeljek gnetli na Jamski cesti in pred vhomom v Postojnsko jamo nadležni berači in prodajalci kapnikov, je moralo često posredovati orožništvo, da jih je prepodilo in zaščitilo ljudi pred tatvinami. Jamsko komisijo je hkrati resno skrbelo, da bodo ljudje zaradi velike gneče v jami razmajali leseni most čez Pivko, porušili varnostne ograje ob turistični poti, prevrnili stebre, kjer so bile nameščene svetilke, in da bo marsikdo odlomil kak kapnik, ko bo videl, da je nadzorstvo pomanjkljivo. Tako bo jama postopoma oropana svojega prirodnega bogastva in bo končno izgubila na privlačnosti, da si jo tuje ogledajo. Ko se je vrh tega še izkazalo, da je prinesla binkoštna prireditve v jami l. 1863 zaradi 80% popusta običajne vstopnine celo občuten primanjkljaj, je Jamska komisija z dobro utemeljeno vlogo dosegla, da je oblast razveljavila vsak popust vstopnine na binkoštni ponedeljek. Poslej so torej vsi zunanji gostje plačali ta dan običajni goldinar, tisti pa, ki so prišli v Postojno z izletniškimi vlaki kak drug dan v letu, so plačali namesto običajne vstopnine 70 krajcarjev le 40 krajcarjev.

Ta ukrep, ki ga je narekovala skrb za ohranitev vseh lepot Postojnske jame, je obisk precej zavrnil. V naslednjih 20 letih je znašal letno 4000 do 6000 ljudi. Izjema je bilo leto 1866, ko je obiskalo jamo komaj 997 oseb. Kot že l. 1849 in 1859, je namreč tudi sedaj odpadla binkoštna prireditve v jami. Avstrija je pač zopet preživljala hude čase, to pot zaradi vojnega spopada s Prusi in

Italijani. Šele 1897 je bil prvič presežen prejšnji rekordni obisk jame iz l. 1863.

Z Globočnikom se začel dolga vrsta ukrepov, da se čim bolj izboljšajo turistične naprave v jami in s smotrno reklamo utrdi njen sloves po svetu. L. 1864 so na binkoštni ponedeljek jamo previkrat močne osvetlili, tako da so ponekod namestili petrolejke in luči s solarnim oljem. Bile so tako prirejene, da niso propuščale plina in dima, ki bi sicer škodoval blesku kapnikov. Iz istih razlogov so deset let kasneje strogo prepovedali kajenje v jami.

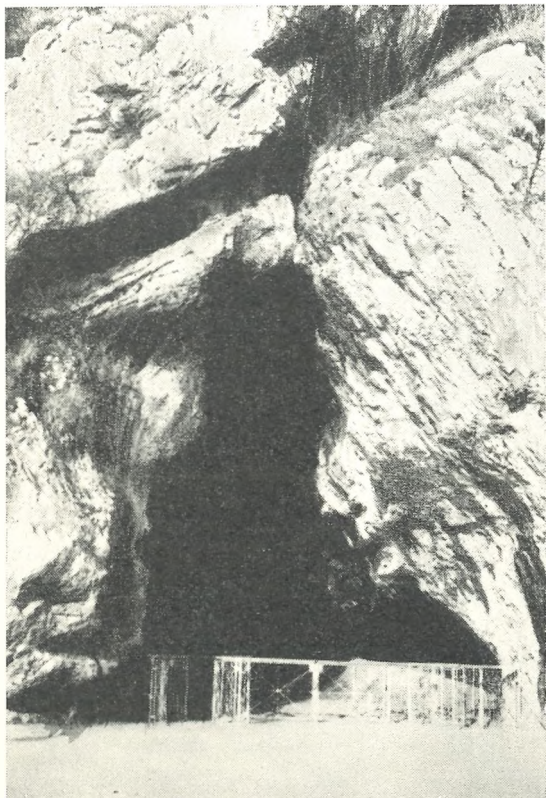
L. 1865 so nadelali novo, udobnejšo turistično pot na Kalvarijo in aprila vzdali v steno Plesne dvorane kamnito ploščo, posvečeno spominu Josipa Jeršinoviča-Löwengreifa in Adolfa Schmidla, ki sta svoj čas toliko storila za sloves Postojnske jame. Ploščo z latinskim besedilom je izdelal kamnosek Peter Toman v Ljubljani. Za razliko od bahavih spomenikov v čast Habsburžanov, ki jih je odplavil razpad njihove države, stoji ta plošča še danes. To leto so oskrbeli reklamne plakate o Postojnski jami in jih namestili po večjih avstrijskih kolodvorih in v mnogih železniških vozovih. Hkrati se je Jamska uprava dogovorila z Južno železnico, da si bosta primerno delili dobiček od vsakega gosta, ki bo prišel v Postojno z izletniškim vlakom.

Prvotni turistični vhod v Postojnsko jamo iz l. 1819

L. 1866 so uredili nov udobnejši vhod v Postojnsko jamo in tu namestili močna železna vrata. Danes je tu urejen izhod iz jame.

Na veliki mednarodni industrijski razstavi v Parizu l. 1867 je bila v avstrijskem oddelku primerno zastopana tudi Postojnska jama. V ta namen so poslali v Pariz primerke človeških ribic in nekaterih drugih jamskih živali ter velik stalagmit, ki so ga vzeli iz Pisanega rova. Pod njim so namestili informativno besedilo o jami, njeni legi, dolžini, turističnem obisku itd. v francoskem, angleškem in nemškem jeziku. Iz listinskega gradiva v arhivu Postojnske jame izvemo, da si je ogledal avstrijski oddelek še pred otvoritvijo razstave francoski cesar Napoleon III. Ko se je ustavil prav ob tem kapniku, je opazil na zaboji kraj njega popačeni nemški napis Adelsberger Krotten-Austellung. Zato je z ironičnim nasmeškom nemško nagovoril ondotnega avstrijskega varuha: »To naj bi pomenilo Postojnska jamska uprava, ali ni tako?« Varuh je zardel od sramu in molčal. Tako je tudi ta anekdota na pariški razstavi izpričala nerazpeloženje Napoleona III. do Avstrije, proti kateri je vneto podpiral Italijane, da jo izrinejo iz svojih dežel. Ker se prevozni stroški za kapnik niso izplačali, so

Leta 1866 urejeni novi turistični vhod v Postojnsko jamo

ga po končani razstavi prodali za 220 francoskih frankov muzeju v Mulhouse v Alzaciji.

L. 1869 je izšel v Trstu prvi vodnik po Postojnski jami v angleškem jeziku. Od 500 primerkov, ki jih je prevzela Jamska uprava v prodajo, jih je že prvo leto oddala 78 raznim interesentom. Isto leto se pojavijo v Postojni v prodaji prvi spominčki, ki jih je oskrbel nek podjeten tujec v Gradcu. Leto kasneje so oskrbeli domačini od železniške postaje do središča Postojne in od tod do jame prevoze s kočijami in lojtrskimi vozmi po točno določenem ceniku.

Ker je bila večurna hoja po Postojnski jami kljub zložnim in dobro vzdrževanim potem, ki so jih vsako leto posuli s peskom iz kamnoloma v Planini, za starejše ljudi in za ženski svet zelo naporna, je dal Globočnik pobudo za zgraditev jamske železnice. V začetku l. 1872 se je Jamska komisija odločila, da spelje železnico od vhoda v jamo do vznožja Kalvarije v dolžini dobrega poldruga kilometra. Dela na prog, ki so trajala 3 mesece, je vodil cestni mojster Gregor Oblak. Ker pot po jami nima večjih vzponov, so se odločili za nabavo majhnih dvosedežnih voz, ki jih je lahko brez posebnega napora potiskal en sam jamski služitelj. Lične vozove je izdelala tvrdka Viktor Köresi v Gradcu, kolesa zanje je napravila železoličarna v Dvoru ob Krki na Dolenjskem, tirnice pa je oskrbela železarna v Krieglachu blizu Gradca.

Vozove so šaljivo imenovali Phaethon po sinu grškega boga Heliosa, ki se je dirjajoč na sončnem vozu ponesrečil, medtem ko bodo tu gostje na udobnih sedežih brez vsake nevarnosti lagodno občudovali prelesti podzemlja, ki mu gospoduje bog Pluton. Ker so se ob tej obetajoči novosti domači in tuji časopisi večkrat široko razpisali, je bila to leto binkoštna jamska prireditev tako obiskana kot menda dotlej še nikoli. V Postojno je navalilo nad 4000 ljudi, med tujci največ Nemcev in Italijanov, pa tudi skupine Francozov in Angležev. Okoličanov je prišlo nad tisoč. Naval na izletniške vlake je bil tolik, da si je morala uprava Južne železnice izposoditi vagono od Ogrske železnice. Ob tej priložnosti se je izkazalo, da bo nova jamska železnica ob množičnih obiskih komaj majhna igrača.

Ta prva podzemeljska železnica na svetu je stekla dober mesec kasneje, 16. junija. Vožnja v jamo in nazaj je stala za osebo 1 goldinar, v eno smer pa 70 krajcarjev. Jamski vodnik, ki je potiskal pred seboj voz, za to ni prejemal posebnega honorarja. S posebno uredbo pa je bilo sklenjeno, da se

steka 15% dohodkov od železniškega prometa v podporni sklad za jamske uslužbence.

Ker je bil ogled Postojnske jame že tako dovolj drag, se je železnice poslužilo sorazmerno malo gostov. L. 1872 je potovalo z njo v obe smeri 176 oseb, v eno smer pa 50. V naslednjih letih, iz katerih so ohranjeni točni podatki o uporabi jamske železnice, so bile vožnje naslednje:

Leto	Prevoz z železnico	
	tja in nazaj	v eno smer
1873	488	158
1874	326	80
1875	553	65
1876	553	64
1877	288	128
1878	145	111
1879	180	105
Skupaj	2135	709

Iz navedenih podatkov izhaja, da se je v nakazanem sedemletnem obdobju v dneh rednih obiskov — ne upoštevajoč množične obiske, za kar ni podatkov — poslužilo železnice 71% vseh gostov. V istem obdobju je uporabilo nosila 79 oseb. Velika večina ljudi je torej takrat šla peš po jami.

L. 1873 je Uprava Postojnske jame sodelovala na dunajski mednarodni razstavi, kamor je poslala razne jamske živali in več kapnikov. Vse razstavljene predmete je poklonila Prirodoslovnemu muzeju na Dunaju.

L. 1874 so namesto starega dotrajanega lesenega mosta čez Pivko v Veliki dvorani zgradili železen most na kamnitih opornikih in namestili na Kalvariji in ob jamski železnici več železnih klopi. Hkrati so prostor pred jamo preuredili v ličen park in razširili sedanjo Jamsko cesto, ki veže Postojno z jamo. Ob tej cesti so zasadili okoli 250 kostonjevih dreves.

V Globočnikovem obdobju prihajajo na upravo Postojnske jame v vedno večjem številu pisma z različnimi željami od blizu in daleč. Tako žele v Aggteleku, kjer je znamenita jama Baradla, podatke, kako je osvetljena Postojnska jama, in nasvete, kako naj zavarujejo kapnike, ki so domala vsi očrneli, ker še vedno svetijo le z bakljami. Iz mnogih avstrijskih krajev se množe prošnje, da bi jim poklonili kapnike za spopolnitev muzejskih in šolskih zbirk; iz Švice, Nemčije in Francije pa prosijo predvsem za žive primerke človeških ribic v znanstvene namene. Dopisovanje s tujimi znanstveniki, ki ga je navadno opravljal Globočnik, je zaradi človeških ribic zelo naraslo zlasti od l. 1875, ko je jamski vodnik Ivan Prelesnik — v jamski službi je bil od 1861 do smrti 1881 — prvi opazil, da leže močerilova samica

jajca. To je bilo za takratni znanstveni svet, ki se je dolgo ukvarjal z uganko, kako se plodi ta zanimiva žival, senzacionalno odkritje. Mnogo osebnih uslug je takrat storil Globočnik graškemu znanstveniku F. E. Schultzeju,¹² ki je zaslišal Prelesnika in še isto leto priobčil o tem poseben članek.

Ko se je začela v 70 letih prejšnjega stoletja v Avstriji sistematična germanizacija, ki smo jo najbolj občutili Slovenci in Čehi, je dobilo pismo češkega publicista Jana Lega, ki ga je naslovil l. 1872 na Jamsko komisijo v Postojni, poseben pomen. Lego je takrat služboval pri orožarni v Puli ter je prosil za čim več podatkov o Postojnski jami in njenem obisku, da bi začel zanjo propagando med svojimi rojaki. Že naslednje leto je objavil, kmalu potem ko se je udeležil izredno uspelega jamskega slavlja v Postojni, obširen članek, ki ga je dopolnil s podobo vhoda v Postojnsko jamo in šestimi podobami jame same.¹³ Poslej se v Postojni čedalje bolj oglašajo češki gostje in l. 1895 pride prav na pobudo tega velikega prijatelja Slovencev do njihovega množičnega obiska v Postojni, ki je imel izrazit manifestativen značaj.

Malo let zatem je opravil s prikupnimi članki o našem Krasu in posebno še o Postojnski jami ogromno reklamo dr. Henrik Noe, ki je bival takrat v Beljaku. S svojimi široko razpredenimi stiki je dosegel, da so se množile notice o Postojnski jami tudi v angleškem in francoskem tisku, medtem ko je pisal sam v nemščini. Noe je bil pogosto v Postojni, kjer je vodil po jami marsikaterega uglednega tujca.

L. 1882 se je obrnil Prirodoslovni muzej na Dunaju na Jamsko upravo v Postojni, da bi šla na roko slikarju Karlu Haschuu. Ta je dobil naročilo, da izdela veliko oljnato sliko jame, ki je bila nato vključena med

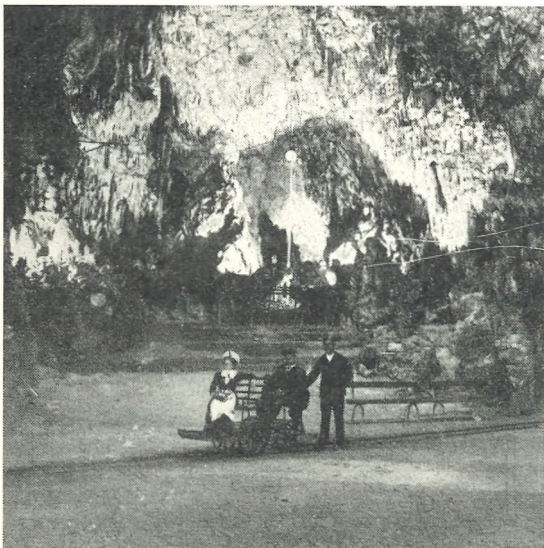

Spominska plošča Josipu Jeršnoviču Löwengreifu in dr. Adolfu Schmidlu v steni Plesne dvorane

razstavne predmete. Hasch je nato napravil podobo Postojnske jame tudi za Hölzlov kartografski zavod na Dunaju, ko se je lotil izdaje zemljepisnih podob za vzgojnoučne namene. Kmalu se je pojavila podoba Postojnske jame v raznih zemljepisnih učbenikih, kasneje pa je našel izrez tipične kraške pokrajine okrog Postojne primerno mesto v marsikaterem domačem in tujem zemljepisnem atlantu.

Ko se je l. 1879 ustanovilo na Dunaju prvo jamsko društvo na svetu, Verein für Höhlenkunde, in neposredno zatem še poseben kraški komite, se je začelo trajno zanimanje nemških jamoslovcev za naš Kras in posebno še za Postojnsko jamo. Vodilno vlogo pri tem je v 80 letih prejšnjega stoletja odigral znameniti dunajski jamoslovec Franz Kraus, ki je navezal sprva pismene in nato tudi osebne stike z Globočnikom. Priložnost za to so mu dale velike povodnji nekaterih naših kraških polj v novembru 1882, o čemer so pisali tudi dunajski listi. Kraus je predvsem prosil Jamsko komisijo v Postojni, da bi mu popisala kraška polja na Kranjskem in poročala o njihovih dotokih in pritokih, o pogostnosti in obsegu poplav na njih, o ukrepih, ki so bili dotlej storjeni, da se poplave omeje ali celo odpravijo itd. Hkrati je želel, da bi mu posredovala spisek zanesljivih oseb na terenu, ki bi mu vedele kaj več povedati o tem in bi mu tudi zanaprej pošiljale podatke o poplavalah.

Krausu je odgovoril Globočnik sam. Razen o notranjskih kraških poljih mu je največ pisal o Pivški kotlini ter o njenih ponikalnicah in obdobjih kraških jezerih. S tem

Prva železnica v Postojnski jami

je dobil Kraus prve temeljne podatke o vodnih razmerah kraških polj na Notranjskem, kar je bilo dunajskim jamoslovcem izhodišče za sistematično proučevanje kraških problemov na Slovenskem. Da se je Kraus kasneje sam lotil raziskovanja podzemeljske Pivke, bomo govorili pozneje.

Kot je bilo zanimanje dunajskih strokovnih krogov za naš Kras predvsem z znanstvenega vidika gotovo pozitivno, je bilo v določeni meri v narodnem oziru bolj ali manj škodljivo. Nevarnost za slovenski nepopačeni Kras je posebno narastla po l. 1883, ko so jamoslovci na Dunaju navezali strokovne stike s tržaškimi Nemci, ki so takrat organizirali raziskovanje našega podzemlja v okviru sekcije Küstenland društva Deutscher und Österreichischer Alpenverein. Ta dvojni nemški pritisk s severa in juga na naš Kras je občutila najbolj Postojna, ker so jo pogosto preplavili nemški turisti, in je bila vrh tega upravno središče Notranjske. Zato je tu marsikateri uradnik iz bojazni za svojo službo klonil, ali pa je pogumno vzel nase vse posledice. To je izkusil mladi postojnski učitelj Henrik Tuma, poznejši znameniti alpinist in politik, ki je zaradi očitne republikanske miselnosti l. 1876 izgubil službo. Pobudo za to je dal takratni šolski nadzornik nemčur Rajmund Pirker, ki je bil po rodu celo iz Postojne.

V takem okolju je bil položaj Globočnika kot okrajnega glavarja sila težaven. Na eni strani je priporočal našim ljudem zmernost in previdnost, na drugi strani pa je zvesto branil naše narodne pravice, ki jih je skušal uveljaviti tudi kot predsednik Jamske komisije. Tako so leta 1880 dokončno odstranili v Postojnski jami samo nemške napise in jih nadomestili s trojezičnimi: slovenskimi, nemškimi in italijanskimi. L. 1895 so se jim pridružili še napisi v češkem jeziku.

V tej dobi vedno bolj razgibanega zanimanja avstrijskih Nemcev za naš Kras in tujine za Postojnsko jamo je odigral v Postojni pomembno vlogo švicarski državljani Franz Proglar, ki je bil doma iz Lausanne. Že kot mlad natakak je prišel v Trst, kjer je hitro razvil svoje nenavadne organizacijske sposobnosti. Na njegovo pobudo se je ustanovila v Trstu delniška družba, ki je zgradila tu enega največjih hotelov tedanje Avstrije Hotel de la ville po švicarskem vzorcu. Po poroki z bogato Grkinjo je postal tu sam delničar in vodja podjetja. Nato pa je l. 1874 zgradil skupaj s svojim prijateljem Schöpflerjem, nemškim Švicarjem, ogromen in razkošen hotel v Postojni. Hotel, ki je stal na prostoru nekaj let prej opuščene Lebanove pivovarne, je razpolagal s 65 sobami in

je imel lastno ekonomijo: hleve za hotelske konje in krave mlekarice ter obsežen zelenjadni vrt. Okrog hotela, kjer se je dotlej širila pusta kraška gmajna, je zasadil angleški park, ki je bil v ponos in okras Postojni. Po njegovi smrti l. 1910 je vodila podjetje še nekaj let njegova žena, potem pa je hotel kupil grof Windischgrätz in ga preuredil v upravno poslopje svojih razsežnih posestev. Zdaj je v tej prenovljeni stavbi internat naših bodočih gozdarjev, ki se šolajo v novo zgrajenem posloplju tik za njo.

Progler je bil po mišljenju republikanec, sicer pa olikan zapadnjak, ki se je znal sukati v aristokratski družbi. Znal je več jezikov, a je najraje govoril francoski. Prvi natakar v njegovem hotelu Adelsberger Hofu je bil saški Nemec, ki je govoril tudi francosko, angleško in rusko. V poletni sezoni je Progler bival v Postojni, v zimskem času v Trstu, kjer je vodil že omenjeni hotel, večkrat pa je odrinil tudi v Lausanno, kjer je imel manjši hotel. Z domačimi Slovenci se ni kaj družil, a vsekakor je cenil mladega Henrika Tumo, ki mu je nudil službo in streho, brž ko so ga odpustili iz učiteljske službe. Postal je domači učitelj njegovih otrok in preživel v tem družinskem krogu tri leta v obojestransko zadovoljstvo. Zato se ga Tuma v obračunu svojega življenja hvaležno spominja.¹⁴

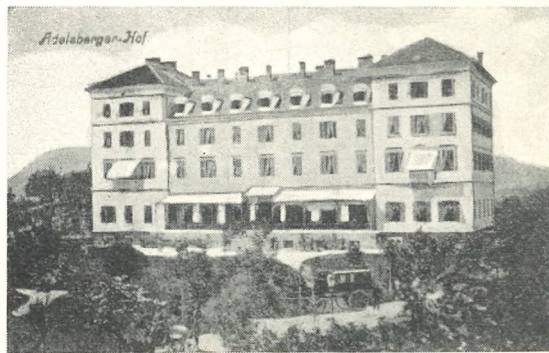
Kot praktični Švicar, ki je imel smisel za donosni turizem, je Progler polnil svoj hotel s petičnimi gosti, pretežno inozemci iz zahodnega sveta. Zato je vzdrževal poslovne stike z mnogimi potovalnimi uradi, pri katerih se je trudil, da bi usmeril čim več skupinskih izletov, ki so prihajali takrat v modo, skozi Postojno s postankom v njej. S tem je seveda mnogo prispeval tudi k utrditvi mednarodnega slovesa Postojnske jame. Ker pa je često dobil brzoglavno sporočilo o prihodu gostov šele zadnji trenutek, je skušal doseči od uprave Postojnske jame zanje izjemne usluge. To pa je povzročalo neljuba trenja, ker so se pač koristi hotela, da je gostom čim bolj na uslugo, križale s koristmi turistične jame, kjer je bila glavna skrb varovanje njenih prirodnih lepote. Zato se je Jamska komisija upirala izjemnemu poseganju obiskovalcev vanjo izven določenega urnika. Brez dvoma je bilo njeno stališče povsem pravilno, dasi je s takim ravnanjem kdaj izzvala negotovanje tujcev, kar je dobilo izraz celo v časopisju.

Spor s Proglerjem se je še zaostрил po letu 1878, ko si je začela v Postojni utirati pot misel, da bi izročili jamo v najem kakemu privatnemu podjetju. Progler je seveda tako namero vneto podpiral, saj je pravilno ra-

čunal, da bo zakupnik v lastnem interesu s čim učinkovitejšo reklamo privabljal množice gostov, ki bodo dajali lepe dohodke tudi njegovemu hotelskemu podjetju.

Ko je prva taka namera, da bi prevzela jamo v zakup Južna železnica, propadla, ker se je za ponudbo sama zahvalila, je Jamska komisija prejela v začetku decembra 1883 ponudbo od posebnega ad hoc ustanovljenega konzorcija, da bi ji dala jamo v zakup za 20 let proti letni najemnini 2500 goldinarjev. Medtem ko se večina članov Jamske komisije sprva ni prav zavedala daljnosežnih posledic, ki bi nastale, če bi prepustili jamo, ki je bila dotlej v javnih rokah in pod splošnim nadzorstvom, privatni družbi za to ceno, ki ni dosegla niti polovice dotedanjih letnih dohodkov in vrh tega še brez vsakega jamstva za poškodbe v njej, je Globočnik takoj spoznal vso težo odgovornosti pred zgodovino. Zato je začel dolg in trd boj, da je zmagal, kar je bilo tem težje, ker so zakupništvo zagovarjale razne ugledne osebnosti, med njimi posebno postojnski župan Matej Burger in ljubljanski župan Peter Grasselli.

Naj zato povzamemo iz njegove korespondence poglobitve misli. Globočnik meni, da je Jamska komisija v prid postojnskega turizma podvzela vse ukrepe, ki so bili v njeni moči. Dosegla je, da so prodrli opisi Postojnske jame v vse vodiče Evrope in Amerike, da so njeni reklamni plakati preplavili vsa kopaljšča Avstrije, Nemčije in Italije in deloma tudi Francije in Anglije in da se poudarja v vseh geografskih učbenikih Postojnska jama kot edinstveno prirodno čudo. Če naj bi sedaj, kot to nekateri hočejo, z izrednimi popusti, z organizacijo čim več jamskih veselice in z razsvetljavo jame ne oziraje se na število gostov pritegnili v Postojno množice tujcev, bi od tega imeli korist le hoteli, jama pa dvojno izgubo: finančno, ker ne bi mogla kriti vseh stroškov ob stalni razsvetljavi, in nepopravljivo stvarno, ker bi bilo več mož-

Nekdanji Proglerjev hotel v Postojni

nosti za pustošenje kapnikov zaradi zlomov, svečave in kajenja, tako da bi kapniki kmalu izgubili ves svoj sijaj.

Vsekakor se moramo zavedati, pravi Globočnik, da polagamo z upravljanjem Postojnske jame račune vsemu svetu in ne le trenutnim koristim Postojne. Če bo jama stalno odprta, bo kmalu pokvarjena; a kam vodi zakupništvo, kaže primer Vilenice pri Lokvah, ki je bila svoj čas slavna turistična jama in je imela velik tujski promet. Ko pa je dala odnotna občina letne dohodke v privatni zakup, so jo kmalu tako oplenili njenega prirodnega bogastva, da ni dajala nikakih dohodkov več in je zato tudi zakup davno prenehal. Danes je to le še velika luknja brez okrasja, ki je nihče več ne obišče. Taka usoda bi neizbežno doletela tudi Postojnsko jamo, če bi jo komu izročili v zakup. Le kaj bi rekel svet, če bi nenadoma izginila slavna zavesa v Jami? Vsak zakupnik bi težil naravno le za čim večjim dobičkom. V najboljšem primeru bi za vzdrževanje turističnih naprav ne investirjal nič, kaj šele da bi skrbel za kake izboljšave, čemur se z vso ljubeznijo posveča Jamska komisija, da ne govorimo o medtem poškodovanih in uničenih kapnikih, ki se ne dajo inventarizirati, da bi jih mogli po preteku dobe zakupništva ob predaji točno ugotoviti.

Ko je kranjski deželni glavar baron Andrej Winkler pozval Jamsko komisijo, da končno zavzame svoje stališče do predloga o zakupništvu, se je ta odločno izrekla proti temu z izjemo enega samega člana župana Burgerja.

Zato so se poslej pritožbe Proglerja na njen račun še stopnjevale. V svojih ostrih dopisih je navajal, da jamske svetilke smrdijo in se zato ljudje v jami onesveščajo, da gonijo vodniki goste po jami prehitro in da manjka klopi, da bi se spotoma zlasti dame lahko za hip odpočile. Jamski komisiji je celo zagrozil, da bo naročil svojim dopisnikom v Parizu, Londonu in New Yorku, naj v bodoče opuste vsakršno reklamo za Postojnsko jamo, ker so vsi njegovi nasveti brez haska. In vendar ni bilo tako, kajti dejansko

je Progler mnogo pripomogel, da so se domačini v Postojni bolj in hitreje zgenili. Dne 18. februarja 1884 piše iz Lausanne Globočniku med drugim: »Ugotavljam, da je Postojnska jama izven Avstrije še neznana, ker je Vaša propaganda zanjo skrajno nepraktična. Javnosti ne zanimajo n. pr. pravila Jamske uprave, ki so na Vaših reklamnih plakatih, mnogo važneje je, da imajo ti eleganten okvir pod steklom ter kratko in privlačno besedilo. Predvsem naj Postojnska jama čimprej izstopi iz teme in naj se elektrificira. Zdaj ves svet tekmuje, da privablja goste. Mar naj Postojna s svojo čudovito jamo, z zdravim svežim zrakom, lepo pokrajino in lego ob glavni železniški progi z drugimi turističnimi kraji sveta zadržuje? To ne sme in ne more biti! Zato Vas vabim, pridite v Francijo in Švico, da boste na lastne oči videli, kako se tam dela za turizem, a jaz Vam bom za spremljevalca. Potem boste sami presodili moje besede«.

Vsekakor sta takrat dva dogodka odprla novo plodno razdobje v zgodovini postojnskega turizma: l. 1883 se je tu ustanovilo Turistično olepševalno društvo, l. 1884 pa se je razodela Postojnska jama prvič v soju električnih žarnic.

OPOMBE

1. Voigt, C. A., Vorschlag zu einer Eisenbahn, welche Triest und Fiume direkt unter einander und beide wieder mit Laibach auf dem möglichst kurzen Wege verbindet, Illyr. Blatt 1849, No 28–30. — 2. Urbas A., Die Grotten und Abgründe bei Planina, Illyr. Blatt 1849, No 52, 54, 57. — 3. Illyr. Blatt 1849, No 85. — 4. Schmidl, A., Die Höhlen und Grotten von Adelsberg, Luog, Planina und Laas, Wien 1854. — 5. Schmidl, A., Aus den Höhlen des Karst, Laib. Ztg. 1852, No 252, 256, 258, 244, 250; 1853, No 241, 246, 252, 257, 264, 270, 280, 287. — 6. Savnik, R., Razvoj domače speleologije in nekatere njene aktualne naloge, Inštitut za raziskovanja krasa SAZU, Poročila I, 1955, 12–15. — 6a. Michler I., Rakov rokav Plan. jame: Acta cars. Lj. 1955, 80. — 7. Podlipski, Slovesnost v jami pod Mal. gradom pri Planini, Novice 1850, No 57 in 58. — 8. Novice 1850, No 54 in 56. — 9. Schmidl, A., Wegweiser in die Adelsberger Grotte und die benachbarten Höhlen des Karstes nach den neuen Untersuchungen in den Jahren 1850–52, Wien 1853 in 1859; isti, Guide du Voyageur dans la grotte de Adelsberg. Wien 1854. — 10. Costa, E. H., Denkbuch der Anwesenheit Allerhöchstihrer Majestäten Franz Josef und Elisabeth im Herzogthume Krain, Laibach 1857. — 11. Costa, E. H., Die Adelsberger Grotte 1858, 1863; isti, Postojnska jama 1863. — 12. Schulze, F. E., Zur Fortpflanzungsgeschichte des Proteus anguineus, Z. Wiss. Zool. XXVI, 350–360, München 1875. — 13. Logo, J., Postojnská peccera, Světozor VII, priloga k št. 15, Praha 1873. — 14. Tuma H., Iz mojega življenja, Ljubljana 1957, str. 86–98.

GOTSKA ARHITEKTURA V SLOVENIJI

IVAN KOMELJ

(Nadaljevanje)

II.

Po številu ohranjenih spomenikov je danes gotška profana arhitektura le skromen preostanek v svojem času dosti bolj razširjenega in na vseh stavbnih vrstah uveljavljenega stila, pa čeprav se gotški stil na profani arhitekturi ni mogel nikdar tako uveljaviti, kot se je lahko na sakralni. Saj le ta edina do neke mere predstavlja »čisto« arhitekturo. Pogoje za oblikovanje profane arhitekture, to je predvsem praktičnim potrebam namenjenega prostora, iščemo popolnoma drugje in zato tudi na oblikovanje profane arhitekture vpliva dosti več komponent kot na oblikovanje sakralne, kjer ostane namen prostora vseskozi nespremenljiva konstanta. Profano, v širšem smislu utilitarno arhitekturo sploh, oblikujejo predvsem praktične potrebe in zato se stil kot umetnostni pojav večkrat omejuje le na oblikovanje in krašenje posameznih stavbnih členov tudi tedaj, ko prostor utegne ostati še star, tradicionalen.

Gotška arhitektura se sicer uveljavi na vseh stavbnih tipih, ki so bili tedaj mogoči. Na njih opazujemo tudi do neke mere določen, v času pogojen razvoj posameznih stavbnih vrst, kolikor sploh to lahko opazujemo zaradi pomanjkljivo ohranjenega spomeniškega gradiva. Lažje pa govorimo o tendencah razvoja. Govorimo tudi o »zgodnjegotškem« ali »poznogotškem« gradu. Vendar tip »zgodnjegotškega« ali »poznogotškega« gradu ni v nobenem primeru rezultat stilnega hotenja zgodnjegotške ali poznogotške dobe, vsaj povsem ne, marveč je predvsem rezultat zahtev, ki jih postavlja diferenciacija med obrambnimi in stanovanjskimi zahtevami. Le te dovedejo v poznogotški dobi tudi do kvalitetnega razmerja med sakralno in profano arhitekturo.

Četudi so do danes ohranjeni srednjeveški gradovi razmeroma redki in jih poznamo predvsem v razvalinah ali do nespoznavnosti prezidanih grajskih stavbah in ne toliko po ohranjenih stavbnih konceptih, dobro dokumentirajo tovrstni stavbni tip s stališča stavbnega razvoja. Kljub temu pa danes bolj s pridom na splošno govorimo o »srednjeveškem« gradu kot o »romanskem« ali »gotškem«. Zakonitost v razvoju grajske arhitekture kot arhitekturnega tipa je namreč v tem, da se neprestano spreminja in dopolnjuje. Grad doživlja v svojem razvoju od svojega postanka pa vse do danes neprestane spremembe in zato postane periodizacija oziroma stilna klasifikacija gradov

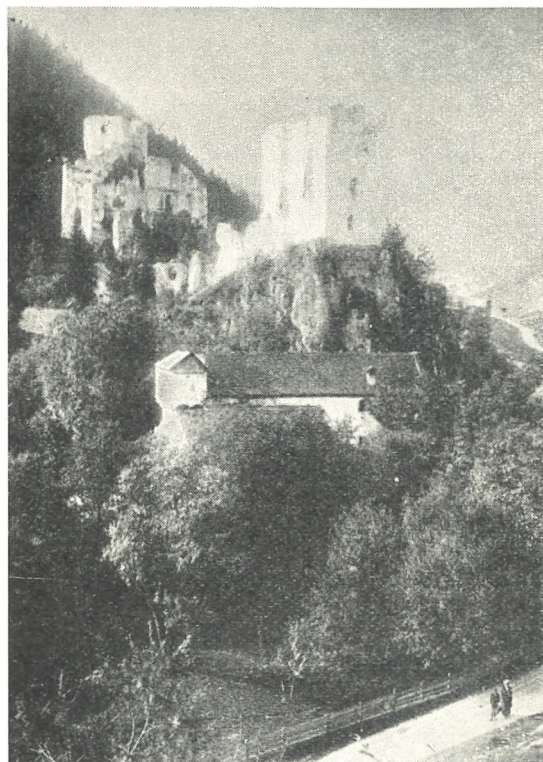
toliko bolj težavna, ker se nam gradovi v stilno čistih oblikah skorajda niso ohranili. Ohranili so se le posamezni stavbni deli, redkeje stilno enotni grajski kompleksi, ki jih danes poznamo v ruševini ali ohranjeni stavbi. Grajski kompleks je v bistvu sestavljen iz postopno nastajajočih stavbnih delov, ki vsak po svoje v svojem razvoju spet doživljajo spremembe in prezidave. Vseeno pa lahko na njih opazujemo splošne tendence razvoja grajske arhitekture in s tem posredno tudi stila v okviru grajske arhitekture. Ne samo v novih konceptih, marveč predvsem v prezidavah in izboljšavah.

Materialna osnova v glavnem vpliva na bogatejšo ali skromnejšo stavbno koncepcijo. Za oblikovanje arhitekture pa so važni zunanji pogoji. Stolpasti grad je lahko skromen ali bogat. Lahko stoji zase, ali pa je že od vsega začetka sestavni del razsežnejše enotne ali postopoma se razvijajoče grajske zasnove. Zunanji pogoji se v profani, še posebej pri grajski arhitekturi, gibljejo v dveh smereh, ki hkrati določata grad kot stavbni tip: v oblikovanju stanovanja in zadostitvi varnosti. Ti dve bistveni komponenti v glavnem vplivata na oblikovanje grajske arhitekture. Tudi zato je vprašanje stila do neke mere postransko vprašanje, če gledamo na grad s stališča stanovanja ali utrdbe. Saj je pri strogo utilitarni arhitekturi, kot je n. pr. vojaška, kamor do neke

Gradcarjev turn — pogled na grad z osrednjim gotskim stolpastim jedrom (foto dr. Fr. Mesesnel)

mere spada tudi grajska arhitektura v svojem prvenstveno utrdbenem značaju, oblikovanje odvisno predvsem od načina, kakšno je in kako se uporablja orožje, v obrambi ali v napadu. Kot je težko govoriti o »gotškem« orožju ali »gotski« obrambi, tako je še težje govoriti o gotškem jarku ali gotškem obzidju. V določenem času sicer tip jarka ali obzidja sovpaše s splošno stilno opredelitvijo, vendar »gotških« jarkov ali »gotških« obzidij niso delali zato, ker je bila taka moda ali stilno hotenje, marveč kratko malo zato, ker je tako zahteval politični položaj in s tem gradbena naloga. Strelno orožje, ki se sicer v Evropi uveljavlja že od druge polovice XIV. stoletja,¹ povzroči spremembe na utrdbenih principih, neposredno s tem pa tudi novo utrdbeno dejavnost. Prej tam, kjer zahteva položaj in kjer je tako orožje že v uporabi. Sam stil pa se uspešneje in bolj polno uveljavi na tistih stavbnih delih, kjer prihajajo do izraza predvsem čiste arhitektonske rešitve same na sebi. Te pa se v grajski arhitekturi bolj očitujejo na stanovanjskih, posebej pa še na reprezentativnih stavbnih kot utrdbenih delih. Zato se tudi razvojna tendenca grajske arhitekture, če jo sedaj gledamo s stališča stila, kaže predvsem od zgodnje gotike naprej v diferenciaciji med utrdbenimi in stanovanjskimi deli in teži k vse močnejšemu poudarku stanovanjskega elementa. Ta tendenca dovede končno v poznogotski razvojni fazi, ko se stanovanjski element popolnoma uveljavi in ga pri nas zadrži le cezura, ki je nastala s

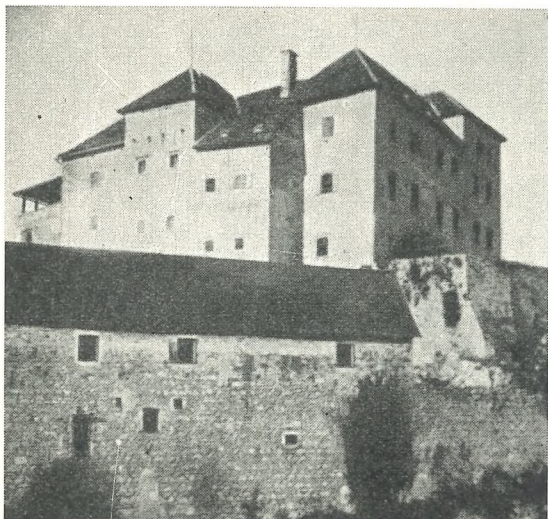
Kamen na Gorenjskem — pogled na grajsko ruševino; slika nam kaže izrazit »grajski« položaj (po fotografiji iz okoli leta 1900)

pretečo turško nevarnostjo, do enakovredne kvalitetne veljave stilnih elementov tudi na grajski arhitekturi. Ti so se dotlej v svojem razvoju omejevali izključno le na krasilno podčrtavanje grajske kapele. Zato je večkrat tudi »romanska« grajska arhitektura stilno skoraj neopredeljiva, anonimna, stilno nevtralna, enako tudi »gotška«, kadar gre za izrazito funkcionalne rešitve, in stilni pojavi, ki sicer nastopajo v nekaterih arhitektonskih podrobnostih, so večkrat le bled odsev tega, kar se je lahko bolj polno in kvalitetno izrazilo na sakralni arhitekturi.

Oblika stolpastega gradu (ne v smislu bergfrida, niti ne donjona, marveč predvsem v smislu najpreprostejše oblike gradu, ki hkrati ustreza stanovanjskim in varnostnim oz. utrdbenim zahtevam)² je lahko pogojena tako v romanski kot gotski dobi. V obeh primerih ustreza v prvi vrsti varnostnim zahtevam. Stilne značilnosti se ne kažejo toliko v oblikovanju prostora kot v slučajnem stilnem oblikovanju posameznih delov ali členov. Če je razvojni princip in tendenca razvoja pri cerkveni arhitekturi poenotenje prostora, ki smo ga lahko zasledovali tudi na naših primerih od bazilike (Celje), stopnjevane cerkvene stavbe (Ptujška gora), pa vse do

Ribnica — zunanjščina v osnovi gotskega gradu (po razglednici; grajske stavbe, razen vhodnega stolpa, ni več)

Hmeljnik — zunanjščina v osnovi romanskega, v gotiki deloma prezidanega in z obzidjem opasaneega kastela (po razglednici)

cerkvene dvorane (Kranj), je v profani arhitekturi tendenca razvoja predvsem v diferenciaciji prostora ali v okviru lupine ali stavbnih gmot v okviru celotnega arhitektonskega kompleksa. Zato so se ponavadi večji grajski kompleksi, ki imajo svoje osnovno jedro ali celico v enem samem stolpu, postopoma razvili s tem, da so dodajali nove stavbne gmote in hkrati diferencirali stanovanjske in utrdbene elemente. Ob stolp, ki je lahko bil sprva le stolp v smislu stolpastega gradu, v nekaterih primerih tudi ob bergfrid, se je primaknil palacium. Ponavadi pa je ta že od vsega začetka sestavni del gradu, ki je zasnovan z bergfridom kot osrednjo taktično točko. Grajska lupina, ki sprva sama služi tudi za obrambo, dobi dopolnilo v obzidju, ki ga v gotski dobi še dopolnjujejo obzidni stolpi, ki so k obzidju prislonjeni z zunanje strani in tvorijo bistveno sestavino gotskega obzidja. Grad pridobiva na razsežnosti, se širi na umetnem in po naravi zavarovanem položaju in ko zmanjka prostora, se dvigne še v višino. V glavnem opazujemo tudi na naših gradovih v gotski dobi v večji meri komplicirane postopno nastajajoče stavbne komplekse in manj gradove enotnega liva. Značilnost teh gradov, ki že s svojo tlorisno mrežo opredeljujejo sicer gotski tip gradov, pa je v njihovi ponavadi iztegnjeni tlorisni zasnovi, ki ima na enem ali redkeje na dveh koncih vertikalno dopolnilo v obliki prvotnega stolpastega gradu ali sestavnega bergfrida.³

V razvoju grajske arhitekture gotska doba ni več doba, vsaj v glavnem ne, v kateri bi zidali nove gradove. Povečini gradovi že stojijo.⁴ Stavbni razvoj se potemtakem omejuje

v glavnem le na adaptacije in razširitve osnovnih jeder. Ker pa so tudi primeri, da je bil grad ali na novo utemeljen ali na novo pozidan šele v gotski dobi, razlikujemo naslednje tipe v stavbnem razvoju naših gradov v gotski dobi:

1. grad, ki je postopoma nastal z večanjem grajskega kompleksa iz osnovnega jedra v obliki stolpa ali kastela (Klevevž, Hmeljnik),

2. enoten grajski koncept, v katerem je sočasno fiksiran celotni stavbni razvoj postopne rasti gradu v smislu t. im. severnih grajskih konceptov (Gornje Celje),

3. nov koncept v tradiciji stolpa (Gracarjev turn),

4. nov koncept v tradiciji kastela (Ribnica, Otočec).

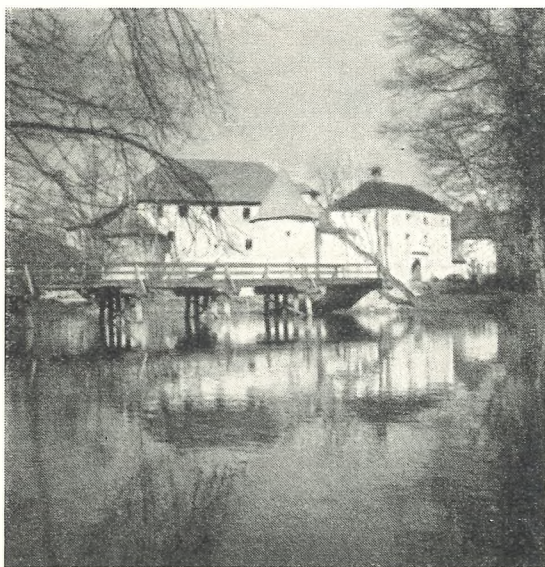
Zunanji pogoji za oblikovanje gradov v gotski dobi temeljijo najprej v notranjepolitičnem položaju dežele, ki kaže po nemirnem času v bojih za fevdalno posest konsolidacijo in mirnodobno življenje, ki ga kasneje ob koncu srednjega veka razburi najprvo borba za celjsko dediščino, nato turške in še beneške vojne. V prvi fazi razvoja gotških gradov je poudarek na utrjenem stanovanjskem elementu, v drugem na utrdbenem. Utrdbene zahteve niso logična razvojna tendenca grajske arhitekture v gotski dobi, mar-

Zužemberk — pogled na zunanjščino renesančno utrjenega gotskega gradu (po fotografiji iz ok. l. 1900)

več le cezura, ki so jo povzročili turški vpadi in ki za nekaj desetletij zadrži logično razvojno pot; ta je usmerjena k izrazitemu oblikovanju udobnega stanovanjskega elementa. Zgovoren primer take preobrazbe je arhitektura gradu Kamna na Gorenjskem. Osnovno jedro je gotsko. To je palacium povsem v smislu tedanje grajske stanovanjske kulture: fasade so že predrte s širokimi okni, položaj pa je še zavarovan predvsem po naravi, manj z umetnimi napravami. Ko se pojavi v deželi turška nevarnost, zazidajo okenске odprtine in na mesto njih nastanejo strelnice, grad utrdijo z obzidjem!

V gotski dobi gradovi še vedno ostajajo na svojih starih mestih. Kar zadeva obrambo, se izboljšujejo v prvi vrsti le obrambne naprave, če je to potrebno. V polkrog vrezan jarek ne nastopi več, lahko pa je še vedno v veljavi. Tudi sedaj jarek navadno povprek reže grajski položaj na najmanj zavarovanem in hkrati najožjem mestu s kopne strani. Osnovna stolpasta oblika gradu ostane tudi še v gotiki običajna. Ta doživi v svojem gotškem razvoju predvsem spremembe v okenških odprtinah (primerjaj stolp v Keblu), položaju vhodne odprtine, debelini sten, pojavi se že tudi razdelitev prvotne osnovne enoprostorske celice. Tendenca sprva visokih stolpov se umika pri novih konceptih k širšim tlorisnim ploskvam in zato tudi višina ni več tako poudarjena. Stolpasti grad, ki je kot tip utemeljen že v romanski dobi, živi skozi ves srednji vek, se pravi skozi vso gotško dobo. Okenske odprtine, ki so ponavadi v romaniki s stališča stila večkrat neoprede-

Otočec — pogled na zunanjščino v osnovi gotskega gradu z obzidjem poznogotske oblike (foto I. Komelj)

Cerknica — ostanki tabora z obzidnina stolpoma (foto I. Komelj)

ljive in predstavljajo zgolj funkcionalno, pravokotno, preprosto konstruirano okensko odprtino, so še naprej v navadi, vendar večje okenske odprtine postajajo sedaj gradbena zahteva, na katerih se tudi že javljajo stilno oblikovani kamniti okviri. Okna tudi niso več omejena v gornja nadstropja, pomaknila so se že v samo pritličje (Višnja gora). Prav tako se odprtina vrat pomakne k tlom (Luknja). Razlika med romanskim in gotskim stolpom ni toliko v konceptu ali tipu, marveč predvsem v funkcionalnosti in stilnih podrobnostih, formalnih členih, ki sicer v gotski dobi vsaj sprva ne prevladujejo, marveč nastopajo le na bolj redkih in izrazitih primerih.⁵ Kontinuiteta stolpastega gradu kot osnova stanovanjske in hkrati utrdbene grajske celice se vzdrži.⁶

V večini teh primerov nastopa stolpasta oblika predvsem kot stanovanjski stolp. V Gornjem Celju,⁷ Rifniku in morda tudi Konjiškem gradu pa je v gotski dobi stolp le zakasnela oblika t. im. bergfrida, ki je po svojem položaju še vedno najpomembnejši grajski del, na katerega se naslanja celotna zasnova grajskega kompleksa, ki ima pri razsežnejših grajskih sestavih v XIV. stoletju značilno potegnjeno obliko.⁸ Tlorisna osnova stolpa pa je tudi tedaj povečini pravokotnik,⁹ ki se tu pa tam prilagodi terenski izobliki. Bolj redek pa je v našem spomeniškem gradivu okrogli stolp, ki ima v gotski dobi izrazito utrdbeni značaj in kot dominantni stavbni del nastopa predvsem kot taktično obrambno središče celotne grajske zasnove,¹⁰ ali pa kot samostojna, ne za stanovanje, marveč izključno za obrambo namenjena utrdbeno arhitektura.¹¹

Poleg te najpreprostejše in hkrati tudi osnovne oblike gradu kot stolpa, ki se ponavadi omejuje na majhne in skromnejše

Kranj — zunanjščina v osnovi poznogotske, kasneje predelane meščanske hiše (foto dr. Fr. Stele)

grajske koncepte in ki jih dopolnjuje še varovalni jarek ali obzidje, se je v gotski dobi utemeljil tudi širokopotezni grajski koncept, ki že v enem samem livu oblikuje po vzoru t. im. »severnih« gradov¹² značilen bergfrid, palacium, dvorišče in obzidje hkrati, kar smo že ugotovili pri ruševini gradu Gornje Celje. Sicer pa na naši grajski arhitekturi bolj opazujemo to, da se je ob starejše, ponavadi že v romanski dobi utemeljeno jedro pridružil kasneje palacium¹³ in zato je primer Gornjega Celja v svoji razsežnosti izjemen, saj gre predvsem za ustalitev nove upravne postojanke. Upošteva pa vse pridobitve postopnega razvoja grajske arhitekture: položaj je izrazito srednjeveški, sestavni del gradu je bergfrid, palacium z obzidjem, dvoriščem in predvorom. Tloris, karakterističen za XIV. stoletje, ozek in iztegnjen. Hkrati je ta grad tudi ena najbolj izrazitih realizacij, četudi do neke mere zakasnelega t. im. »severnega« grajskega tipa, ki je še posebej zanimiva, ker je večina stavbnih delov nastala več ali manj sočasno po določenem notnem konceptu. Podobno koncepcijo kažeta tudi Rifnik in Konjiški grad. Še bolj izrazit, kar se tiče gotških stilnih podrobnosti, pa je Vodriž pri Slovenjem Gradcu. Taki notni koncepti so sicer izjemni, bolj pogosti so taki, ki so se postopoma

razvili in kažejo v XIV. stoletju že večkrat omenjeno potegnjeno razporeditev posameznih stavbnih delov, v XV. stoletju pa se postopno nastajajoči stavbni deli že koncentrirajo na manjšem prostoru in težijo predvsem za oblikovanjem zaokroženega dvorišča.¹⁴

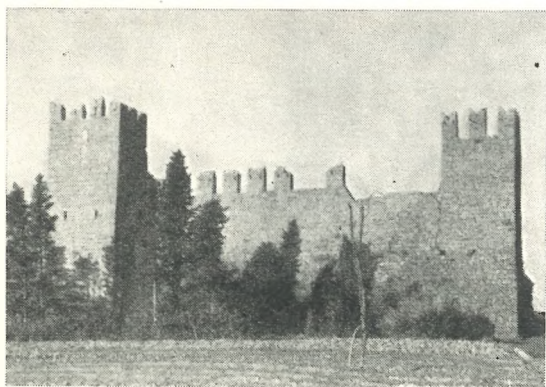
Poleg »severnega« tipa gradov, ki se sicer ponekod naslanja na že v celoti obzidan grajski prostor, ki se z obodnim zidom uravnava po terenu, pa nastopa pri novih konceptih ali pa samo kot sestavni del prvotnega jedra t. im. kastel.¹⁵ Zaprto dvorišče oklepajoči trakti se pravilno lomijo in ne glede na obliko terena tvorijo pravilno tlorisno zasnovo. Do neke mere bi tak tip gradu ustrezal gradovom, ki so postavljeni v ravnino, vendar — kot kažejo naši primeri in primeri od drugod,¹⁶ — je tak tip predvsem domač na višinah. Z gotovostjo smo za sedaj tak tip določili le na Dolenjskem in Notranjskem. Podobno kot stolpasta oblika gradu je utemeljen že v romanski dobi¹⁷ in se v gotski dobi, podobno kot stolp, ustrezno tendencam razvoja modificira. Spremembe se ne kažejo samo na tlorisni razdelitvi, marveč predvsem v krasilni dekoraciji arhitektonskih členov, ki nastopajo že na velikih okenskih odprtinah. Pravilno zasnovana lupina lahko v zgodnjem času vključuje stolp in palacium hkrati, sicer pa se oblikovanje stavbnih gmot omejuje predvsem na stanovanjske prostore, kar da takim stavbam tudi na zunaj umirjen videz. Pri naših primerih gre vsekakor za odklik od klasičnih primerov mediteranskih kastelov, kjer je tak grajski tip sploh pogojen,¹⁸ vendar osnovna tendenca je usmerjena v oblikovanje stanovanjskih prostorov. Če na takem gradu nastopajo v glavnem le gotški členi, lahko govorimo kar o gotškem gradu, čeprav s stališča razvoja grajske arhitekture še ne predstavlja določene naprednejše razvojne stopnje, ki pa vendarle organsko od romanike naprej prevaja h kasnej-

Skofja Loka — obzidje na »Grabnu« (foto I. Komelj)

šemu izrazito stanovanjskemu tipu dvorca. Gotsko koncepcijo kastela bi dobro predstavljal danes popolnoma odstranjeni grad v Ribnici, kjer sta dva vzporedna trakta z zidom enotnega liva oblikovala razmeroma ozko dvorišče, na Otočcu pa v kljuko postavljena s podaljšanima zunanjsima stenama obeh traktov razmeroma prostorno dvorišče. Zanimiva je geografska razprostranjenost teh gradov na zahodnem obrobju slovenskega ozemlja, kjer že sicer opazujemo močne mediteranske vplive tudi na sakralni arhitekturi.¹⁹ Poleg teh pravilno dvorišče oklepajočih zasnov pa opazujemo še stavbne tipe, ki z obzidjem in stavbnimi deli enotnega liva oklepajo v tlorisu obliki terena prilagojeno nepravilno dvorišče.²⁰

Poglavitna značilnost za gradove v gotski dobi je komplicirana oblika tlorisa, oz. razporeditve stavbnih delov. Grad tedaj doseže tudi svoj maksimalni obseg, ki ga kasneje navadno nikdar več ne preseže in tudi kasnejše renesančne ali baročne prezidave — razen utrdbenih — se v glavnem omejujejo na že določeni obseg. Golo utilitarni momenti še vedno prevladujejo nad lepotnimi. Razlika izravna šele poznogotska doba. To dobro opazujemo na pojavu grajske kapele. Ta vseskozi reprezentativni del grajskega kompleksa kot stavbni tip sledi v svojem razvoju splošnemu razvoju sakralne arhitekture in je ponavadi edini stavbni del v gradu, ki doživlja le malenkostne ali prav nobene spremembe. Je edini grajski del, v katerem so se lahko uveljavili predvsem stilni momenti. Tak zgovoren primer je kapela na gradu Klevevž. Danes je grad v popolnem razsulu. Niti ni več jasna tlorisna razporeditev. 1449. leta²¹ so na obzidju pozidali stanovanjski trakt z grajsko kapelo, ki se je z običajno gotsko lomljenim oltarnim prostorom iztisnila iz gmote palacia. Res je, da je palacium v baroku doživel večje spre-

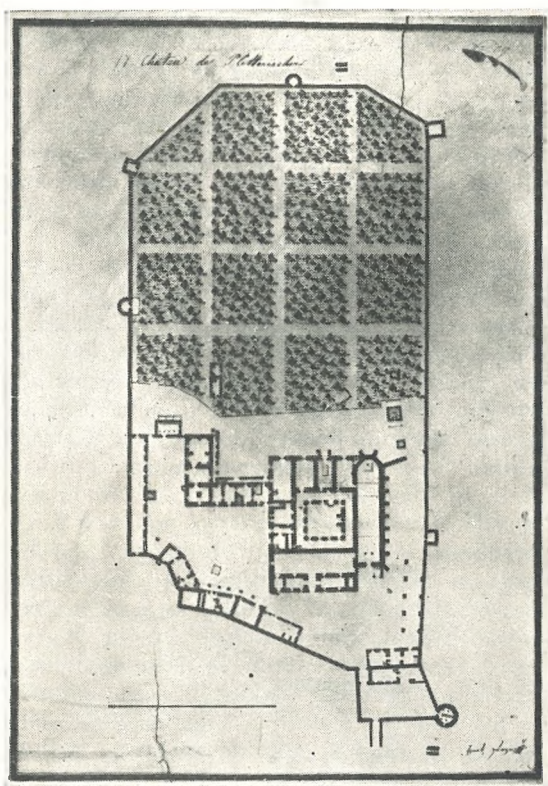

Piran — pogled na del obzidja (foto dr. M. Zadnikar)

membe, vendar so se edini kamnoseško oblikovani členi osredotočili na kapelo, v palaciu, kolikor so bili sploh še ohranjeni, pa so nastopali le v obliki malih okenskih, preprosto oblikovanih odprtin. Sicer pa grajska kapela pri večjih grajskih kompleksih stoji navadno kot sestavni del gradu v okviru obzidanega grajskega prostora ali zunaj njega na dvorišču, je lahko samostojna, vgrajena v obzidje ali pa sestavni del palacia s samostojno oblikovanim oltarnim prostorom v obliki izstopajočega pomola.²² Pravzaprav gre tu le za tip hišne kapele, kjer se stil tudi v formalnem oziru razbohoti, četudi je postavljena v skromni utilitarni del grajske stavbe, ki je nastal hkrati s kapelo.

Pojav stila kot zavestnega oblikovalnega elementa nam kažejo nekateri primeri gradov iz gotske dobe. Grad Kamen pri Begunjah je po tlorisu izrazit »gotski« grad. To kaže še posebej njegova silhueta, ki je po poručitvi kasnejših še v XVI. stoletju pozidanih grajskih delov postala še bolj očitna. V svojem starejšem delu dobro ponazarja v višino dvignjeni stanovanjski stavbni element. Gotska okna s preprostimi okviri so sorazmerno porazdeljena v vseh fasadah, manj številna so v severni. V bistvu so to še vedno utilitarne odprtine z zidanimi klopimi v ostenju. Lepotne ali dekorativne elemente, v katerem je stil lahko v polnem zazenel kot zavestna oblikovalna volja, pa z gotovostjo opazujemo predvsem v poznogotski dobi. Tedaj so se razlike med sakralno in profano arhitekturo zmanjšale ali sploh zabrisale. V poznogotskem konceptu Otočca in poznogotski prezidavi Hmeljnika (kot tudi dvignjenem delu Kamna) pa ni prav nobenih razlik več v oblikovanju portala v kapelo ali stanovanjski prostor. Kasneje se te tendence še močneje stopnjujejo. V renesansi, še bolj v baroku pa razlike sploh izginejo, ko postane oblikovanje stanovanjskega prostora z reprezentativnimi dodatki v obliki stopnišč in slavnostne dvorane sploh poglavitna sestavina grajske arhitekture.²³

Gotske stilne elemente skorajda brezizjemno srečujemo na vsakem gradu, četudi niso več jasne čiste gotske rešitve. Ena najlepših poznogotskih grajskih sestavin je na zunaj palacium na ljubljanskem gradu, poživljena z vrsto pomolov, ki niso slučajno razporejeni, marveč razporejeni v določenem redu.²⁴ Praktične zahteve so kasneje v pogotski dobi preoblikovale tudi grajsko notranjščino in zato so razen v grajski kapeli gotski prostori ostali izjemni. Do druge vojne se je edino na Hmeljniku ohranila dvoranica z gotsko rebrastim križnatim obokom, povsem v smislu dolenskega konservativnega stavbar-

Pleterje — samostanski kompleks po tlorisu iz zač. XIX. stol. (Drž. arhiv Slovenije, Ljubljana)

skega izročila. Sicer pa je videti, da se je predvsem uveljavljal lesen strop, podobno kot na cerkveni arhitekturi, kjer se rebrasti obok omejuje v glavnem le na prezbiterij. Celo na velikopoteznem Celjskem gradu opazujemo predvsem ostanke lesenih stropov. Rebrasti so izjemni, saj pri večini razvalin srednjeveških gradov nahajamo le ležišča za lesene stropne nosilce.²⁵

Razvoj grajske arhitekture poteka predvsem v podčrtavanju enkrat stanovanjskega, drugič varnostnega momenta. Pred koncem srednjega veka pa doživi grad pri nas korenito spremembo: grad, ki kot stavbni tip postopoma postaja vse bolj udobna rezidenca, v kateri opazujemo že za udobje stanovanja prirejene velike, svetle okenske odprtine,²⁶ ki navadno niso več obrnjene na samo zavarovane dele, oz. na notranjo dvoriščno stran, se ponovno utrdi. Grajski kompleks se obda z novim obzidjem, če staro ne zadovoljuje. Stara obzidja se opremljajo z novimi stolpi. Okenske odprtine na stanovanjskih delih se zmanjšajo ali zazidajo. Obzidje, ki je v romanski dobi še brez stolpov, ravno lomljeno pa tudi prilagojeno terenu, predvsem pa visoko, dobí v gotski dobi značilne obzidne stolpe.²⁷ Obzidni stolp postane ena glavnih značilnosti gotskega obzidja, čeprav ne te-

melji tako oblikovanje povsem v zavestnem stilnem hotenju, marveč je predvsem rezultat vojaško utrdbene tehnike s stališča obrambe, na zunaj pa vendarle dopolnjuje značilnosti gotskega gradu. Grad dobi izrazit »grajski« karakter, ki se tudi na zunaj kaže v številnih oglatih ali okroglih stolpih, enem ali dvojnem obzidju, starih ali na novo vrezanih varovalnih jarkih.²⁸ Poleg novih zasnov obzidja opazujemo tudi določene predelave. Obzidje se zniža, zidno krono s hodnikom zadaj navadno zamenja kompaktni zid s strelnimi linami, ki so dostopne po posebnem prislonjenem hodniku. Nova obzidja zavzemajo večje radije, so nižja; na izpostavljenih, preudarno utemeljenih mestih so zavarovana s stolpi. Te novotarije pa so le vmesna in ne dolgotrajna faza. Utrdbena dejavnost v gotski dobi, ki se pričinja predvsem od druge polovice XV. stoletja, ko so turški vpadi postali intenzivnejši, se nadaljuje v renesanso, ki že v 20 letih XVI. stoletja utemelji povsem novo utrdbeno arhitekturo, v kateri se tudi že izrazijo pri nas prve renesančne stilne tendence.²⁹ Srednjeveški utrdbeni principi na grajski arhitekturi pa se sporadično uveljavljajo pri nas še vse do konca XVI. stoletja.³⁰

Posebna oblika gotskega gradu je jamski grad, ki ga sicer tlorisno ne moremo opredeliti kot poseben arhitektonski tip, vendar

Novo mesto — tločrt mesta po franciscejski katastrski mapi (Drž. arhiv Slovenije, Ljubljana)

postane razmeroma številen prav v poznogotski dobi. Ne gre pa vselej za grad v pravem pravnem pomenu, marveč le za sestavni del skrivališč. Verjetno edini tak grad, ki je tudi v pravnem pomenu grad, je Jama nad sedanjim Predjamskim gradom. Drugače, predvsem po Gorenjskem raztreseni taki »gradovi« predstavljajo le izbrana skrivališča v času turške nevarnosti kot na primer Hudičev gradič nad Begunjami, t. im. Šmajdov grad pri Predosljah in Gozdašnica pri Žirovnici. Ti spadajo, podobno kot naši tabori, k sistemu primitivnih ljudskih skrivališč.

Tendenca razvoja gotskega gradu ali gradu v gotski dobi je pri nas, kot smo videli, usmerjena predvsem na postopno oblikovanje udobnega stanovanja. Čistih rešitev ni veliko, ker zlata doba za nastajanje gradov je že mimo in v glavnem le stare zasnove doživljajo spremembe, na katerih pa se manifestirajo tendence razvoja. Tudi na novo nastalih konceptih se lepotni elementi le redkeje uveljavijo v večji meri. Potisnjeni so v ozadje. Omejujejo se povečini na oblikovanje okenskih odprtin in portalov, redkeje pa na docela obokane gotske prostore. Tlorisna zasnova gradu v gotski dobi je najprvo — kar smo že enkrat poudarili — potegnen kompleks, ki kasneje preide v koncentrirano nizanje posameznih stavbnih delov okrog manjšega dvorišča. Domača pa sta prav tako oba osnovna tipa, stolp in kastel, ki doživljata sicer v svojem razvoju določene modifikacije, ki pa se bolj — kar zadeva stil — kažejo v arhitektonskih podrobnostih kot v osnovni koncepciji.

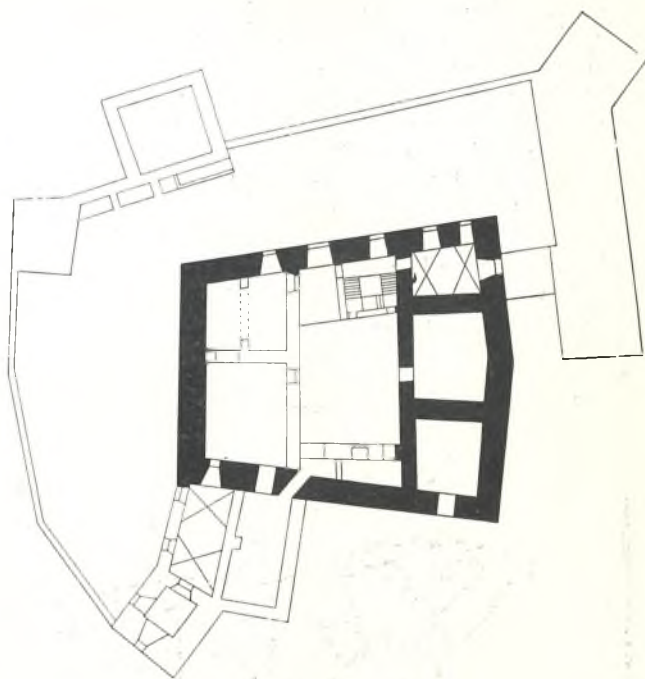
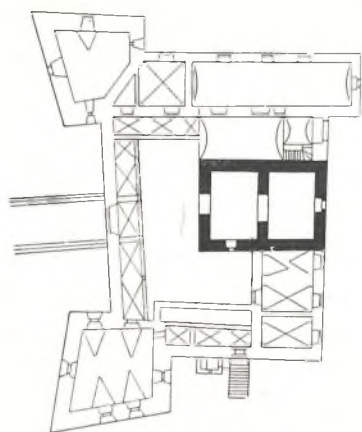
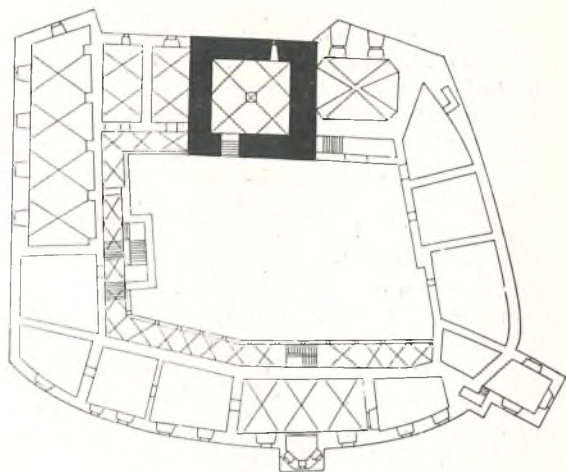
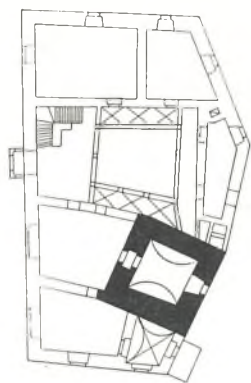

Maribor — tločrt mesta (po Wengertu)

Poleg gradu je za gotsko dobo značilen pojav mestnega obzidja. Kot spomenik danes le redko kje eksistira. Dobro je prezentiran v Piranu, v ostali Sloveniji pa so obzidja ohranjena le fragmentarno, v slučajno ohranjenih delih, ponajveč v stolpih.³¹ Poleg piranskega obzidja, ki ga flankirajo oglati stolpi in kaže mediteranske, na antičnem izročilu zasnovane stavbne oblike, je še najpomembnejše in listinsko bogato izpričano obzidje v Škofji Loki,³² ki so ga pričeli prav v zadnjem času sistematično odkrivati. Gre za tip obzidja, kakršnega srečujemo tudi na zgodnji grajski arhitekturi: razmeroma visoko, brez stolpov ali pa z redkimi in povečini kasneje postavljenimi stolpi, ki navadno flankirajo le mestna vrata. Tip zidu je še iz časa, ko se strelno orožje še ni uveljavilo. Turška nevarnost, ki ponovno poživi utrdbeno dejavnost, pa utemlji, podobno kot na grajski arhitekturi tip razmeroma nizkega obzidja, ki se opira na smotrno razpostavljene obzidne stolpe, ki jih v renesansi zamenjajo renesančne utrdbene naprave; te silijo še bolj k tlom. Časovno spadajo te predelave v glavnem v poznogotsko dobo, ker se ob turških vpadih postavijo zahteve po ponovnem utrjevanju, to je, v drugi polovici XV. stoletja.³³ Enako kot pri grajskem obzidju oblikovanje ne temelji na stilnih posebnostih, marveč na praktično utrdbenih zahtevah, ki so zasnovane predvsem na aktivni obrambi. Na zunanjo stran se vendarle kaže razlika med starejšim romanskim ali zgodnjegotskim razmeroma visokim obzidjem in še posebej poznogotskim s številnimi, ob zunanjo stran obzidja organsko povezanimi stolpi. Utrdbeni sistem pa se v mestih, ki so se razvila pod grajskim hribom, povezuje z grajsko arhitekturo; nastajajo sedaj pa tudi posebni tipi na utrdbenih principih zasnovanih gradov, vključenih v samo mestno obzidje in tvorijo z obzidjem sestavno obrambo.³⁴

V poznogotsko dobo pa časovno sodi še poseben tip utrdbene arhitekture, to je tabor.³⁵ Gre predvsem za z obzidjem in obzidnimi stolpi obdan prostor okrog cerkve na višini, ki predstavlja sistem široko razpredene mreže oporišč ponajveč pasivne protiturške obrambe. Oblika obzidja se v večini primerov prilagaja terenu in se sklada s principi, kakršne smo srečali na grajskem obzidju ali obzidju mest kot obzidju samostanskih kompleksov, ki se tedaj tudi na novo utrjujejo.³⁶

Že v romaniki je utemeljena arhitektura samostanskih naselbin, vendar pa se je pri nas prav z gotsko dobo število samostanov povečalo,³⁷ ali pa so obstoječe sa-

Tlorisi gradov

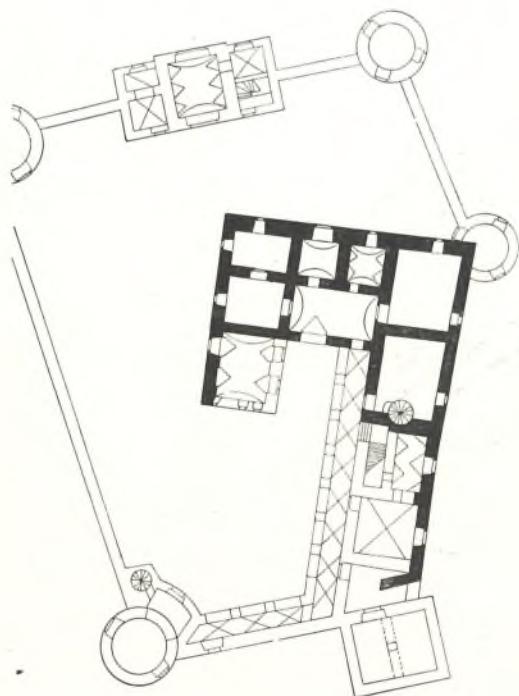
Levo zgoraj — Stari grad pri Novem mestu

desno zgoraj — Klevež

v sredini levo — Gracarjev turn

v sredini desno — Ribnica

levo spodaj — Otočec

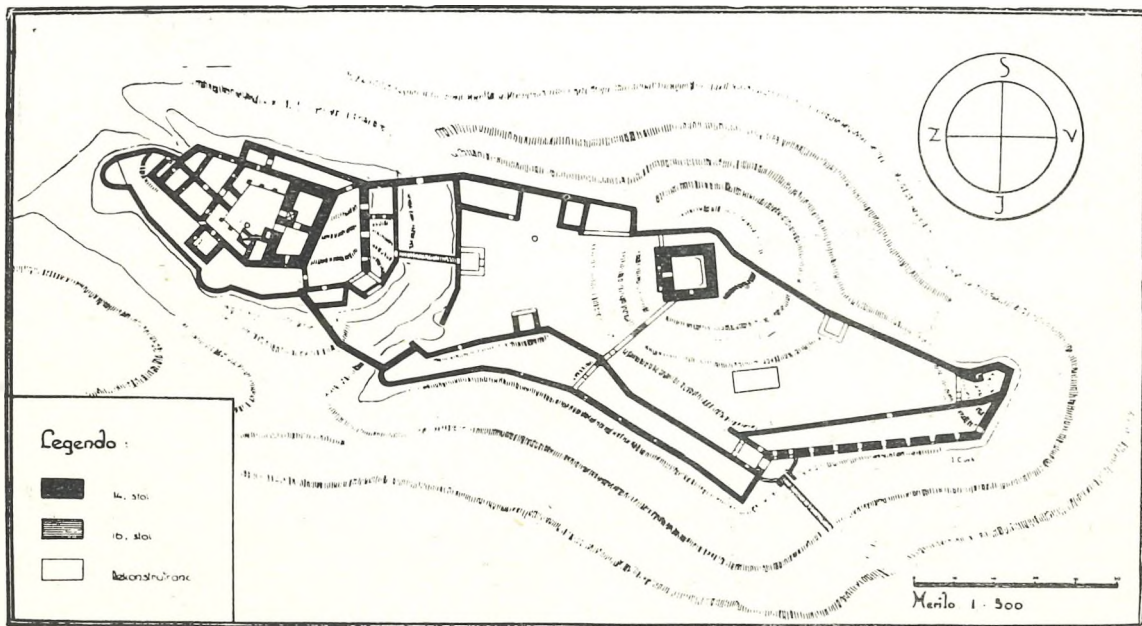

mostanske naselbine tedaj doživljale nekatere izboljšave. Kompozicija naselbine je razporejena v glavnem po starem izročilu in obsega poleg samostanske cerkve, ponavadi ob južno cerkveno stran prislonen križni hodnik, ob katerega so prislonjeni posamezni stavbni elementi samostanskega, po načrtu in določeni shemi izvedenega naselja.³⁸ Kljub temu pa so razlike v organizaciji prostorov kartuzijskega samostanske naselbine, cistercijanske hiše ali hiše beraškega reda,³⁹ ki se je v primeri z drugimi koncepcijami redovnih naselbin še najbolj demokratizirala. Značilno za naše samostanske naselbine pa je tudi, da so dosledno v gotski dobi zamenjali preje lesene križne hodnike z zidanimi.⁴⁰

Najštevilneje pa je bila gotska arhitektura v svojem času zastopana z mestno stanovanjsko hišo. Enaka logika in splošna tendenca razvoja nam ne dopušča, kar je veljalo že za grajsko arhitekturo, da bi govorili predvsem o ohranjenih spomenikih. Lesena gradbena tehnika, ki je prevladovala v naših mestih in so jo s predpisi pričeli zamenjavati s kamnito, ni mogla kljubovati niti številnim požarom, še manj času. Zato imamo v Primorju, kjer je zidna tehnika že od vsega početka v navadi, ohranjenih več spomenikov gotskih stanovanjskih hiš, ki se tudi kasneje kaže v tradicionalnem vztrajanju na prevzetih in udomačenih stavbnih formah. Ostanke zidanih meščanskih hiš pa lahko zasledujemo v vseh naših mestih tako v tlorisni zasnovi in nezazidanih stavbnih detajlih. Po tem, kar se je slučajno ohranilo

v kasnejših prezidavah, lahko sklepamo, da je današnja stanovanjska hiša utemeljena že v gotski dobi, saj njena tlorisna dispozicija z ožjo pročelno fasado, vežo, stopniščem,⁴¹ na eni strani s požarnim zidom sosednje hiše, na drugi pa s stanovanjskim proti vrtu pomaknjenim traktom tvori zaključeno podolgovato dvorišče in živi še vedno sredi naših mest, četudi ne več kot aktiven element sodobne stanovanjske kulture, marveč le kot neizogibno izročilo v jedrih naših srednjeveških mest.

V tem pogledu nam razkazuje najbogatejše gradivo Primorje s svojim zaledjem, prav zaradi že poudarjene bolj trajne kamnite tehnike. Medtem ko mesta v obmorskih predelih Slovenije iz razumljivih razlogov odsevajo stilne in oblikovne dosežke beneške meščanske hiše, prihaja v njenem zaledju do veljave večje število ohranjenih stanovanjskih hiš, ki nimajo, kljub geografski bližini nobene zveze z izolirano postavljenimi primorskimi mesti. Beneški vpliv ne poseže dosti v zaledje. Prav tako pa opazujemo tudi na podeželju gotske oblikovne elemente predvsem kot primer za prenos kvalitetnih stilnih elementov z višje kulture na nižjo. Ta pojav ni posebno številen samo v primorsko-kraških naseljih, marveč je pogost tudi na Gorenjskem.⁴² Ni izključeno, da je prav kraškoprimska zidarska kultura ponekod vplivala tudi na obravnavo meščanske stanovanjske hiše, saj so kraški stilni elementi ponekod značilni prav v grajski arhitekturi, posebno v tistih področjih, kamor je njen

Celje — tloris ruševin Gornjega Celja (po J. Curku)

vpliv sporadično prihajal z naročili.⁴³ Po drugi strani pa vrsta stavb, podobno kot v tedanji cerkveni arhitekturi, kaže na oblikovno tradicijo, zakoreninjen konservativizem, pri čemer »gotske« formalne oblike lahko nastopajo še v XVII. stol. Poleg tlorisne zasnove, ki je še vedno najbolj viden, četudi zakrit izraz gotske stanovanjske kulture, pa se ta kaže predvsem v obogatitvi fasade z na konzolah iz stene izstopajočimi balkoni, ki ponavadi obsežejo celotno fasado, posameznih pomolih, kasneje v pozno gotški dobi z ogelnimi pravokotnimi ali polkrožnimi pomoli, v nekaterih primerih pa z izredno plastično oblikovanimi okenskimi policami. Bistvena sestavina ambicioznejše meščanske stanovanjske hiše pa je vsaj od prve polovice XVII. stoletja arkadno dvorišče, podobno kot na grajski arhitekturi. Vse kaže, da je tako dvorišče pogojeno že v gotški dobi, četudi je bilo sprva še leseno in ga kasneje, bržkone po vzoru italijanskih odprtih arkadnih hodnikov, zamenja tudi pri nas kamnita arhitektura že v pozni gotiki, oziroma na prehodu gotike v renesanso (Radovljica).

Še močnejša pa je tradicija gotskega stilnega oblikovanja v urbanistični podobi naših mest. Podlaga našim srednjeveškim mestom je gotska urbanistična zasnova. Mreža ulic, položaj trga, mestno pročelje kljub zmanjšanju vertikalnih poant še vedno oblikujejo vizualni vtis v gotški dobi zasnovane mestne urbanistične koncepcije, ki ima skoraj v večini primerov svoj naravni podarek v grajskem hribu z gradom ali s cerkvijo na vrhu. Od geografskega položaja je sicer odvisna glavna koncepcija urbanistične zasnove, ki ponekod, predvsem v okviru bivše Kranjske, oblikuje značilen tip naselbine v okljuki, ali pa tip na več ali manj pravilni tlorisni zasnovi utemeljene ulične mreže v ravnino postavljene naselbine.⁴⁴ V prvem primeru oblikuje obseg mesta, ki je ponavadi še podan s črto umetno speljanega obzidja, konfiguracija terenske izoblike, v drugem pa črta mestnega obzidja, ki je že od vsega začetka ločnica med mestom in zunanjim svetom. Ta še vedno kaže na prvoten, vse do XIX. stoletja veljaven obseg mestnega naselja, ki je pustil, kljub kasnejšemu preoblikovanju, neizbrisen pečat mestni podobi. Poseben tip pa predstavljajo obmorska mesta s pravokotno razvitim trgov v razliko od uličnega trga celinskih naselbin. Mestna hiša, ki ima v uličnem trgu več ali manj poljubno mesto v nizu hiš, ima v t. im. mediteranskem trgu določeno mesto v središču kot vidni upravni center komune, ki se ji pridružuje še nepogrešljiva lopa kot

drugi viden izraz komunalnega življenja. Poseben tip pa so oblikovala utrjena mesta oz. trgi, ki so imeli svojo veljavo predvsem v času nevarnosti, danes pa predstavljajo predvsem bogat vir za študij gotskih ali v gotški tradiciji izvršenih oblik na profani arhitekturi (Štanjel, Vipavski Križ).

Prav zadnji primeri iz repertoarja gotskega oblikovanja ali oblikovanja v gotški dobi pa nam kažejo, da kljub temu, da je preteklo več stoletij od zadnjih zavestnih prizadevanj v gotskem oblikovanju, je gotški stil še vedno živ v naši podzavesti. Z njim se srečujemo vsak dan, četudi nevede. Živi sredi naših mest, katerih osnovni in sestavni del je.

OPOMBE

Za I. del mojega članka (Kronika 1959, VII/3, str. 138 do 149) velja naslednja opomba:

Ker se v prispevku omejujem le na okvirni oris razvoja gotske arhitekture pri nas, sem opustil vsakršno citiranje in tudi pri navedbi literature omenjam le poglavito: W. Buchowiecki, Die gotischen Kirchen Osterreichs, Wien, 1952; R. K. Donin, Die Bettelordenskirchen in Osterreich, Baden bei Wien, 1935; E. Cevc, Poznogotsko kamnoseštvo v okolici Kamnika, Kamniški zbornik, I. 1951; isti, Parlerjanske mase v Ptuj in okolici, Ptujski zbornik, Ptuj, 1953; isti, Srednjeveška plastika na Slovenskem, Ljubljana, 1956; J. Gregorič, Srednjeveška cerkvena arhitektura v Sloveniji do leta 1430, ZUZ, N. v. I. Ljubljana, 1951; I. Komelj, Položaj gotskega stavbarstva na Dolenjskem, ZUZ, N. v. V/VI, Ljubljana, 1959; F. Stele, Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih, Ljubljana, 1924; isti, Epigrafične drobtinice, ZUZ, V, 1925, ZUZ, VI, 1926; isti, Umetnost v Slovenski krajini, Slovenska krajina, Beltinci, 1935; isti, Gotske dvoranske cerkve v Sloveniji, ZUZ, XV, 1935; isti, Ptujsko gora, Celje 1940; isti, Mariborska stolnica, ZUZ, XIX, 1943; J. Veider, Stara ljubljanska stolnica, Ljubljana, 1947; isti, Vodič po Crngrobu; M. Zadnikar, Minoritska cerkev v Ptuj, Varstvo spomenikov, III, 1950; isti, Problem »Laške skupine« v naši poznomanski arhitekturi, ZUZ, N. v. V/VI, 1959; isti, Romanska arhitektura na Slovenskem, Ljubljana, 1959.

Za pričujoči II. del članka veljajo naslednje opombe:

1. A. Toolse, Burgen des Abendlandes, Wien, 1958, str. 204. — 2. Prim. o tem I. Komelj, Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem, ZUZ, Nova vrsta I. 1951, str. 37. sl. — 3. Tipični primeri takih gradov so na Štajerskem Gornje Celje, Konjice, Rifnik, na Dolenjskem Boštanj na Savi, Podturn, na Gorenjskem predvsem Kamen pri Begunjah. — 4. Vsaj za Dolenjsko velja, da je stala na osnovi pisanih virov do druge polovice XIII. stoletja več kot polovica vseh gradov. V drugi polovici XIV. in prvi polovici XV. stoletja, ko je pri nas gotški stil še dozoreval, pa praktično skoraj da niso več zidali novih gradov. — 5. Tako n. pr. nastopajo enake stilno neopredeljive okenske odprtine na gradovih, ki so nastali tako v romanskem kot gotskem času, vendar pa je pri starejših konceptih funkcionalnost poudarjena. Pravokotna pokončna okenca nastopajo v Klevečvu, Čretču, Hmeljniku, Vogerskem, Ložu. Že gotsko oblikovano okensko odprtino s kamnitim okvirom pa ima stolp na Starcm gradu pri Novem mestu (XIII. stol.). — 6. Značilen razvojni proces prikazuje vrsta stolpastih gradov na Dolenjskem: Kleveč — Stari grad — Višnja gora — Gracarjev turn — Luknja — Pobrežje. — 7. J. Curk, Grad Gornje Celje — njegov opis in zgodovina, Celjski zbornik 1957, str. 103 sl. — 8. Tak tip »severnega« gotskega gradu je veljaven vsaj za srednjo Evropo in je razširjen tudi po Češkem. Prim. Z. Wirth in J. Benda, Burgen und Schlösser, Prag 1954, str. 21. — 9. Večina naših stolpastih gradov temelji na pravokotni tlorisni osnovi, ki je ponekod modificirana po obliki terena; poleg stavbnih ostankov pa za razširjenost govori predvsem Valvasorjevo in Vischerjevo grafično izročilo. — 10. Okrogli stolp v razvalini gradu Rihemberk (Branik) z nekoliko razširjenim nizkim talnim podzidkom in vgrajenimi polzastimi stopnicami v debelini stene je taktično središče celotne grajske zasnove. — 11. Okrogli stolp nad Zaniogradom v slov. Istri, časovno še neopredeljiv ostanek okroglega stolpa v Stanjelu. — 12. O tem prim. zlasti C. Schuchardt, Die Burg in Wandel der Weltgeschichte, Potsdam 1951, K. H. Die Gotische Baukunst, Potsdam 1930, str. 215. — 13. Večina naših grajskih zasnov kaže na tako večanje prvotne tlorisne zasnove; pri tem pa so najzanimivejši tisti

primeri, ki z razširjenimi oziroma dodanimi stavbnimi deli karakterizirajo tendenco razvoja grajske arhitekture. — 14. Izraziti tak primer je grad Klevčevž na Dolenjskem, kjer so posamezni stavbni členi nanizani na notranjem delu obzidja, ki se prilagaja obliki terena. Celotna zasnova se opira na četrvooglati stolp. — 15. O tem primerjaj predvsem A. Toolse, o. c. in Clasen, o. c. Zanimiva je ugotovitev, da je tak tip razširjen predvsem na mediteransko vplivnem področju tako na Tirolskem kot tudi pri nas. — 16. Naši domači primeri so predvsem Prem, Lož, Hmeljnik, morda tudi Cretež; postavljeni so na višine. — 17. Taki romanski primeri pri nas so Prem, Lož, Hmeljnik, pri zadnjih dveh gre za kombinacijo stolpa in palacia. — 18. Clasen, o. c. stran 213. — 19. Prim. I. Komelj, Položaj gotskega stavbarstva na Dolenjskem, ZUZ, Nova vrsta, V. VI. 1959, str. 357. — 20. Izraziti taki primeri so razvalina Cušperka, Svibna; ni izključeno, da je taka oblika razširjena tudi na Hrvaškem; prim. G. Szabo, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1920: Okič, tloris slika 20, Lipovec, tloris slika 22. — 21. Na glavnem sklepniku, ki je stal bržkone na temcu oboka prezbiterija grajske kapele, je letnica 1449 z geslom kralja in cesarja Friderika. — 22. Grajska kapela je n. pr. v Klevčevžu vključena v palacium, kjer pa prezbiterij izstopa kot poseben stavbni člen; prezbiterij grajske kapele na Otočcu, ki je prav tako vključena v stanovanjski del gradu, je stal na konzolah; kot samostojni stavbni del pa stoji kapela na gradu Hmeljnik. — 23. Tedaj lahko sploh govorimo o gradu kot umetnostnem pojavu, ker se šele tedaj tudi grad kot spomeniška vrsta tudi s stališča razvoja stila lahko enakovredno vključi v splošen likovni razvoj. — 24. Pomol kot stavbni člen lahko nastopa na najrazličnejših mestih, na notranjih ali zunanjih fasadah, na oglu ali v steni, v zaporedju ali izolirano; lahko služi tudi najrazličnejšim utilitarnim namenom. — 25. Da so gotško obokani prostori v resnici izjemni, nam kažejo naše razvaline gradov, kjer povečini v prostorih srečujemo ležišča za lesene nosilce, oziroma kamnite konzole, na katerih je slonel lesen strop; le v izjemnih primerih, verjetno le v reprezentativnih delih grajskih stavb, opazujemo tudi ostanke konzol ali celo služnikov (Gornje Celje, Kamen, Vodriž). — 26. Ohranjeni gotški stavbni členi, posebno okna, so razmeroma redki, vendar take razmeroma velike okenske odprtine opazujemo predvsem na gradu Hmeljnik, Negova, Kamen, Višnja gora. — 27. Tako obzidje bržkone še iz romanske dobe je na blejskem gradu; okrogli stolpi so vanj kasneje vgrajeni. Sploh je tip obzidja z obzidnimi, okroglimi ali oglatimi stolpi, karakterističen za gotške gradove, četudi je tak tip obzidja

nastal na podlagi antičnega izročila. — 28. Kolikor lahko sklepamo iz dosedanjega poznavanja grajske arhitekture, je »grajska« podoba naših gradov utemeljena šele v gotški dobi. — 29. Značilna sta okrogla stolpa na gradu v Skofji Loki in celotni grajski kompleks Turjaka; pri tem gre tudi za razmeroma najzgodnejše pojave renesančne arhitekture pri nas; prim. D. Menclová V. V. Stech, Červený kamen. — 30. Značilen primer je obzidje gradu Otočca, ki je nastalo šele v drugi polovici XVI. stoletja in kaže izrazite znake gotških utrdbenih naprav. — 31. Ptuj, Maribor, Ljubljana, Novo mesto, Kranj, Radovljica. — 32. Pavle Blaznik, Loško mestno obzidje, Loški razgledi IV, 1957, str. 15. sl. — 33. I. Zontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 58. — 34. V tem pogledu so značilni gradovi štajerskih mest, ki pa večinoma že temeljijo na renesančnih utrdbenih principih (Brezice, Sevnica, Maribor). — 35. Med številnimi tabori, ki so raztreseni širom Slovenije, so najbolj značilni Tabor pri Grosupljem, Repnje, Ptujška gora, Tabor nad Cerničami, Primskovo. — 36. Grafični prikazi naših pomembnejših samostanskih naselbin in tudi stavbni ostanke kažejo, da so bili samostani utrjeni po utrdbenih principih, že uveljavljenih na mestih ali gradovih. — 37. V gotški dobi so utemeljeni predvsem številni samostani beraških redov, ki imajo tudi sicer odločilen pomen za razvoj gotške arhitekture. — 38. K. H. Clasen, o. c. str. 224. — 39. M. Zadnikar, Romanska arhitektura na Slovenskem, Ljubljana, 1959, stran 47, predvsem poglavja o posameznih redovih. — 40. Velja to pravzaprav za vse naše samostanske naselbine, ki so se do danes ohranile: v Stični so prvotno leseni križni hodnik nadomestili z zidanim zgodnjegotskim, v Kostanjevici s poznogotskim. Enako je tudi križni hodnik dominikanske cerkve v Ptujju iz začetka XV. stoletja; od ohranjenih je z arhitekturo sočasen edinole ostanek križnega hodnika v Pleterjah. — 41. Prim. M. Mušič, Vplivna področja med stilno arhitekturo in slovenskim ljudskim stavbarstvom v srednjem veku, Slovenski etnograf, V., 1952, str. 58; sicer pa take tlorisne zasnove srečujemo kljub ev. pomanjkanju določenih stavbnih členov po vseh naših mestih, zlasti na ozemlju bivše Kranjske: Ljubljana, Kranj, Radovljica, Skofja Loka, Novo mesto. — 42. M. Mušič, o. c., stran 54. — 43. I. Komelj, o. c.; zanimivo je tudi, da je večina gotških stavbnih členov v Novem mestu izvršenih v apnencu, kar kaže lahko na kasnejši postanek, verjetneje pa na neposredni vpliv kraškoprimerjskih kamnosekov oziroma zidarjev še v gotški dobi. — 44. Prim. J. Gregorič, Slovenska mesta in trgi, I. Kranjska mesta in trgi, Kronika 1940, str. 195, sl.: H. Wengert, Die Stadtanlagen in Steiermark, 1932.

BORBA ZA USTANOVITEV MARIBORSKE KLASIČNE GIMNAZIJE

JAN SEDIVY

Leta 1858 je obhajala nekdanja mariborska Klasična gimnazija zelo slovesno svojo prvo stoletnico. Gimnazijsko izvestje je prineslo tedaj tudi prvo slovensko razpravo izpod peresa prof. Davorina Trstenjaka. Prof. Jurij Matjašič, ki je enako kot prof. Trstenjak poučeval prostovoljno in brezplačno slovenske dijake tudi slovenščino, je napisal v tem izvestju obširno nemško razpravo o zgodovini zavoda.¹ Toda niti prof. Matjašič niti kdo drugi ob 150-letnici leta 1898 niti ob skromni slovesnosti ob dvestoletnici leta 1958 si ni vzel časa in truda, da bi razčistil vprašanje predzgodovine ustanovitve zavoda. Prof. Matjašiču pač še niso bili znani viri o tem vprašanju, ker jih je sistematično zbral šele Slomšek in so postali pristopni šele po prenosu sedeža lavantinske škofije iz Št. Andraža na Koroškem v Maribor.

Menda ni gimnazije v Evropi, ki bi imela tako težaven porod kot mariborska, saj je trajala borba za njeno ustanovitev celih 137 let. Ta borba je ozko zvezana s takratno cerkveno zgodovino in politiko in nam kaže vso zapletenost in prepletенost interesov ter vplivov cerkvenih krogov pri reševanju šolskih zadev. Prav pri opisu bojev za mariborsko gimnazijo in proti njej se bom moral nujno dotakniti tudi teh problemov, da nam bo bolj jasno, zakaj je preteklo toliko časa od vznika zamisli glede ustanovitve mariborske gimnazije do njene uresničitve.

Gimnazije so bile v začetku ozko zvezane z jezuiti in z vladarjema Ferdinandom I. in nadvojvodo Karlom. Habsburžani so videli v protestantizmu veliko nevarnost za svojo vlado. V protestantskih pokrajinah so si plemiči prisvajali cerkvena posestva in čim bolj so bogateli, tem bolj so kazali svojo nepokorščino katoliškemu vladarju in tem bolj so stremeli po neodvisnosti. Kakor Ferdinand I. tako je tudi nadvojvoda Karel imel novi jezuitski red in njegove šole za najboljše sredstvo za utrjevanje in širjenje katoličanstva. Tako je nadvojvoda Ferdinand I. že leta 1551 poklical na Dunaj deset jezuitov, ki so tam takoj osnovali gimnazijo; ta še danes obstaja pod imenom »akademska«. Prvo leto je imela le tri, drugo že 120 dijakov. Zaradi tega uspeha je poklical isti nadvojvoda leta 1556 jezuite tudi v Prago, kjer se jim je število učencev na gimnaziji kmalu povzpelo na 700.²

Na Slovenskem so se jezuiti naselili prvič leta 1573 v Ljubljani. Na poziv nadvojvode Karla so prevzeli staro latinsko šolo in jo spremenili v gimnazijo.³ Istočasno jih je po-

klical še v Gradec, kjer se pa niso zadovoljili samo z gimnazijo, ampak so ji leta 1586 pridružili še univerzo.⁴ Novo kulturno središče v Gradcu je imelo za Slovence severnih slovenskih pokrajin večji pomen kot gimnazija v Ljubljani. V tej dobi močne deželne zavesti jim je bil štajerski Gradec ne samo deželno glavno mesto, ampak tudi važno gospodarsko in trgovsko središče. Iz Slovenskih goric in Podravja so vozili na kmetijskih vozovih v Gradec zlasti vino in sadje in tam so kupili svoje potrebščine. Tudi v zemljepisnem oziru jim je bil Gradec mnogo bliže od Ljubljane, kajti oddaljen je od Maribora le 64 km, Ljubljana pa 135 km; od sedanje državne meje pri Št. Ilju je do Gradca le 47 km, do Ljubljane pa je trikrat dlje, namreč 152 km. V tej dobi je bila narodnostna meja še severneje in pred sto leti so se mogli slovenski kmetje sporazumevati v Gradcu v slovenščini. Odkar je bila v Gradcu gimnazija in univerza, je tam študiralo mnogo Slovencev in Hrvatov, kjer so se medsebojno spoznavali in kulturno zblíževali.

Pouk v jezuitskih šolah je bil brezplačen. Vzdrževale so jih razne nadarbine in ustanove. Nadvojvoda je oskrbel jezuitska kolegija z gimnazijama v Gradcu in Leobnu tudi še z dohodki Jurkloštra in bogate župnije Sv. Lovrenca na Dravskem polju. Tako so štajerski Slovenci pomagali vzdrževati dve nemški gimnaziji in univerzo v Gradcu, sami pa niso imeli nobenega višjega učnega zavoda.⁵

Pobudo za ustanovitev jezuitskega kolegija in gimnazije v Mariboru je dal škof v koroški Krki Janez Jakob pl. Lamberg. V ta namen je hotel uporabiti dohodke mariborske mestne župnije, ki je razpolagala z devetimi beneficijami; ti so imeli hiše, posestva in vinograde.⁶ Svojo namero je sporočil najprej ustno leta 1621⁷ nadrejeni cerkveni oblasti, to je, salzburškemu nadškofu grofu Parisu Lodronu. Za njegovo privoljenje ali soglasnost (consensus) je izrecno prosil v pismeni vlogi dne 10. januarja 1622.⁸ Skušal ga je pridobiti za načrt predvsem z razlogi verskega značaja. Jezuitom naj bi se nakazali dohodki mariborske župnije in njenih beneficijev s pogojem, da prezidajo župnišče v jezuitski kolegij, ki bi bil dolžan vzdrževati in oskrbovati popolno gimnazijo. Jezuiti bi se obvezali poleg dela na šolskem področju opravljati tudi vse dušnopastirske posebej mariborske župnije.⁹ Dalje je Lamberg zahteval od jezuitov, naj imajo ob nedeljah in praznikih razen nemške tudi slovensko pridigo.¹⁰

Preden je dal Salzburg svojo soglasnost za ustanovitev mariborske gimnazije, je vprašal še za mnenje sekovskega škofa in mariborski mestni svet, ki je imel patronat nad mariborsko župnijo. Le-ta je odločno nasprotoval Lambergovi nameri in navajal za svoje stališče več razlogov. Izjavil je, da si sicer ničesar bolj ne želi, kot da se osnuje v Mariboru kolegij z gimnazijo, od katere bi imela vsa občina velike koristi, da pa kljub temu ne more dovoliti, da bi se iz mariborske župnije in njenih beneficijev osnovala ustanova za vzdrževanje gimnazije.¹¹

Proti Lambergovi nameri sta se pritožila mariborski sodnik (župan) in mestni svet sekovskemu škofu Jakobu Eberleinu, pod čigar oblast je spadala mariborska župnija.¹² Če so Mariborčani mislili, da bodo s to pritožbo pridobili le-tega na svojo stran, so se hudo zmotili, kajti šolal se je pri jezuitih in jim ostal zvest vse življenje.

Mariborski mestni svet ni odnehal. Poslal je pritožbo proti ustanovitvi gimnazije na ta način tudi salzburškemu nadškofu po uradni poti preko Eberleina, ki je skušal zmanjšati njen vpliv s posebnim spremnim pismom in s tem, da je povabil na zasebni pogovor za 12. maj 1622 mariborskega župana. Sicer ni poročil o tem, kaj sta razpravljala, toda gotovo je skušal Eberlein navdušiti mariborskega župana za delovanje jezuitov, ker le tako si moremo pojasniti, zakaj odseva odslej velika naklonjenost do jezuitov iz vseh županovih vlog v zvezi z mariborsko gimnazijo. Ni pa se mu posrečilo pridobiti za jezuitsko gimnazijo tudi mestni svet. Eberlein je zahteval, naj mestni svet še enkrat razpravlja o ustanovitvi gimnazije in mu sporoči svoj sklep. Mariborčani so vztrajali pri svojih prejšnjih odločitvah, obenem pa izjavili, da si iskreno žele gimnazijo v mestu in bi sami pomagali škofu s prispevki, če bi jo ta ustanovil iz svojih zasebnih sredstev.

Eberlein se je lotil zadeve z druge strani. Skušal je navdušiti graške jezuite, da bi sami prevzeli iniciativo za ustanovitev gimna-

zije v Mariboru. Ti se niso hoteli zameriti niti krškemu niti sekovskemu škofu niti mariborski občini in so negativno odgovorili z motivacijo, da nimajo za to nobenega pooblastila od provinciala, ki ga pa ni v Gradcu.¹³

Na tretjo prošnjo¹⁴ krškega škofa je dal nadškof le zbrati vse gradivo in je sklical za 28. junij 1623 konzistorij, ki naj bi temeljito obravnaval zadevo mariborske gimnazije. Rezultat je bil negativen: Lodron je sporočil Lambergu, da ne more dati svoje soglasnosti za ustanovitev gimnazije iz dohodkov mariborske župnije in njenih beneficijev.¹⁵

Položaj je bil vsekakor močno zapleten, toda Lamberg se je še naprej potegoval za ustanovitev gimnazije v Mariboru. Spoznal je, da mariborski mestni župan ni dovolj močna osebnost, da bi mogel pridobiti mestni svet za ustanovitev te srednje šole. Sam se je lotil naloge in jo pričel uspešno razvozlati. To zvemo iz poročila graškega jezuitskega rektorja z dne 31. julija 1623 svojemu provincialu na Dunaj, kjer piše, da so odstranjene vse ovire za ustanovitev gimnazije.¹⁶

Napredek moramo pripisati spremembi v zahtevah mariborskega mestnega sveta: ta ni več branil svojih patronatskih pravic in brez vseh pridržkov je izročil Lambergu vse dohodke župnije za ustanovitev in vzdrževanje gimnazije. Izgovoril si je le pokopališče in mestni stolp s čuvajnico ter zahteval, da morajo jezuiti razen profesorjev vzdrževati pri mestni župniji tudi dva duhovnika za samo dušno pastirstvo.¹⁷

Zdelo se je, da je le še vprašanje prav kratkega časa, kdaj se odpre v mestu gimnazija. Zlasti še, ker je Lamberg že sklenil z jezuiti pogodbo, po kateri naj bi ti prevzeli tudi slovensko propoved in postavili posebnega slovenskega pridigarja. To se je zgodilo in Lamberg se je obvezal, izposlovati za ustanovitev gimnazije in za predajo župnije vladarjevo dovoljenje in nadškofovo ter papeževo soglasnost.¹⁸

Tedaj pa je salzburški nadškof pokazal svoje barve. Zavlačeval je s svojim privoljenjem polna tri leta. Brez njegovega privoljenja ni mogel dobiti Lamberg tudi papeževega pristanka. Še jezuiti sami so izgubili vsako upanje.

Posledice Lodronovega zavlačevanja so bile zelo hude. Negativno salzburško stališče je prepričalo tudi tedanjega mariborskega

Stara gimnazija (od 1758 do 1892); levo zgradba nekdanjega jezuitskega kolegija, nato stanovanja profesorjev in kabineti; v sredini cerkev sv. Alojzija; desno pročelje gimnazije. Za zgradbo vseh teh poslopj so podrli devet stavb, ki so stopnjena padale proti Dravi

župnika Jurija Klobučarja, da gre Lodron zavestno za tem, da onemogoči ustanovitev mariborske gimnazije. Misleč, da se bo nadškofu samo prikupil, če se ne bo hotel brezpogojno in prostovoljno odreči bogati mariborski župniji, je stopil župnik Klobučar na stran ogorčenih nasprotnikov mariborske gimnazije.

Jurij Klobučar je bil zelo nestalne in sebične narave. Rodil se je v Kočevju. Ime mu je zvenelo preveč slovensko in zato ga je v duhu tedanje dobe polatinil v Pileator. Četrty razred gimnazije (sintakso) je končal pri jezuitih v Gradcu, bogoslovje v Zagrebu, kjer je bil tudi posvečen za zagrebško škofijo. Pozneje mu je bila dodeljena mariborska župnija.¹⁹ Čeprav je bil skupuh in pohlepen po denarju, je vendar sam ponudil jezuitom brezplačno vzdrževanje dveh njihovih članov za nadziranje prezidave župnišča v gimnazijo in jezuitski kolegij, ko je kazalo, da se bo gimnazija res ustanovila.²⁰ Lodronovo nasprotovanje ga je ojunačilo, da je nastopil z naravnost nemogočimi zahtevami, ki bi preprečile ustanovitev gimnazije, ker se njemu ne bi mogla odvzeti župnija. Pravni položaj mariborske župnije je bil namreč svojevrsten in zelo nejasen.²¹ Vsekakor je vedel, da zato, če z Lodronom nasprotuje mariborski gimnaziji, še ne bo mogel izgubiti svoje bogate župnije. Hotel je izkoristiti zamotanost okoli mariborske gimnazije in se odločil za pismeno izjavo, da se ji ne odreče, dokler se mu ne izplača 14.175 gld 12 kr denarja.²² S tem je zašel v boj z mariborskimi mestnim svetom, ki je kaj kmalu našel Klobučarju Ahilovo peto.

Svet je najprej predlagal Lambergu, naj pošlje Klobučarja na stalni dopust, nato pa je skuhal Klobučarju disciplinsko razpravo.²³ Zbral je obsežen obtežilni material, iz katerega je razvidno, da so bile nekatere Klobučarjeve postavke v računu neresnične, da davkov sploh ni redno plačeval, da župnišča in zgradb ustanov ni popravljaj, pač pa izdajal denar za svojo hišo in posestvo na Pobrežju pri Mariboru.²⁴ Iz teh in še drugih cerkvenopravnih razlogov je moral konec koncev Klobučar zapustiti mariborsko župnijo po kazni²⁵ brez vsake odškodnine.²⁶

Tako je bil v Mariboru odstranjen zadnji nevarni nasprotnik gimnazije. Toda ostal je še kljubovalni Salzburg! Lamberg je ponovno prosil Lodrona za privoljenje. Prošnji je priložil cesarjevo privoljenje in vlogo mariborskega mestnega sveta za ustanovitev gimnazije. Toda vse je bilo zaman.

Zdaj so se lotili zadeve jezuiti sami. Znali so si pridobiti naklonjenost Mariborčanov in leta 1631 jim je zapustil neki neimenovan meščan za ustanovitev gimnazije tako vsoto, da bi bilo mogoče z njo ustanoviti in vzdrževati gimnazijo z jezuitskim kolegijem. Potrebna je bila le še škofova soglasnost.

Toda sledil je nov zaplet. Po Lambergovi smrti leta 1630²⁷ je zasedel krško škofijsko stolico Sebastijan iz grofovske rodovine Lodron. Od njega pač ni bilo mogoče pričakovati, da se bo potegoval za mariborsko gimnazijo, kajti kako naj bi se drznil dražiti s tem svojega sorodnika salzburškega nadškofa, kateremu se je imel zahvaliti za svoje škofovsko dostojanstvo? Ko je umrl še Eberlein in ga je nasledil Ivan Marko grof

Nova klasična gimnazija
(od 1892 dalje)

Altringen,²⁸ prejšnji salzburski kanonik, je bilo jasno, da mariborska gimnazija ne bo ustanovljena tako kmalu. Dokaz je takoj sledil: salzburski Lodron je pustil tudi jezuite zaman čakati na dovoljenje za ustanovitev gimnazije in drznil si je, uporabiti leta 1635 ves denar, namenjen gimnaziji, za popravilo in prezidavo mariborske župnijske cerkve.²⁹

Tudi največji optimist je moral zdaj uvideti, da je do smrti grofa Parisa Lodrona vsako prizadevanje za gimnazijo brezuspešno, nesmiselno in zgolj nepotrebno tratenje sil. Toliko bolj, ker je Sebastijanu sledil v koroški Krki — grof Franc Lodron.³⁰

Misel na gimnazijo s tem ni zamrla. Uresničil jo je podjetni ruški župnik Jurij Kozina leta 1645. Tako je nastala gimnazija v tedaj znamenitem romarskem kraju Ruše, 14 km zahodno od Maribora. Zaradi romarjev je ruška župnija vedno imela več kaplanov. Z njihovo pomočjo je ustanovil in vodil Jurij Kozina navadno župnijsko gimnazijo, za katero je zadostovalo dovoljenje sekovskega škofa. Prvo leto je imela 17 gimnazijcev, pozneje pa je število naglo naraščalo. Nemško plemstvo je rado pošiljalo svoje sinove v Ruše, da so se v slovenskem okolju in med slovensko večino dijakov naučili slovenščine. Nemškim fevdalcem je bilo znanje slovenskega jezika potrebno za sporazumevanje s slovenskimi podložniki na njihovih veleposestvih v slovenskih pokrajinah. Znatno je bilo tudi število hrvatskih plemiških sinov, ki so prišli na ruško gimnazijo predvsem zaradi priučanja nemškega jezika.

Vrhunec je dosegla ruška gimnazija leta 1698, ko se je ponašala z 220 dijaki, med katerimi je bilo 21 plemičev iz sosednih dežel. To jasno dokazuje njen ugled tudi izven slovenskih mej. Poučevalo se je po jezuitskem učnem načrtu. Večina dijakov je ostala v šoli samo nekaj let in tako je razumljivo, da je

Hiša, kjer so se naselili jezuiti l. 1757 in od koder so gradili mariborsko klasično gimnazijo. Hišo, eno izmed najstarejših v Mariboru, so podrli julija 1960

imela ruška gimnazija v 113 letih svojega obstoja (1645—1758) kar 6931 dijakov. Prenehala je, ko se je leta 1758 osnovala jezuitska gimnazija v Mariboru.³¹ Vsi njeni učenci nižjih razredov so prešli v Maribor in tako je mogla mariborska gimnazija začeti pouk takoj v vseh štirih nižjih razredih. Mariborska gimnazija je torej pravzaprav nadaljevanje ruške in bi morala slaviti ne 200-letnico ampak 314-letnico.

Uspešen razvoj ruške gimnazije v neposredni bližini in naraščajoča turška nevarnost sta bila vzrok, da Mariborčani po smrti nadškofa Lodrona niso obnovili svoje zahteve po ustanovitvi gimnazije. Drugo turško obleganje Dunaja leta 1683 je nazorno pokazalo, kako je ogrožal turški imperializem vso Srednjo Evropo. Po avstrijsko-poljski zmagi nad Turki pri Dunaju je bila odsljed tudi v Mariboru šestnajst let v središču zanimanja uspešna vojna proti Turčiji. Po miru v Sremskih Karlovcih leta 1699 pa so pričeli vznemirjati kraje med Muro in Dravo v neposredni bližini Maribora roparski pohodi Krucev pod vodstvom Franca Rakoczija, proti katerim vlada cesarja Jožefa I. ni odločno nastopila.³²

Mariborčani so se čutili varne pred Turki šele po miru v Požarevcu leta 1718. Mariborska občina je kakor pred 80 leti zopet sklenila poklicati jezuite in ustanoviti gimnazijo. Toda glej težavo! Sedaj so bili minoriti proti temu načrtu. Poslali so salzburskemu nadškofu protest proti naselitvi jezuitov, češ da je v Mariboru že dovolj duhovščine in da bi jezuiti s svojim ugledom zasenčili drugo duhovščino. Mariborčanom so očitali, da si ne žele jezuitov iz verskih pobud, ampak samo iz materialnih ozirov, ker bi želeli obrtniki pri novi gradnji zaslužiti, meščani pa bi radi dali svoje otroke v gimnazijo brez plačevanja vzdrževalnine.³³

Nasprotnikom mariborske gimnazije se je posrečilo pridobiti na svojo stran tudi cesarja Karla VI. Prošnji mariborskega mestnega sveta glede soglasnosti ta ni ugodil. Odgovoril mu je, da ne dovoljuje in ne bo nikoli dovolil jezuitom naselitve v Mariboru. Če pa ima mesto odvečen denar, ki ga hoče uporabiti za nepotrebni jezuitski kolegij z gimnazijo, potem naj ga dá za sirotišnico v Gradcu.³⁴

Jezuiti se niso dali odpraviti kar tako in so poskušali leta 1726 ustanoviti gimnazijo v Celju. Tu niso našli take zaslombe v meščanstvu kot v Mariboru in so opustili vsako prizadevanje v tem oziru, ko je vlada odbila njihovo prošnjo.³⁵

Do cesarjeve smrti torej ni bilo mogoče misliti na gimnazijo v Mariboru in to tem manj,

ker je velik požar leta 1729 zaposlil večino meščanov pri obnovi lastnih domov. Kljub temu ni ugasnila stara želja Mariborčanov. Komaj je leta 1740 prevzela vlado Karlova hči Marija Terezija, že ji je poslal mariborski mestni svet v imenu vsega meščanstva prošnjo za dovoljenje za jezuitski kolegij in gimnazijo. Prošnja se sklicuje na nove tehtne razloge. Opozarja tudi na zemljepisno lego Maribora sredi med Gradcem in celjskim okrožjem, med Hrvaško, Kranjsko in Koroško in bi zato mladina iz teh krajev laže in ceneje študirala v Mariboru kot v Gradcu. Mnogo dijakov iz Gradca, Gornje Štajerske in drugih krajev bi prišlo na mariborsko gimnazijo zaradi učenja slovenskega jezika, iz Hrvaške pa zaradi učenja nemščine. Mariborčanom bi se izboljšal težavni gmotni položaj, ker ne bi bilo treba pošiljati sinov v Gradec, in bi lahko imeli dijake na stanovanju in hrani. Na Gornjem Štajerskem sta jezuitski gimnaziji v dveh majhnih mestih, namreč v Leobnu in Judenburgu, na Spodnjem Štajerskem pa ni nobene, dasi je potrebna in bi koristila ne samo Mariboru, ampak tudi sosednim krajem.³⁶

Za gimnazijo sta se navduševala tudi mariborski župnik in predstojnik kapucinskega samostana.³⁷ Kot hudi njeni nasprotniki so se spet izkazali minoriti. Predstojnik njihovega samostana je poslal sekovskemu škofu dolg oster ugovor, kjer odreka mestnemu svetu pravico, govoriti v imenu vseh Mariborčanov. Gimnazijo ima za nepotrebno, ker da je že tako gimnazija v Rušah, v Mariboru pa poučujejo za nižje razrede gimnazije minoriti, ki bi mogli to tudi za višje razrede, če bi se jim dodelila ustanova, ki jo namerava mestni svet izročiti jezuitom. Od gimnazije po mnenju minoritov Mariborčani ne bi imeli koristi, ker bi vzeli jezuiti bogatejše dijake od drugod v svoj zavod, siromašni dijaki pa bi hodili ob določenih dnevih v procesijah prosjačit po mestu kakor v Gradcu. Minoriti in drugi duhovniki bi imeli prihod jezuitov za obsodbo svojega dela. Zato se naj mariborskemu mestnemu svetu odreče pravica za zidanje jezuitskega kolegija in se naj upošteva navodilo pokojnega cesarja Karla VI.³⁸

Sekovski škof je priporočil prošnjo mariborskega meščanstva in imel minoritsko pritožbo za pristransko. Naglašal je, da je na Spodnjem Štajerskem v slovenskih župnijah veliko pomanjkanje sposobnih in jezika večših duhovnikov in da se more temu odpo- moči le s šolami v kakem slovenskem kraju, kakor je Maribor, kjer bi imelo več Sloven-

cev možnost za študij.³⁹ V tem smislu je kmalu nato, dne 11. avgusta 1742, dal tudi tedanji salzburški nadškof končno svoje pri- voljenje za zidavo kolegija in gimnazije.⁴⁰

Toda vsa zadeva le še ni stekla; pojavila se je nova ovira. Za gradnjo namreč niso za- dostovala sredstva, ki jih je izročila jezuitom v ta namen Johana pl. Stubenberg, rojena grofica Kühnburg. Zato jim je izročil v isti namen vso svojo dediščino jezuit Albert grof Purgstall. Le-to so mu kot edinemu sinu za- pustili v oporoki njegovi starši, ki so imeli graščino v Porčiču v mariborskem okraju. Ko je Albert kmalu nato umrl leta 1744 na Dunaju, so skušali sorodniki razveljaviti oporoko njegovih staršev. Začela se je prava, ki se je končala šele čez dvanajst let s poravnavo. Jezuiti so dobili le del dediščine in sicer 45.000 gld in hišo v tedanjem mari- borskem magdalenskem predmestju.⁴¹

Po končani pravdi je cesarica Marija Te- rezija dne 30. aprila 1756 dovolila ustanovi- tev jezuitske rezidence v Mariboru z osmimi jezuitskimi duhovniki, med katerimi sta smela biti le dva profesorja.⁴² Ponovno dovo- ljenje je dal tudi Salzburg, a z izrecnim po- gojem, da morata vedno za dušno skrbstvo biti dva jezuita tudi Slovenca.⁴³

Jezuiti so prišli v Maribor dne 10. oktobra 1757. Mestni svet jih je slovesno sprejel.⁴⁴

Kuzno znamenje na Glavnem trgu, nekdanj pred staro gimnazijo

Naselili so se izven mesta v hiši (glej sliko) v Magdalenskem predmestju. To je ena izmed najstarejših v Mariboru in še sedaj stoji ob desnem bregu Drave v ulici Gorkega št. 2. Po zatrjevanju sedanje lastnice se je prej vedno imenovala »Jesuitenstöckl«. ⁴⁵ Od tod so vodili vse delo za gradnjo kolegija in gimnazije. Od grofa Ludvika Kuenburga so kupili na Glavnem trgu hišo in še več sosednih zgradb, ki so jih podrli in začeli graditi popolnoma nove stavbe. Delo je naglo napredovalo in po 137-letni borbi je dne 7. julija 1758 začela delovati v Mariboru na Glavnem trgu št. 5 klasična gimnazija, ki je dala v svojem dvestoletnem razvoju slovenskemu narodu toliko zaslužnih in pomembnih mož.

Ne oziraje se na to, da je nastanek te gimnazije ozko zvezan s cerkveno zgodovino in z interesi cerkvene hierarhije, kar je za tiste čase zelo pogost pojav in je tudi ustanovitev drugih šol bila odvisna od privoljenja cerkvenih krogov, moramo priznati, da je imela gimnazija kot taka mogočen delež pri izobraževanju in prebuditvi slovenskega naroda. Saj je bila že v svojih zarodkih ozko povezana z vprašanjem uporabe slovenskega jezika v mariborskem mestu. ⁴⁶ V nekem smislu je torej fungirala kot branik proti germanizaciji določenih predelov vzhodne Slovenije. Nemška propaganda je pred prvo svetovno vojno in pri mirovnih pogajanjih po njej kaj rada proglašala Maribor za nemško mesto in dokazovala njegov nepretrgani nemški značaj. Iz nekaterih dejstev, ki sem jih navedel v članku, pa je jasno razvidno, da je to »nepretrgano nemštvo« precej problematična zadeva in stvar propagande. Drugače ne bi v dolgotrajni borbi za ustanovitev mariborske gimnazije sami višji cerkveni dostojanstveniki, ki so bili Nemci po rodu, zagovarjali misel, da je treba ustanoviti šole v kakem slovenskem kraju, kakor je Maribor, da bi imelo več Slovencev možnost študija.

OPOMBE

1. Festprogramm des k. k. Gymnasiums in Marburg im Jahre 1858. — 2. O. Kadner, Dějiny pedagogiky. Praha 1923, II. del, 1. knjiga, str. 253. — 3. Nečasck, Geschichte des Laibacher Gymnasiums (Programm des k. k. Obergymnasiums zu Laibach für das Jahr 1853, str. 3). — 4. Muchar, Geschichte und Einrichtungen der alten Universität zu Gratz (Steiermärkische Zeitschrift 1835, Heft II, str. 27, 37). — 5. Fr. Kovačič, Zgodovina Lavantinske škofije, Maribor 1928, str. 282. — 6. Mariborska mestna župnija je bila sicer na ozemlju sekovske škofije s sedežem v gradu Seggau v Lipnici (Leibnitz), od leta 1786 dalje v Gradcu, a z njenimi dohodki se je vzdrževal krški škof s sedežem v Krki (Gurk) na Koroškem, od leta 1787 dalje v Celovcu, kakor je to odredil papež Julij II (1503–1515). — 7. Referat kanonika Schadeja v salzbürskem konzistoriju dne 28. junija 1629 (Škofijski arhiv v Mariboru, kratko SAM). — 8. J. Fleck, Liber memorabilium, Marburg 1872/3; to je zanesljiva, na osnovi listin sestavljena kronika mariborske stolne in mestne župnije. — 9. Druga prošnja krškega škofa Ivana Jakoba pl. Lambergera salzbürskemu nadškofu za soglasnost dne 15. septembra 1622 (listina v SAM). — 10. Referat kanonika Schadeja (SAM). — 11. Gl. opomba 8. — 12. Dopis mariborskega župana in mestnega sveta sekovskemu škofu Jakobu Eberleinu dne 5. marca 1622 in salzbürskemu nad-

škofijskemu konzistoriju dne 21. marca 1622 (SAM). Trdovratno vztrajanje mariborskih mestnih očetov na patronatu postane razumljivejše, če se pomisli, da je mariborski mestni svet nedolgo poprej saniral beneficije mestne župnije. Po velikem požaru v Mariboru leta 1601, ko je zgorelo več hiš, ki so pripadale beneficijem, je nastala prava zmeda v beneficijah. Zato je erar zasegel več nepremičnin. Ker je pretila nevarnost, da zaseže še vse druge, je mestni svet sam plačal davke za vse beneficije in jih začasno upravljal, dokler jih ni uredil in saniral ter jih nato zopet izročil mestni župniji. Z odvzemom župnije bi bilo mesto po mnenju njegovega sveta zelo prizadeto, ker bi izgubilo tudi cerkveni stolp z mestno uro in čuvajnico, kjer se je dan in noč pazilo na požar in prihod sovražnikov. Ker v vsem mestu ni bilo primerne kraja za mestno uro in čuvajnico, bi moralo mesto po predaji župnije zgraditi nov stolp. S prezidavo in dozidavo župnišča za kolegij z gimnazijo bi mesto izgubilo tudi pokopališče, a meščanom je bilo mnogo do tega, da bi počivali zraven ali blizu svojih prednikov. Enako bi mesto izgubilo tri zastave, ki so v cerkvi, pa tudi razne maše ob sejnih in drugih prireditvah. Zato je bil mestni svet mnenja, da bi sprememba v mestni župniji bolj škodovala kot koristila. — 12. Sekovski škof pošilja pritožbo Mariborčanov salzbürskemu nadškofu dne 5. aprila 1622. Dopis mariborskega župana in mestnega sveta sekovskemu škofu dne 5. marca 1622 (oboje SAM). — 13. Dopis sekovskega škofa Jakoba Eberleina mariborskemu županu dne 4. maja 1622 (SAM). — 14. Krški škof prosi salzbürskega nadškofa za soglasnost 15. septembra 1622 in 5. marca 1623 (obe listini v SAM). — 15. Dopis salzbürskega nadškofa Parisa Londrona krškemu škofu dne 11. julija 1623 (SAM). — 16. Kopija dopisa graškega jezuitskega rektorja provincialu z dne 31. julija 1623 (SAM). — 17. Dopis mariborskega župana in mestnega sveta krškemu škofu dne 14. oktobra 1624 (SAM). — 18. Pogoji krškega škofa jezuitom za izročitev mariborske župnije in njenih beneficijev (SAM). — 19. Zapisnik o zaslišanju Jurija Pileatorja pri sekovskem škofu dne 19. januarja 1637 (SAM). — 20. Gl. op. 18. — 21. Podrobnosti glede zapletenosti glej v J. Fleck, Liber memorabilium, str. 51. — 22. Püncet der Ablassung, kopija, brez datuma (SAM). — 23. Dopis mariborskega župana krškemu škofu dne 3. februarja 1629. — 24. J. Fleck, Liber memorabilium, str. 51–53. — 25. Gl. opomba 19. Na osnovi vseh njegovih finančnih prestopkov je krški škof Klobučarja odstavil in nato poslal pritožbo mariborskega mestnega sveta sekovskemu škofu Eberleinu. Disciplinska preiskava sekovskega škofa je ugotovila katastrofalno strokovno neznanje Klobučarjevo in to, da se je kljub ostrim cerkvenim prepovedim nepravilno in nezakonito polastil še dohodkov bogate nadžupnije. Hoče pri Mariboru in beneficiji v Vurbergu. Razlogov je bilo več kot dovolj, da ga je odstavil tudi sekovski škof. Tako sta ga odstavila oboja škofa, vsak z drugega stališča. — 26. Gl. opomba 24, dalje še dopis mariborskega župana in mestnega sveta salzbürskemu nadškofu z dne 1. junija 1629. — 27. Personalstand der Sekulär- und Regulär-Geistlichkeit der Diöcese Gurk, 1900. — 28. Personalstand der Sekulär- und Regulär-Geistlichkeit der Diöcese Seckau in Steiermark, 1934. — 29. J. Fleck, Liber memorabilium, str. 53. — 30. Gl. opomba 27. — 31. Notata Rastensia (Ruška župnijska kronika). — 32. Fr. Kovačič, Slovenska Štajerska in Prekmurje, Ljubljana 1926, str. 260–262. — 33. Dopis Anonima (= minoritov) salzbürskemu nadškofu Francu grofu Harrachu z dne 14. marca 1725 (SAM). — 34. Kopija cesarske odločbe iz meseca avgusta 1727 (SAM). — 35. J. Orožen, Zgodovina celjske gimnazije. Izvestje državne realne gimnazije v Celju, 1928, str. 1. — 36. Vloga mariborskega mestnega sveta za ustanovitev gimnazije cesarici Mariji Tereziji, brez datuma (SAM). — 37. Ko je dobil sekovski škof Leopold Ernest Firmian (1727–1744) od vlade poziv (prim. SAM: notranje-avstrijska vlada pošilja 14. junija 1741 poziv sekovskemu škofu), naj dá o ustanovitvi gimnazije v Mariboru svoje mnenje, je pozval mariborskega župnika dr. Jurija Kliessa, da mu ta sporoči svoje mišljenje in morebitne ugovore mariborske duhovščine. Kliess je topla priporočil ustanovitev gimnazije (prim. SAM: izjava mariborskega župnika Jurija Ludvika pl. Kliessa z dne 6. decembra 1741). V soglasju s provincialom je želel jezuitom srečo pri delu še predstojnik kapucinskega samostana p. Kristijan (prim. SAM: izjava kapucinskega gvardijana Kristijana z dne 30. januarja 1742). — 38. Protest minoritskega konventa v Mariboru proti prihodu jezuitov (SAM). — 39. Dopis sekovskega škofa Leopolda Ernesta grofa Firmiana salzbürskemu nadškofu grofu Leopoldu Antonu pl. Firmianu z dne 27. julija 1742 je zelo značilen. V njem priporoča škof nadškofu, naj ugodi prošnji mariborskega mestnega sveta tem prej, als fir die windische Euer HochFürstl. Gn. Archi: Diaeces in Unter Steyer gelegene pfarren sich ein grosser mangel an tauglich. und der sprachkhündigCapellan. und Seelsorgern äusseret, diesen aber durch einführungderen schulen an einem windischen ohrt, wie Mahrburg ist, und mehrere windische auf das studium sich zu begeben gelegenheit hatten, khunte abgeholfen werden« (... »ker je na spodnjem Štajerskem v slovenskih župnijah Vaše nadškofije veliko pomanjkanje sposobnih in jezika večjih kaplanov in dušnih pastirjev. Temu bi se moglo odpomoči le z ustanovitvijo šol v kakem slovenskem kraju, kakor je Maribor, kjer bi imelo več Slovencev mož-

nost študija. — 40. Soglasje salzburškega nadškofa z dne 11. avgusta 1742. — 41. Fr. Kovačič, Slovenska Stajerska in Prekmurje, str. 280; isti, Zgodovina Lavantinske škofije, str. 282. — 42. Soglasnost cesarice Marije Terezije z dne 30. aprila 1756 (SAM). — 43. Soglasnost salzburškega nadškofijskega ordinariata z dne 6. maja 1757 (SAM). — 44. Gl. opombo 41. — 45. Starodavni jezuitski kip M. B. so prodali sorodniki scdanje lastnice neznano kam v avstrijsko Korosko. Hrani pa se nekaj svilenih oblek tega kipa. — 46. Zdi se, da je prav zaradi tega tajnega širjenja protestantstva imel Maribor svojega posebnega slovenskega pridigarja, ki ga izrecno omenjata referat kanonika Schadeja na seji salzburškega nadškofijskega konzistorija dne 26. junija 1623 in pa pogodba med krškim škofom in jezuiti iz istega časa. V mariborski okolici so se namreč proti koncu XVI. stol. širile protestantske knjige in limbuški župnik sam jih je

nekaj izročil reformacijski komisiji (prim. Fr. Kovačič, Slovenska Stajerska, str. 265 in J. Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, str. 691—692). V sedanjem predmestju Betnavi pa so imeli protestanti močno postojanko tudi še tedaj, ko je bila ta nova vera v glavnem že zatrta. Na Dravskem polju je bilo več protestantskih fevdalcev. V gradu Vurbergu pri Mariboru so vzdrževali protestantskega pridigarja še do leta 1616. Ti fevdalci so skušali tajno širiti luterantstvo med svojimi slovenskimi podložniki. Tako navaja krški škof kot važen razlog, da je treba ustanoviti v Mariboru gimnazijo, prav dejstvo, da Mariborčani zahajajo tajno v okolico k protestantskim pridigarjem. V Mariboru je moralo biti torej v začetku XVII. stol. še tako mnogo Slovencev, da jim je moral priznati pravice v cerkvi ne le krški škof, ampak tudi sekovski, ki je nastavljal slovenske pridigarje.

FELICE SALIMBENI

RAFAEL OGRIN

Slavni sopranist-kastrat Felice Salimbeni je bil rojen okoli leta 1712 v Milanu in je umrl konec avgusta 1751 v Ljubljani. Prvikrat je nastopil v Rimu, pel 1733—37 v dvorni kapeli na Dunaju, nato zopet v Italiji od 1743 do 1750 in 1751 (od januarja do aprila) na dvoru poljskega kralja Avgusta III. v Drazdanih, od koder je odpotoval v domovino, da si popravi svoj glas. Med potjo je umrl v Ljubljani.

Tako Riemannov Musiklexikon.

Salimbenija omenja dr. Stanko Škerlj v svoji razpravi »Italijanske predstave v Ljubljani do zgraditve stanovskega gledališča«, ki je bila objavljena v Kroniki slovenskih mest, in piše, da ljubljanske mrliške knjige ne vedo nič o tem.

V resnici je umrl Felice Salimbeni 16. oktobra 1751 na Vrhniki.

Vrhniški župnik je tedaj zapisal v mrliško knjigo:

Anno 1751 Die 6ta oktobris, in festo S. Brunonis provisus omnibus extremis Sacramentis: dein die 16ta eiusdem Mensis in festo S. Galli a Meridie circa horam 2^{dam} pie in Domino de-

functus: tandem 18va die praefati Mensis et anni Sepultus est in Ecclesia parochiali S. Pauli, et recte sub Candelabro in Medio Ecclesiae pendulo D. Felix Salimbeni aetatis Suae 37. annorum. Hic est celebris ille castratus, qui Regi Poloniae cum primis in amoribus, et delirijs exstiterat. Dicta Sepultina praecta est officiatore me Francisco Blasio Saulzin Parocho Lokali« (6. oktobra 1751 na praznik sv. Bruna je bil previden z vsemi poslednjimi zakramenti, nato je 16. istega meseca na praznik sv. Gala opoldne okrog druge ure pobožno v Gospodu umrl, naposled je bil 18. imenovanega meseca in leta v župni cerkvi sv. Pavla prav pod visečim lestencem sredi cerkve pokopan g. Feliks Salimbeni, star 37 let. Ta je tisti slavni kastrat, ki se je pri poljskem kralju pred vsemi odlikoval v ljubavnih spletkah in norostih. Pogreb sem opravil jaz Franc Blaž Saulzin, krajevni župnik.).

OPOMBE

Riemann, Musiklexikon II, str. 1581. — Kronika slovenskih mest I, 1934, str. 280. — Vrhniški farni arhiv, 1. mrliška knjiga 1662 do 1757.

DR. GREGORJU ČREMOŠNIKU V SPOMIN

Dne 12. novembra 1958 se je po težki in dolgotrajni bolezni končala življenjska pot zgodovinarja in profesorja ljubljanske univerze dr. Gregorja Čremošnika.

Izgube, ki je nastala z njegovo smrtjo, ne bomo mogli tako kmalu preboleti. To čutimo vsi, ki smo sodelovali z njim, to čutijo študentje zgodovinskega seminarja na naši univerzi, ki so prikrajšani za njegova tako kvalitetna predavanja. Bil je tih in skromen. Stroge in izklesane so bile poteze na njegovem obrazu, strog in neizprosni je bil do samega sebe, pa vendar smo spoznali, kako plemenito in čuteče srce bije v njegovih prsih. Ni ga več med nami. S svojimi deli, ki pričajo o njegovi veliki ljubezni do proučevanja preteklosti naših narodov, si je postavil trajen spomenik. V tem kratkem sestavku, ki mu ga posvečamo, bo težko zajeti vse tisto, s čimer bi ga lahko osvetlili kot človeka, znanstvenika in pedagoga in se mu tako skromno oddolžili za njegovo delo.

Gregor Čremošnik se je rodil v kmečki družini 24. februarja 1890 v kraju Ločica pri Polzeli v Savinjski dolini. Po končanem gimnazijskem študiju v Celju in Mariboru, kjer je maturiral leta 1910, se je vpisal na univerzo v Gradcu. Študiral je slovansko filologijo in zgodovino. Tu je poslušal predavanja velikega slavista Matije Murka ter si pridobil solidno podlago za poznejše delo na področju cirilske paleografije in diplomatike ter se lotil reševanja nekaterih zapletenih etimoloških vprašanj (s tega področja bi omenili študijo *Trebnje*, *Slavistična revija X*, 1957). Leta 1915 je promoviral. Toda želja po čimvečjem znanju in izpopolnjevanju ga je gnala naprej. V letnem semestru 1915 se je vpisal kot izredni slušatelj na dunajsko univerzo z namenom, da izpopolni svoje znanje v zgodovinski stroki. Poslušal je predavanja znanega zgodovinarja prof. Konstantina Jirečka in se tako poglobil v zgodovino južnoslovanskih narodov. Ob Murku in Jirečku je rasel prof. Čremošnik, oba sta mu postala vzor pri znanstvenem delu.

Po kratkem službovanju v Trstu, kjer je bil gimnazijski profesor, ga najdemo že junija 1917. leta v Sarajevu. Bil je imenovan za sekretarja Bosensko-hercegovskega inštituta za raziskovanje Balkana. S propadom Avstroogrške je bil ta inštitut ukinjen, prof. Čremošnik pa je bil premeščen v Zemaljski muzej v Sarajevu kot kustos. Tu je dolgo let vodil biblioteko ter srednjeveški oddelek muzeja. Prof. Čremošnik se je vživel v bosenske razmere, našel je tam svoje prijatelje in sodelavce. Bosanci so ga sprejeli za svojega. V Sarajevu je užival velik ugled. Ne smemo se torej čuditi, da je ostal s Sarajevom povezan do konca. Zadnje svoje delo »Nekoliko napomena o Brskovu i Kragujevačkoj ostavi«, ki ga je pisal v poslednjih dnevih življenja, je namenil Glasniku zemaljskega muzeja v Sarajevu, kjer se je v uvodu, kot bi slutil, da se mu bliža konec, poslovil od

te institucije s sledečimi besedami: »Največji del svojih delovnih let, a tudi najlepših, sem preživel v muzeju v Sarajevu. Zaradi tega naj mi bo dovoljeno, da v GZM objavim nekoliko teh pripomb.« Sarajevsko obdobje lahko smatramo za njegovo najplodnejšo dobo. Tedaj je postavil temelje za vse poznejše znanstveno udejstvovanje. Omogočeno mu je bilo, da je našel svoje specialno področje in usmeritev. K temu so prispevali nepretrgani stiki z arhivom v Dubrovniku, ki je postal prof. Čremošniku neizčrpna zakladnica pri njegovem znanstvenem izživljanju. V tem času je dobil za svoje delo tudi priznanje od Srpske akademije nauka v Beogradu. Leta 1932 je bil izbran za njenega dopisnega člana.

Ni pa bilo njegovo delovanje omejeno samo na Bosno. Leta 1935 ga srečamo v Skopju, kjer je bil izbran za univerzitetnega profesorja na filozofski fakulteti. Predaval je občo in narodno zgodovino srednjega veka. Na tem mestu je ostal do začetka druge svetovne vojne. Bil je pregnan v Beograd, kjer je med okupacijo preživel najtežja leta v svojem življenju.

Po osvoboditvi je bil poklican v Slovenijo in je prevzel na zgodovinskem oddelku filozofske fakultete v Ljubljani stolicu za zgodovino južnih Slovanov. Tako se je šele na jesen svojega življenja vrnil med nas, da posreduje mlajšim generacijam plod svojega dolgoletnega znanstvenega in pedagoškega delovanja, ter vzgaja študente v spoštovanju do bogate zgodovinske preteklosti naših narodov.

Prof. Čremošnik je bil eden redkih slovenskih zgodovinarjev-znanstvenikov, ki se je iztrgal iz lokalnih slovenskih okvirov ter vse svoje neumorno ustvarjalno delo posvetil zgodovini naših sosedov, zgodovini jugoslovanskih narodov.

Zgodaj se je začel ukvarjati z znanstvenim delom. Še kot dijak in študent je objavil nekaj prispevkov literarno-zgodovinske vsebine. (Jurčičev grof Erazem Tatenbach, *Ljubljanski Zvon* 1915; Nekaj literarne korespondence, *LZ* 1916; Pegam in Lambergar, *LZ* 1918; Naša vojaška narodna pesem, *Glasnik muzej. društva za Slov. XX*, 1939.) V Sarajevu je bil poklican leta 1917 z namenom, da bi v Inštitutu za raziskovanje Balkana pripravil kritično izdajo »Corpus inscriptionum Slavorum meridionalium«, kjer bi bile zajete cirilske in glagolske listine. Ko je bil ta inštitut z razpadom Avstroogrške razpuščen, je izvedba tega znanstvenega dela propadla. Kljub temu je prof. Čremošnik nadaljeval z delom na tem področju in prav tu dal svoj največji in najtrajnejši prispevek znanosti.

Sicer lahko rečemo, da je bilo njegovo znanstveno delovanje vsestransko, vendar omejeno v glavnem le na srednji vek. Kot kustos Zemaljskega muzeja v Sarajevu se je ukvarjal tudi z arheologijo in objavil nekaj krajših študij (Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, *GZM* 42, 1930; Gotisches und Römisches aus

Breza bei Sarajevo, *Novitates musei Sarajevoensis* 9, 1950). Njegovo nadaljnje znanstveno delovanje je bilo predvsem usmerjeno na raziskovanje arhiva dubrovnške republike. Res je, da prof. Čremošnik ni zapustil takega obsežnejšega dela ali sinteze o kakšnem večjem zgodovinskem problemu ali dobi. Njegovo delo je bilo usmerjeno predvsem v analizo in interpretacijo zgodovinskih virov. Izsledki in dognanja njegovega preciznega, drobnega in dolgoletnega dela pa so za zgodovinarja sintetično nujno potrebni. Kdorkoli bo pisal zgodovino Srbov, Bosne ali Dubrovnika, ne bo smel iti mimo njegovih razprav ali izdaj virov.

Posebej bi omenil njegove študije o postanku dubrovnškega arhiva ter o prvih notarskih knjigah. Prof. Čremošnik je bil prvi, ki se je temeljito poglobil v vsebino prvih notarskih knjig ter jih analiziral. Njegova odkritja so odstranila mnoge nejasnosti glede prvih notarjev in kancelarjev Dubrovnika. (Dubrovačka kancelarija do god. 1500 i najstarije knjige dubrovačke arhive, *GZM* 59, 1927; Dodatak članku »Dubrovačka kancelarija« *GZM* 41, 1929; Kada je postao dubrovački arhiv *GZM* 44, 1952; Nekoliko notara na Lastovu poreklom iz Zete srednjeg veka, *Glasnik skopskog naučnog društva* 19, 1938; Notarijat Lastova u srednjem veku, *Jugoslav. istor. časopis* V, 1939; Dubrovački notar presbiter Johanes, *Glas SAN* 171, 1936; Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku, *Anali histor. instituta JAZU* v Dubrovniku, I, 1952).

Zelo pomembno je tudi njegovo delo pri pripravljanju edicij virov. Pred drugo svetovno vojno je v zbirki *SAN Istoriski spomenici dubrov. arhiva* izdal Kancelarijske i notariske spise od 1278—1301. Gradivo, ki je zbrano v tej knjigi, je pravzaprav izbor vseh tistih imbreviatur, ki se nanašajo na zaledje Dubrovnške republike (Srbija, Bosna) in jih je našel v prvih notarskih in kancelarskih knjigah dubrovnškega arhiva. Pomen tega dela je bil zelo velik. V prvi vrsti je opozoril na izredno važne in pomembne podatke za proučevanje Srbije in Bosne. poleg tega pa je to vrsto virov približal mnogo širšemu krogu znanstvenikov. Po osvoboditvi je Jugoslovanska akademija znanosti in umetnosti v Zagrebu imela v načrtu izdajo vseh pomembnejših arhivskih knjig dubrovnškega arhiva in je v ta namen ustanovila posebno zbirko »*Monumenta ragusina*«. To delo je bilo poverjeno prof. Čremošniku. Pripravil je prvi zvezek te zbirke, ki je izšel leta 1951 pod naslovom: *Spisi dubrovačke kancelarije — zapisi notara Tomazina de Savere 1278—1282*. Žal je ostalo samo pri tem zvezku. Rokopis drugega zvezka je zaradi pomanjkanja finančnih sredstev obležal v predalih akademije. Kako nujno bi bilo treba nadaljevati z izdajanjem teh virov, nam kaže vsebina prvega zvezka. Zbran je bogat arhivski material, na podlagi katerega bo lahko opisati in osvetliti marsikatero socialno in gospodarsko stran dubrovnške republike in njenih sosedov.

Posebno pozornost je prof. Čremošnik posvetil ekonomskim in socialnim vprašanjem srednjeveške zgodovine Dubrovnika, Srbije in Bosne, v manjši meri ga je zanimala politična zgodovina. (Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji, *GZM* 36, 1933; Naša trgovačka društva u srednjem veku, *GZM* 36, 1924; Uvozna trgovina Srbije u god. 1282 i 1283, *Spomenik SAN* 62, 1925; Vrednost dubrovačkog uvoza u Srbiju i Bosnu, *GZM* 41, 1929; Naše roblje u srednjem veku, *Jugosl. njiva* 6, 1922; Pravni položaj našeg roblja u srednjem veku *GZM* n. s. II, 1946; Izvori za istoriju roblja i servicialnih odnosa u našim zemljama sred. veka. *Istorisko-pravni zbornik. Sarajevo* I, 1949; Odnos Dubrovnika prema Mlecima do god. 1358. *Narodna starina* 12, 1936; Ugovor izmedju kralja Tvrtka I i Dubrovnika od 9. IV. 1387, *GZM* n. s. I, 1946; Bosanska kraljica Gruba, *Godišnjak istor. društva BIH* IV, 1952; Podlaga trditev o slovanskem poreklu cesarja Justinijana, *Zgod. časopis* VI/VII, 1952/53; Oko bogumilstva u srednjevekovnoj Bosni, *Prosveta* 21, 1957; Prodaja Bosanskog Primorja Dubrovniku i kralj Ostoja, *GZM* 40, 1928.)

Mnogo se je ukvarjal tudi z numizmatiko in sfragistiko v srbski in dubrovnški srednjeveški zgodovini. Prispeval je nekaj zelo tehtnih in pomembnih študij. (Razvoj srbskog novčarstva do kralja Milutina, *Beograd* 1933; Novčarstvo u starom Dubrovniku, *Jugoslav. njiva*, 9, 1925; Prilozi dubrovačkoj i srbskoj numizmatiki, *Slavia* 7, Praga 1928; Dubrovački pečati srednjeg veka, *Anali hist. inst. JAZU* u Dubrovniku, IV-V, 1956.)

Največ svojega znanstvenega delovanja pa je namenil tisti veji južnoslovanske zgodovine,

ki zahteva izrednih naporov in zato tudi velike ljubezni do dela, to je diplomatiki in paleografiji cirilskih listin. To delo, ki je terjalo mnogo potrpežljivosti, vztrajnosti in predanosti, je lahko opravil samo človek njegovega kova. S kakšnim veseljem in s kakšno mero idealizma je pregledoval in obdeloval orumenele pergamente, popisane s cirilsko pisavo! Ogromno ur je žrtvoval za to, da bi s točno in vestno paleografsko in diplomatično analizo olajšal delo bodočim raziskovalcem vsebine teh pergamentnih listov. Njegovo delo je bilo težaško in mu ni moglo prineesti nobenih materialnih koristi, pa ga je vseeno opravljal z nekim notranjim zadovoljstvom in zadoščenjem. Med njegova najpomembnejša dela te vrste lahko štejemo izdajo »Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka« (GZM od 1948 do 1952). V tem delu je obravnaval vsako listino bosenskih vladarjev in velikašev posebej, analiziral pisavo, razpravljal o notranjih in zunanjih znakih listine, obdelal vse pečate, posebej pa se je zaustavil tudi pri pisarjih teh listin. Takšna raziskovanja imajo mnogo večji značaj in ne služijo samo kot pomožno sredstvo, temveč se lahko ustvarijo na takšni podlagi daljnosežnejši zaključki o zgodovinskem razvoju naše narodne kulture. V razpravi »Original povelje Kulina bana« (GZM, n. s. 12, 1957) pa je prišel najbolj do izraza izredni čut prof. Čremošnika za paleografska in diplomatična raziskovanja. To delo, čeprav zelo kratko, je napisano s takšno prepričljivostjo in jasnostjo, s takšnim, lahko bi rekli, intimnim poznavanjem gradiva, z življenjem v razmere tedanje dobe in v življenje tedanjih pisarn, da lahko to delo služi kot vzor bodočim delavcem na področju cirilske paleografije in diplomatike. Žal pa prof. Čremošnik ni dočakal izida svojega večjega dela s področja cirilske diplomatike. V Gradcu je izšlo njegovo posthumno delo »Die serbische diplomatische Minuskel (v Studien zur älteren Geschichte Osteuropas, II, 1959). Tu je prvič v obliki sinteze podal nastanek in razvoj srbske diplomatske minuskule. (S tega področja bi lahko omenili

še sledeča pomembnejša dela: Kratice »Nomina sacra« u cerkvenoslav. spomenicima, Slavia 4, Praga 1925; Studije iz srpske paleografije i diplomatike, Glasnik skopskog naučnog društva, 21, 1940; Hirografi u srpskoj diplomaciji sred. veka, Godišnjak Skop. Fil. fak. 4, 1940.)¹

Ob snovanju načrtov za bodočnost (v mislih je imel obsežno delo o cirilski diplomatiki in o južnoslovanskih pečatih) mu je omahnila roka. Na delovni mizi so obležali nedokončani rokopisi, ostali so fragmenti, v zapuščini pa je ostalo še mnogo zapiskov, ki pričajo, kaj vse bi nam lahko prof. Čremošnik dal s področja cirilskih pomožnih ved kakor tudi s področja južnoslovanske zgodovine, če bi mu usoda naklonila še nekaj let mirnega in plodnega življenja. Njegovo življenjsko delo, ki je pognalo svoje korenine že v mladosti ob prvih stikih z našimi bratskimi narodi, ni bilo zaman. Zadržal je jasno pot, po kateri bo moral kreniti vsakdo, ki bo hotel nadaljevati njegovo pionirsko delo.

Tak je bil lik prof. Čremošnika znanstvenika, še v mnogo lepši luči pa nam bo ostal v spominu kot človek in vzgojitelj. Kot akademski učitelj je posvetil svojim študentom večino svojega časa in jih skušal obogatiti s svojim znanjem in razgledanostjo. Prišel je k nam z namenom, da bi vzgojil mladi rod v spoznanju, da temelji bodočnost socialistične Jugoslavije na resnični in iskreni slogi ter bratstvu jugoslovanskih narodov, pri čemer lahko ravno poznavanje zgodovinske preteklosti prispeva največji delež. Za ta ideal je gorel z mladostno navdušenostjo. Nepozabni bodo ostali njegovi seminarji in njegova predavanja.

Letos bi prof. Čremošnik praznoval svojo sedemdesetletnico. Ni je dočakal. Naj bodo te skromne misli o njem kot znanstveniku in kot človeku posvečene v zahvalo za vse, kar nam je dal in s čimer nas je obogatil.

Ignac Voje

OPOMBA

1. Bibliografija Čremošnikovih del tu ni popolna, omejeni so le najpomembnejši njegovi spisi.

ZGODOVINSKO BRANJE

Zgodovina ljubljanske mestne hiše. Kot četrti zvezek »Knjižnice Kronike« je izšla na 128 straneh knjižica, ki vsebuje zgodovino ljubljanskega magistrata, na koncu pa poročilo o obnovitvenih delih tega poslopja v letih 1954—1958.

V prvem delu razprave, ki jo je napisal ravnatelj Mestnega arhiva, dr. Sergij Vilfan, najdemo izčrpen pregled in kritičen pretres vsega zgodovinskega pisanja o ljubljanskem rotovžu od Schönlebna, Valvasorja, Dimitza, Müllnerja in Vrhovca pa do naših dni. Pri tem pisec prepričljivo uporablja svoje že l. 1956 v Kroniki nadrobno utemeljeno stališče o časovnem razvoju starega ljubljanskega mesta, po katerem sta Mestni trg in Novi trg starejši naselbini, kot pa (kakor se je doslej splošno mislilo) Stari trg. Dоследno temu je pisec prepričan, da je od srede XIV. stoletja dalje prvi rotovž stal na kraju, ki mu po nekdanjem poslopju še danes pravimo Tranča (ki pa se je nekoč imenoval Komun), ne pa na Starem trgu. Na kraju, kjer danes stoji rotovž, pa je bila prvotna, v gotskem slogu sezidana mestna hiša postavljena šele proti koncu XV. veka.

Po tem uvodnem poglavju avtor zelo skrbno opisuje priprave za sezidanje novega, baročnega rotovža, ki je bil postavljen l. 1717, popisuje, kako so uporabljali poslopje in pripojeni sosednji hiši v kasnejših časih, kako je z nazadovanjem občinske samostojnosti propadel tudi rotovž sam. Prav nazorno so popisane prve moderne, še secesijsko označene adaptacije stavbe ob koncu minulega veka, ko je občina prišla v slovenske roke. Še več pozornosti je posvetil temeljitim obnovitvenim delom iz dobe med obema vojnama, ki pa so bila omejena v glavnem le na osrednje poslopje in se začela l. 1925, trajala pa šest let. Tedaj so popolnoma na novo uredili prizemno vežo, stopnišče in arkadne hodnike, obnovili zgrafite na dvoriščnih stenah ter predelali posvetovalnico.

Za konec so dodane naloge, ki čakajo še na rešitve, to so posamezne restavracije osrednjega poslopja, še bolj pa temeljito popravilo in preureditev obeh stranskih hiš. Predvsem je treba na novo urediti stolpič nad osrednjo stavbo, na obnovljenem pročelju spet namestiti grb, obnoviti odtočne žlebove v obliki zmajev itd.

Mestna hiša v Ljubljani — obnova dvorišča srednje stavbe s pogledom na Mestni trg (1951)

Iz srednjega dvorišča bo treba odpreti vrata v dvoriščno stavbo pod grajskim bregom, kjer bo treba v prvem nadstropju restavrirati prostore. Povezava z dvoriščem leve hiše je v glavnem že izvršena, to stransko poslopje pa je prav tako že precej spremenjeno in bo verjetno že v kratkem dokončno restavrirano. Tudi desna rotovška hiša bo temeljito preurejena, saj bo v pritličju dajala zavetje stilno urejenemu gostinskemu podjetju, pravi »rotovžki kleti«. — Toplo pozdraviti je treba zamisel, naj bi se v stenskih vdolbinah v dvoriščni osrednji stavbi postavila rekonstruirana Lipčeva kipa Adama in Eve, ki sta nekoč stala na pročelju.

Zelo zanimiv je v širši javnosti neznan in do sedaj še ne objavljen rokopis iz leta 1679/80, ki ga je v nemščini napisal menda Janez Greg. Dolničar. Ta spis z naslovom »Curia labacensis« je bil namenjen tedanji ljubljanski javnosti in mestnemu svetu, ki naj bi ju prepričal o potrebnosti, da se novi rotovž sezida v sodobnih, t. j. baročnih oblikah. Delo, objavljeno v izvorniku in slovenskem prevodu, je opremljeno z več risbami iz originala in predstavlja idejni načrt in nadroben popis novega magistrata. Načrt ni bil sprejet in nova mestna hiša ne kaže »novoarhitektonskih« oblik, kakršne je zagovarjal ta spis, vsaj v celoti ne, tudi ni prodrlo piščevo naziranje, da je treba rotovž sezidati v znatno večjem obsegu.

Iz priloženega poročila in perspektivnega programa za preureditev magistrata, katerega je prispeval arh. Josip Černivec, je nazorno viden potek obnavljanja v petih letih. Poglavitni namen je bil, tehnično in higiensko zavarovati in obnoviti starodavno, toliko kratov že prezidano in brezobzirno pokvarjeno stavbo ter odstraniti kasnejše navlake. Glede bodočih del pa

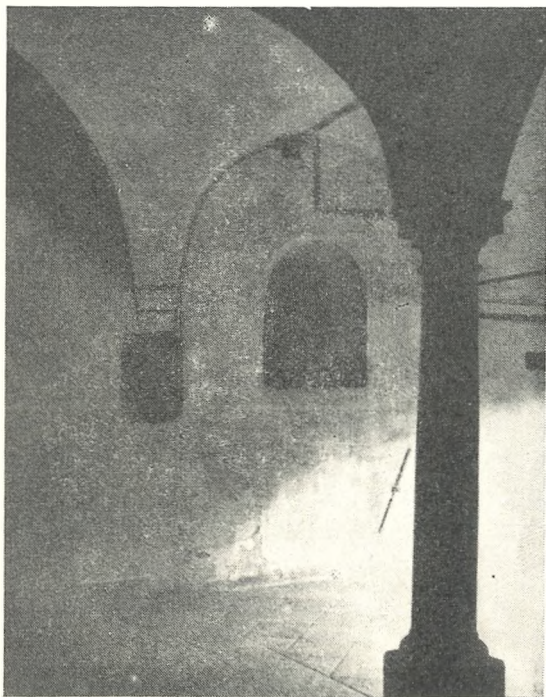

Mestna hiša v Ljubljani — obnova dvorišča srednje stavbe (1951); loki in arkadah rotovškega trakta pod grajskim pobočjem. Zanimiv je gotski lok

Mestna hiša v Ljubljani — restavriranje sgrafitov na dvo-riščnih stenah srednje stavbe (1951). Dela je vodil slikar Matej Sternen

vsebuje program osnovna načela za preureditev in nove namembe vseh treh rotovških poslopij. Opisuje že storjena dela (do konca avgusta 1958), med njimi zlasti pridobitev nove razstavne dvorane iz bivšega skladišča. V glavnem naj bi razen reprezentativnih prostorov (posvetovalnice s so-sednjimi lokali) in gostišča zasedel ves rotovž Mestni arhiv.

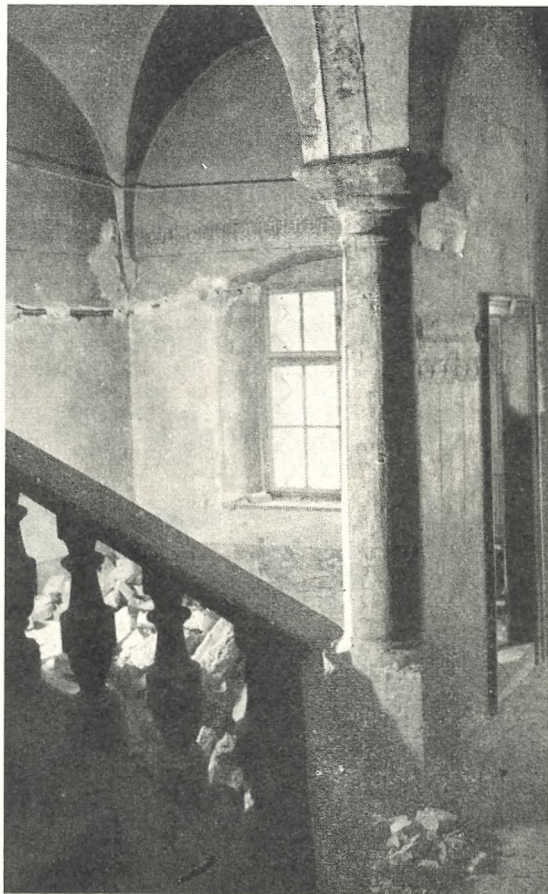

Mestna hiša v Ljubljani — obnova veže v srednji stavbi (odstranitev vmesnih, naknadno med stebre vstavljenih sten; 1951)

Oba spisa sta lepo ilustrirana, čeprav bi si želel še več in deloma jasnejših reprodukcij, zlasti pogledov iz notranjščine, pa tudi nadržnosti pred obnovo in obnovljene detajle (n. pr. plošča z grbi v veži, secesijska notranjost posvetovalnice in Vavpotičeva »Ljubljana« v nji, fragment sgrafitov).

Spisi, kakršna je ta knjižica, so za spoznavanje domače krajevne zgodovine nepogrešljivo potrebni. Ljubezni do rodnega mesta si ne moremo predstavljati, če meščani ne poznajo svojega domačega kraja in njegove zgodovine. Samo kdor pozna nastanek in razvoj domačega kraja, bo do njegovih starih stavbnih spomenikov lahko imel resnično razumevanje in spoštovanje. Kako malo tega so imeli že nekdanji Ljubljčanani, nam najbolje priča njihova nebrižnost, s katero so dopuščali propadanje rotovškega poslopja. Tako ni čudno, da je bil pred pol stoletja stavljen resno mišljen predlog, naj se rotovž podre in na istem kraju sezida nov. Da se tako omeji, filistrsko mišljenje ne bi ponovilo, je naloga tudi te — ob vsej strokovni in znanstveni resnobi — s tolikšno toplino in prizadetostjo napisane knjige. Čimprej naj bi ji sledili še zvezki o Stari Ljubljani, o našem gradu in drugi, ki bi enako jasno osvetlili še toliko obdobji in načeli vrsto nič manj aktualnih vprašanj o ohranitvi lepe in svojske estetske podobe slovenske prestolnice.

Karel Dobida

Mestna hiša v Ljubljani — pred vhodom v posvetovalnico v I. nadstropju (pred obnovo v l. 1951). Poleg mestnega grba je stalo v stenski vdolbini Robbovo poprjsje cesarja Karla VI

Dr. Hans Aurenhammer, Anton Dominik Fernkorn. Veröffentlichung der Oesterreichischen Galerie in Wien, 1959. Str. 71 + 58 tabel s slikami.

Umetnika, ki mu je posvečeno to delo, moramo po pravici šteti v vrsto najpomembnejših evropskih celô po avstrijskih plastikov iz srede prejšnjega stoletja, saj zajema njegova delavnost viden del umetnostnega razdobja, ki ga je doživel Dunaj po baroku. Fernkorn po rodu ni bil Avstrijec: rojen je bil l. 1813 v Erfurtu, kjer se je po smrti staršev v zgodnji mladosti kot sirota moral zaposliti pri mehaniku in nato pri pasarju. tam se je izučil v podrobnostih odlivanja in cizeliranja. Pravo tehnično in teoretično znanje pa si je pridobil na znameniti kraljevi livarni v Münchenu, kjer je prišel v stik z mojstri evropskega slovesa (Schwanthaler, Thorwaldsen). Leta 1840 je prišel na Dunaj, kjer se je pri znamenitem Jož. Glanzu le še izpopolnil v spretnosti industrijskega umetnega ulivanja in cizeliranja. Iz l. 1845 datirajo prva samostojna Fernkornova dela. Iz l. 1853 se je ukvarjal z zasnovno spomenika asperskemu zmagovalcu, nadvojvodu Karlu. Kip nadvojvode na vzpenjajočem se konju je bil odkrit na ploščadi pred dvorom leta 1860. Cesar je ob tej priliki povzdignil Fernkorna v viteški stan, obenem pa je dobil tudi naročilo za podoben spomenik princu Evghenu.

Fernkorna so sedaj od vsepovsod oblegali z naročili, postal je tudi predstojnik livarnice (k. k. Kunsterzgiesserei), kjer so odlivali figuralno in dekorativno plastiko za domače in tuje umetnike. To je bil obenem čas, ko so tudi naši kraji stopili v stik s slovitim kiparjem. Takoj po smrti maršala Radetzkega l. 1858 je namreč ljubljanski občinski svet sklenil postaviti mu spomenik. V letih 1859 in 1860 se je magistrat pogajal s Fernkornom zaradi izdelave in plačila (7205 gl); povečano doprsno soho so postavili l. 1860 v Zvezdi, kjer je stala do konca prve svetovne vojne, danes pa se hrani v Mestnem muzeju.

Drugo Fernkornovo delo za Ljubljano je doprsna soha cesarja Franca Jožefa I., ki jo je ta poklonil l. 1862 Društvu ljubljanskih ostrostrelcev ob priliki tristoletnice obstoja strelišča. Ta soha je bila še leta 1936 v Mestni pristavi na Kodeljevem, kjer jo je za svojo doktorsko disertacijo fotografiral Bruno Maria Winkgen, na čigar delo in zbrano gradivo se je moral dr. Aurenhammer večkrat opreti. Po končani drugi svetovni vojni pa je kip iz pristave izginil. Zanimivo pri tem je, da je po l. 1918 izginila tudi replika tega kipa, ki ga je cesar podaril čitalnici dunajske centralne kavalerijske šole. Wikingevano fotografijo ljubljanske cesarjeve sohe ima Mestni muzej, ki prosi za podatke o sedanjem nahajališču kipa, če kdo ve zanj. — Reprodukcijska bron (31 cm visoka) tega spomenika je v posesti Fernkornovega sorodstva v Salzburgu.

Komaj dve leti po smrti Jožefa Ressler je leta 1859 sklenil Fernkorn s spomeniškim komitejem v Trstu pogodbo za postavitev nad 3 m visoke sohe izumitelju ladijskega vijaka, ki jo je dokončal l. 1861. Narodnostni prepri so prepričali postavitev v Trstu, nato je l. 1862 spomenik odkupila dunajska mestna občina in ga v začetku leta 1865 odkrila v parku pred tehniko.

Več Fernkornovih del ima zaznamovati Hrvaška, predvsem njeno glavno mesto Zagreb. Dve leti po smrti bana Jelačića je bila jeseni 1861 sklenjena pogodba s Fernkornom, da mu postavi podoben spomenik, kot ga je napravil za nadvojvodo Karla. Ta pogodba je doživela več sprememb in so bili napravljeni tudi modeli v mav-

cu, od katerih sta se dva izgubila in se ohranila le v sliki. Spomenik je bil končno l. 1866 odlit in sredi decembra tega leta slovesno odkrit. Cesar je podaril zanj ok. 200 centov bronca, skupni stroški pa so znesli 90.000 gl. Spomenik se izza l. 1947 hrani v gliptoteki Jugoslovanske Akademije. Na trgu poleg gledališča v Zagrebu stoji (1908 odliti) bronasti kip sv. Jurija v boju z zmajem, ki je enak nekdanjemu iz Maksimira. Ta je pa razpadel, ker je bil ulit iz cinka. Vodnjak s Fernkornovo Immaculato je l. 1880 postavil arh. Bolle pred katedralo. V zagrebških javnih in zasebnih zbirkah je še nekaj drugih Fernkornovih kipcev in plaket, za katere je dalo pobudo umetnikovo bivanje v Zagrebu ob priliki dogovorov za Jelačićev spomenik. V mavzoleju grofa Laval Nugenta na Trsatu se hrani zelo razgiban Fernkornov zmaj v cinku, od istega grofa je v zagrebškem arheološkem muzeju doprsna soha v mavcu. Na starem pokopališču v Karlovcu je herma nekega Antona Copa, ki je po stari tradiciji Fernkornovo delo.

Dr. Aurenhammer, ki nas v svoji publikaciji seznanja z zunanjim potekom Fernkornovega življenja, ocenjuje hkrati strokovno tudi delo umetnika ter vplive drugih, ki se javljajo pri njem kakor tudi njegov lastni vpliv na sodobni razvoj plastičnega ustvarjanja. Ob koncu knjige je dodan z veliko akribijo po krajih sestavljen pregled vseh Fernkornovih stvaritev. Tam najdeš tudi vso potrebno dokumentacijo o nastanku posameznih del, kje so bila kdaj razstavljena in kje se je o njih kaj pisalo.

Petdeseta in prva polovica šestdesetih let XIX. stoletja so najvišji vzpon Fernkornove ustvarjalnosti, ki se je potem zaradi bolezni naglo nagibala k zatonu, tako da so Jelačićev spomenik morali dokončati že njegovi pomočniki. Leta 1857 je bil namreč prvič prizadet od kapi, od katere pa se je kmalu popravil. L. 1863 je dobil drugi, hujši napad; moral je zaradi zdravljenja na dopust, stalna misel na bolezen in delo pa ga je tako vznemirjala, da je postajal vedno bolj otožen in živčno razrvan. V takem stanju ga je zadela spomladi leta 1864 tretjič kap. Moral je prenehati z delom. Ponovni napadi so ga duševno tako motili, da se je mogel odkritja spomenika princu Evghenu (okt. 1865) udeležiti le še pod varuškimi nadzorstvom. O božiču 1866 je moral v zasebno zdravilišče, od koder je l. 1868 prišel v umobolnico, kjer je neozdravljen po desetih letih zaključil svojo življenjsko pot.

Josip Mal

Celjski zbornik 1959. Celje 1959. Izdal Svet za kulturo in prosveto okraja Celje.

Ta letnik Celjskega zbornika prinaša članke s historično in sodobno tematiko. Oba dela sta nekako v ravnovesju in nobeden izmed njih ne prevladuje nad drugim. Prav zanimive in važne so zaključne konstatacije Tineta Orla na strani 338 sl., kjer odkrito govori o naporih, težnjah, dosežkih in neuspehih kulturnega življenja v Celju nasploh in ljudi okoli Celjskega zbornika.

Za »zgodovinski del« so prispevali članke arheologa Lojze Bolta in Vera Kolškova, zgodovinar Ivan Grobelnik (zgodovina zdravilišča Dobrna), neumorni Janko Orožen (Rimske Toplice in okolica), umetnostna zgodovinarja Milena Moškonova in Jože Curk, Franjo Roš (o Malgaju), geolog Janez Rihteršič — torej mnogo mladih ljudi poleg že izkušenih piscev.

Jože Sorn

Vera Raupach, Probleme der älteren slovenischen Geschichte (mit besonderer Berücksichtigung der Arbeiten von Prof. Hauptmann und J. Mal). — Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der philosophischen Fakultät der Universität zu Graz 1942.

Avtorica te 108 tipkanih strani obsegajoče študije si je nadela nalogo, da s pomočjo virov in listin pretehta naše zgodovinske in postavljene teorije, da bi na ta način dobila nepristransko sliko o zgodovini in kulturi starih Slovencev. Vendar pa njeno delo ne prinaša nobenih novih virov; v glavnem se drži tega, kar so dognali ali trdili dosedanja raziskovalci, postavljajoč se pri tem na stališče v slovenski manjrednosti razumljivo v hitlerjanskem letu 1942. O delih, ki dokazujejo, da so se naselili Slovenci v alpskih pokrajinah kot svobodno ljudstvo z lastnimi pravnimi ustanovami in s svojsko kulturo, trdi, da so izbruh slovenskošovinističnega pisanja. Slovenci naj bi se bili ukvarjali zgolj le s poljedelstvom in z živinorejo, popolnoma so jim manjkali vsaki bojni interesi, da bi mogli zavarovati in utrditi svoje razpršene narodne dele; v novih krajih da so se mogli vzdržati le, ker se po odhodu Langobardov baje noben drug narod ni zanimal za opuščene predele.

Za starejšo dobo še prizna samostojnega kneza Valuka v Samovi državi, po letu 828 pa da karantanski Slovenci kot samostojno ljudstvo izginejo. Ne upošteva, da ima vojvoda še v 12. stoletju naslov po ljudstvu (*dux Carantanorum*) in ne po deželi, vojvodina ni nikoli zamrla in je napačna, že ovržena trditev avtorice, da je šele l. 976 ustanovljeno vojvodstvo Koroška.

Zanika dalje vsakršno dodelano pravno in upravno organizacijo, ki nasprotno nanjo dovolj jasno kaže še v listinah 11. stoletja izpriznana institutio slavonica. In teh v ljudstvu zakoreninjenih pravnih razmer tudi v dobi nemške nadvlade niso izpodrivali. Avtorica bi se mogla iz določb nemškega običajnega prava poučiti, da je za vsakogar veljalo njegovo prirojeno, osebno pravo: če bi se Slovenec priglasil za tuje, neprirojeno pravo, se je izpostavil nevarnosti, da bi postal sploh brezpraven. Trdi dalje, da je Hauptmann prepričevalno dokazal, da so *landsassen* v Schwabenspieglu koseziedlingi. Študij nemške pravne terminologije pa bi jo poučil, da so to bili navadni kmetje povsod na Nemškem in tudi na Koroškem, kjer nemški priseljenci prav gotovo niso ustvarjali kakega posebnega prava in pravnega izrazoslovja. Dalje se ji zdi, da je »dobro pretuhtana teorija« o hrvatskih kosezilih kot nekdanji gornji plasti Karantanije, kar pa je v virih popolnoma neutemeljeno in od resnih raziskovalcev zavrženo. Z ničemer tudi ne more dokazati ali vsaj nakazati, da ustolitveni obred ne bi bil slovenskega porekla, ko je povsem jasno, da se v njem zrcalijo še prvine nekdanje institutionis slavonicae.

Josip Mal

Srednjeveške freske. Katalog k razstavi kopij iz zbirke Galerije fresaka v Beogradu, izdala in založila Galerija fresaka, kopije i odlivi v Beogradu. Natis oskrbela Narodna galerija v Ljubljani, april 1960, 48 strani teksta, 32 fotografij.

Razstavi kopij slovenskega srednjeveškega slikarstva je sledila po manj kot enoletnem presledku razstava kopij srbskih srednjeveških fresk kot izbor stalne zbirke v letu 1953 ustanovljene Galerije fresaka v Beogradu.

Uvodoma pojasnjuje Milan Kašanin vlogo srbskega stenskega slikarstva — predvsem v okviru dežel ortodoksne veroizpovedi. Kot glavni faktor v razvoju nastopa Bizanc, ki je kot učitelj posredoval vplive antičnega duha, medtem ko neposredni vpliv zahoda ni viden. Nemanjiška Srbija je slikarstvo zavestno gojila. Verskim so enakovredne številne freske z zgodovinskimi značajem, ki slavijo donatorja-zmagovalca; s tem v zvezi so v začetku XIV. stol. tudi prvi poskusi portreta. Žal pa je bila ta cvetoča slikarska dejavnost uničena obenem s propadom srbske samostojnosti ter turško nadoblastjo. »V petih stoletjih suženjstva se je izgubilo več fresk, kot se jih je ohranilo.«

Bibliografskemu delu, pregledno razdeljenem po posameznih spomenikih, sledi katalog, ki ga je uredila Nada Komnenovič. Prevod tekstnega dela je v francoščini. Klišeje fotografij je izdelala klišarna »Dela« v Ljubljani.

Juša Vaoken

Komunalna banka Ljubljana 1955—1960. Ljubljana 1960.

Lično opremljeni almanah, izšel ob petletnici navedenega denarnega zavoda, prinaša vrsto zanimivih člankov s področja bančne politike po osvoboditvi. Še posebej nam govori o nastanku Komunalne banke v Ljubljani od uredbe o bankah in hranilnicah dalje. Uredba, ki je izšla dne 28. januarja 1954, pomeni namreč decentralizacijo bančnega sistema v državi. Na osnovi te uredbe je ustanovil MLO Ljubljana dne 7. marca 1955 svojo Mestno komunalno banko, ki je začela poslovati mesec dni pozneje.

Važnejše članke so napisali: Niko Kavčič, Franc Nébec, Bronislav Vrhunec, Vladimir Česnik (Investicije in komunalna banka), Marijan Sešek (Kreditna politika), Karel Podlogar, Franc Cesar in drugi. — Knjižica je kar dober donesek k razvoju bančništva in njegovih problemov po osvoboditvi.

Jože Sorn

60 let Mestnega arhiva ljubljanskega. S sodelovanjem kolektiva ustanove sestavil dr. Sergij Vilfan. Ljubljana 1959. Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega — Poročila in pregledi gradiva, zv. 1.

Ni dvoma, da je po osvoboditvi arhivistka napredovala tako po teoretični kot po praktični strani. Kako se je vse to razvijalo v Mestnem arhivu, je razloženo v knjigi, ki o njej poročamo. Iz splošnega pregleda fondov razbereš, da izvira najmanj 90 % arhivalij iz poslovanja ljubljanskega magistrata in njegovih uradov oziroma — po osvoboditvi — Mestnega ljudskega odbora. Torej je vsebina precej homogena. V knjigi je dalje dokaj koristnih sugestij o modernem urejanju in organizaciji arhivov in arhivskega dela.

Potrebno je, da tudi drugi arhivi po Sloveniji objavijo slične pregledne, da bomo dobili jasnejšo sliko o vsebini in stanju naših arhivov.

Jože Sorn

Tovarna pletenin

R a š i c a

Gameljne

Rašica

je nastala po nacionalizaciji z združitvijo in priključitvijo manjših trikotajnih delavnic. S tem se je kolektiv povečal od 19 na 60 ljudi.

V letu 1953 se je preselil obrat trikotaže v Gameljne, kjer so bili obnovljeni porušeni objekti. Proizvodnja se je stalno dvigala, in sicer sledeče:

Leto	Količina ton	Vrednost din	Število zaposl.
1954	37	192.273.—	320
1955	60	313.913.—	420
1956	75	494.436.—	575
1957	130	919.533.—	734
1958	160	1.187.756.—	999
1959	214	1.648.930.—	1071

Ta dvig proizvodnje je bil dosežen v matičnem obratu v Gameljnah in v stranskih obratih, ki so bili v tem času ustanovljeni v Horjulu, Šentvidu pri Stični, Ambrusu, Izoli in v Moravčah.

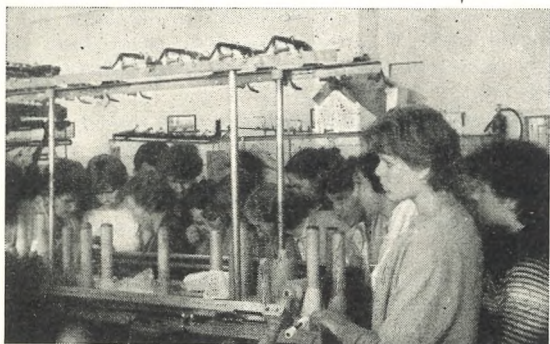
Kljub temu velikemu povečanju proizvodnje se je podjetje ves čas trudilo tudi za čim boljšo kvaliteto svojih izdelkov. Pletenine Rašica so danes znane po svoji kvaliteti in primerni ceni v vsej državi — podjetje pa je uspelo uveljaviti se tudi na tujih tržiščih in se posebno v zadnjem letu trudi, da prodre zlasti na zapadna tržišča — ZDA, Švedska, Anglija itd.

Ta uspeh je podjetje doseglo, ker stalno posveča skrb vzgoji in strokovnemu izobraževanju vseh zaposlenih. V svojem sklopu ima vaješiško šolo in center za strokovno izpopolnjevanje in priučevanje delovne sile.

V sklopu podjetja je tudi močna mehanična delavnica, ki je iz remontne delavnice za popravilo strojev prešla na serijsko izdelavo ročnih pletilnih strojev, v letu 1960 pa je izdelala že prve stroje na motorni pogon. S tem podjetje stalno obnavlja svoj strojni park samo.

Dosedanji uspehi in volja za napredek so garancije, da bo podjetje tudi v bodoče dajalo na domači in tuji trg vse več in več kvalitetnih in cenjenih pletenin.

Rašica

Rašica

Rašica

TOVARNA ELEKTROMATERIALA

Črnuče pri Ljubljani

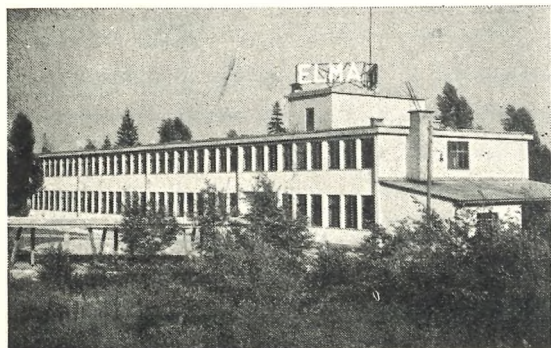
Ko se je končala zmagovita borba za svobodo in se začela nova doba, doba napredka in izgradnje porušene domovine, se je leta 1947 osnoval biro za elektroindustrijo, ki je pripravljaval proizvodni program in osnutek razvoja, za katerega izvedbo so bile možnosti zelo skromne.

Ta program je predvideval, da se v Ljubljani ustanovi industrija za izdelovanje električnega instalacijskega materiala, serijsko izdelovanje transformatorjev, armatur za daljnovode in trafo-postaje, opravlja popravilo motorjev, generatorjev, transformatorjev in števecv.

Takšna je bila zamisel, od katere je danes ustvarjeno vse. 12 let pravzaprav ni razdobje, ki bi dosti pomenilo v razvoju neke industrijske dejavnosti. Tujcu ali površnemu opazovalcu je tudi težko govoriti o proizvodni tradiciji, ki bi se ustvarila v tem kratkem času. Naslednji podatki pa nam povedo, da si je delovni kolektiv tovarne električnega materiala »ELMA« v Črnučah pri Ljubljani pridobil precej izkušenj v proizvodnji instalacijskega materiala in se tako uveljavil kot vodilno podjetje te dejavnosti.

Kolektiv je hitro rasel. Od 180 zaposlenih v letu 1949 je v letu 1950 štel že 285. Število zaposlenih se je iz leta v leto dvigalo, tako da danes šteje 620 članov. Proizvodna vrednost pa je v letu 1949 znašala 35 milij. din, medtem ko plan za leto 1960 predvideva 1.500.000.000 dinarjev.

Hitro in presenetljivo velik napredek je vsekakor pripisati velikemu preobratu v upravljanju podjetja, saj je pod Titovim vodstvom dne 16. IX. 1950 prevzel delovni kolektiv upravljanje v svoje roke. Danes, ko praznujemo 10-letnico družbenega upravljanja, s ponosom zremo na našo preteklost, saj smo v času obstoja izdelali preko 6 milijonov stikal. Da bi bila predstava o proizvedenih stikalih bolj nazorna, naj povemo, da njih dolžina, če bi jih položili tesno drugo poleg drugega, znaša 480 km, kar predstavlja razdaljo od Ljubljane do Novega Sada. Vtikačev in natičnic pa je bilo v tem času izdelano prav tako preko 7.25 milijonov ali od Ljubljane preko Reke do Senja. Okovov za žarnice

Zgradba obrata montaže

Pogled na severni del tovarne

smo izdelali 6.250.000 kosov. To količino si lahko v pravi velikosti zamislimo, če bi na primer privili v vsakega 200 W žarnico in bi vse istočasno priključili na električni tok. Porabe energije za takšen priključek ne bi mogle pokriti vse jugoslovanske elektrarne. Pešal cevi vseh dimenzij je bilo izdelanih za vod od Ljubljane do Londona.

Tu je navedenih le nekaj primerov, ki ponazarjajo obseg dela. Navedli pa še nismo na desetine drugih proizvodov, ki jih proizvajamo.

Značilno za naš kolektiv je, da svojo proizvodnjo usmerja tako, da sledi hitremu razvoju gradbeništva, ki predstavlja pglavitno nalogo našega gospodarstva. Danes se uporabljajo sodobni standardizirani gradbeni elementi, nadalje novi gradbeni materiali zaradi katerih ni mogoče več uporabljati klasični način električne instalacije. Temu napredku smo kot prvi prišli na pomoč s tem, da smo osvojili sodobne, ometne instalacijske stikalne aparate in ustrezni pribor, tako da je možno že izdelati vso instalacijo z domačimi izdelki, ki so sodobnih oblik in zelo kvalitetni, saj njih vzdržljivost presega petkratno vrednost klasičnih vrtljivih stikal.

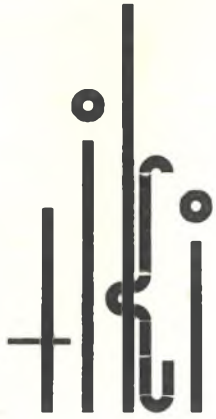
Za doseganje takšnih uspehov je treba reševati številne probleme in vložiti veliko časa in truda. Kljub temu pa člani kolektiva sodelujejo v vseh množičnih organizacijah, mnogi med njimi so v odboru občinskega ljudskega odbora, svetih, kulturno prosvetnih, fizikturnih in drugih prosvetnih društvih.

Za izobrazbo delavcev so organizirani razni tečaji, na katerih se člani seznanjajo z vsemi novimi pridobitvami. Prav letos so bili organizirani tečaji za strokovno usposabljanje in to po metodah praktičnega izobraževanja na delovnih mestih. Vse to delo ni brezuspešno, saj uspehi niso izostali.

Veliko skrb posveča delovni kolektiv tudi stanovanjski izgradnji. Doslej je zgrajeno več blokov. V programu in odobritvi je tudi že gradnja novega 24 stanovanjskega bloka, kakor tudi razširitev samskih stanovanj. Za uspešno varstvo otrok zaposlenih žena se na pobudo podjetja in ob podpori drugih krajevnih podjetij in občinskega ljudskega odbora zida otroški vrtec, ki bo že v tem letu izročen svojemu namenu ter tako rešil skrb mnogih mater. Za lepši videz okolice stanovanjskih zgradb pa se urejajo vrtovi in nasadi.

Vse to začeto delo bomo nadaljevali, saj v vseh vrstah sodeluje širok krog mladih delovnih ljudi, ki so jamstvo, da pričeto delo ne bo zamrlo.

SMRKOLJ DARKO

ELEKTROSTROJNO
PODJETJE

Ljubljana, Trata 12

Telefon 51-988

izdeluje vsakovrstne
električne vodne grelce
kot bojlerje
za široko potrošnjo
ter razna druga
v to stroko
spadajoča dela

Tiskamo in
vežemo časopise,

revije, knjige, brošure,
obrazce in propagandne

tiskovine v eno- ali več-
barvnem tisku kvalitetne

izdelave in po solidnih cenah

Knjigotisk, rototisk, knjigoveznica

Telefon: 20-552, 22-940, 22-990
Poštni predal 352/VII

Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

TISKARNA »TONETA TOMŠIČA«

Zadružna hranilnica in posojilnica

LJUBLJANA, MIKLOŠIČEVA CESTA 4

Podružnice: Ribnica na Dol., Rakek, Lilija

Vodi vse račune kmetijskih zadrug, kmetijskih posestev in drugih gospodarskih organizacij ter opravlja zanje vse investicijske in obratne kreditne posle. Zbira in vodi vsa sredstva ljudskih odborov, namenjena za kmetijstvo. Organizira in povezuje hranilno-kreditno poslovanje kmetijskih zadrug. Hranilne vloge obrestuje po 5%.

ČASOPISNO ZALOŽNIŠKO PODJETJE

LJUDSKA PRAVICA

LJUBLJANA

KOPITARJEVA 2

PRIPOROČAMO SE VSEM

TISKARNA »LJUDSKE PRAVICE« tiska vse vrste tiskovin v bakrotisku, knjižnem, rotacijskem in ofsetnem tisku; izdeluje klišeje, vliva črke in valje ter opravlja vsa knjigoveška dela

CANKARJEVA ZALOŽBA izdaja knjige in revije z vseh področij založniške dejavnosti, trguje s knjigami in muzikalijami, s pisarniškim materialom, papirjem, pisarniški in šolski potrebščinami na debelo in na drobno. Izvaža in uvaža knjige, brošure, revije in časopise. Ima svoj antikvariat

CENJENIM NAROČNIKOM

LJUBLJANSKI DNEVNIK

NAJBOLJ RAZŠIRJEN OPOLDNEVNIK

IN TEDNIK

DELAVSKA ENOTNOST

VAS ZANESLJIVO INFORMIRATA O VSEH
POLITIČNIH, GOSPODARSKIH IN KULTURNIH
VPRAŠANJH

